

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОЯРЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК: 271.2(477.82)-725-4

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ:
ФОРМУВАННЯ, МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ГРОМАДСЬКА ТА
ДУШПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ**

07.00.01. – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А. В. Боярчук

Науковий керівник – Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук,
доцент

Луцьк – 2019

АНОТАЦІЯ

Боярчук А. В. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність. [?] Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 [?] історія України. [?] Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2019.

У дисертаційній роботі вперше на основі широкого кола джерел проведене комплексне дослідження стану православного духовенства на Волині наприкінці XVIII [?] на початку XX ст., встановлені його соціальні джерела формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність.

Основу джерельної бази дослідження склали матеріали Центрального історичного архіву України у м. Києві та Державних архівів Житомирської, Волинської, Рівненської і Тернопільської областей. Доповнюють комплекс джерел періодика, зокрема, статті часопису «Волынские епархиальные ведомости», «Почаевский листок», газети «Рада», опубліковані матеріали [?] збірник законодавчих актів Російської імперії (з 1649 р. по 1913 р.) «Полное собрание законов Российской империи», «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» (Т. 1).

Методологія дисертації включає загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції, дедукції, кліометрії, статистичного спостереження, порівняння, систематизації; спеціальні історичні методи: історико-ситуаційний, проблемно-хронологічний та метод історичної реконструкції; міждисциплінарні методи: порівняльний аналіз, спостереження, метод вивчення документів, івент-аналіз, системний метод.

У дослідженні встановлено, що православний клір на Волині наприкінці XVIII [?] на початку XX ст. як соціальний стан пройшов такі шляхи формування: у

першому тридцятилітті ХІХ ст. формувався із єреїв, рукопокладених єпископами Православної Церкви, та унійних настоятелів, які перейшли на православ'я; більшість священиків, висвячених на волинські парафії, були місцевими; переведення священнослужителів з повіту в повіт чи з інших губерній відбувалося рідко. Соціальна група православного духовенства в регіоні швидко збільшувалася з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст., в подальшому спостерігалось тільки незначне зростання. Законодавство Російської імперії визначило замкненість стану православного кліру, на парафіях утворювалися цілі родинні династії священиків і причетників.

Показано, що в досліджуваний період духовні треби людям в більшості надавали 30–40-літні представники кліру із достатнім життєвим досвідом. Характерною рисою осіб «духовного відомства» була освіченість. Абсолютна більшість волинських православних єреїв, які служили у місцевих храмах наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., вчилися читати і писати вдома. Багато з них закінчували також світські та духовні школи Речі Посполитої, деякі Хелмську, Волинську духовні семінарії. Однак, вже всередині ХІХ ст. майже всі єреї були випускниками Волинської духовної семінарії, частина настоятелів здобувала освіту у повітових духовних училищах, народних училищах; така ж тенденція зберігалася до початку ХХ ст. Відмітимо, що у духовній семінарії і духовних училищах для вихованців обов'язковим було досконале вивчення російської мови, добре знання історії Росії та Російської Православної Церкви. Випускники, отримуючи парафії, несли російську культуру парафіянам.

Доведено, що матеріальне забезпечення волинського православного духовенства визначалося головним чином доходом від обробітку церковної землі. Хоч священики та причетники користувалися великими за площею наділами (30 і більше десятин), проте екстенсивний спосіб ведення землеробства визначав низькі доходи від обробітку поля.

Щоб підняти авторитет Православної Церкви в регіоні і зробити соціальний стан кліру опорою свого режиму, російський уряд в 40-х рр. XIX ст. перевів духовенство на державне утримання. Однак воно не було великим, порівняно із тогочасними середніми заробітними платами; нарахування єреям майже відповідали середній зарплаті некваліфікованих працівників металургійних підприємств.

Волинські священики та причетники отримували також дохід від парафіян, що залежав від величини парафії. Ціни за надання духовних треб, визначені державою, не були високими, а пожертви людей не приносили стабільного доходу.

Православне духовенство Волинської губернії, маючи від 30 до 70 десятин, було забезпечене землею в кілька разів більше, ніж місцеві селяни (середній наділ на «ревізьку душу» становив 3–5 десятин). Враховуючи, що обробіток землі в досліджуваний період був основним джерелом доходу, отримуючи при цьому ще й кошти від держави і парафіян, можна зробити висновок, що представники кліру жили значно краще, ніж селяни. Однак, якщо порівнювати маєтки парафіяльних священно- і церковнослужителів та місцевих землевласників, то останні були суттєво багатшими.

Показано, що частина парафіяльного кліру Волинської губернії залучалася до служби в органах єпархіального управління. У Волинській духовній консисторії працювали священнослужителі і викладачі духовних навчальних закладів міста, де перебував головний орган управління єпархією. На місцях реалізацію політики Синоду контролювали духовні правління та благочинні.

Встановлено, що однією із форм співпраці представників «духовного відомства» та громади мирян були відроджені церковні братства. Члени цих товариств дбали про приміщення для книгозбірні і віднайдених пам'яток минувшини, відкривали притулки і парафіяльні школи, проводили читання на релігійно-моральні теми. Діяльність волинського православного кліру у братствах не можна оцінювати однозначно. Служителі храмів долучалися до відновлення та

збереження культурної спадщини, сприяли розвитку освіти в краї, але їхня робота велася в межах ідеології російського імперського династичного націоналізму. До прикладу, у Луцькій братській школі обов'язковим було вивчення російської мови, дітям розповідали про відданих служителів Російської Православної Церкви, братчики-священнослужителі закликали мирян славити «свого» імператора та його сім'ю, молитися «за велику та неподільну Росію». Після отримання виборчого права на початку ХХ ст., представники православного кліру Волинської губернії розпочали активну участь у громадському житті. Єпархіальне керівництво і влада об'єднали зусилля в залученні парафіяльних священників до керівництва відділами та підвідділами «Союза русского народа» – політичної партії, що пропагувала антисемітизм, боротьбу з полонізмом та проявами української самосвідомості, нав'язувала волинянам ідеї російського націоналізму. Найактивніше на Волині діяв Почаївський відділ СРН, який очолили архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) та архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко).

Взаємозв'язок волинського православного духовенства з парафіянами був різностороннім. Тісні відносини між ними зав'язувалися вже при отриманні парафії, проявлялися у душпастирській діяльності представників кліру. Стосунки православного кліру з паствою погіршувалися через те, що волинські парафії отримували священники, які здобували освіту в зросійщених навчальних закладах і несли в народ чужу російську культуру. Люди вороже сприймали завищення кліром цін за надання духовних потреб. На початку ХХ ст. із поширенням революційного руху в Російській імперії священно- та церковнослужителі стали для мирян своєрідним символом збереження царського режиму.

Ключові слова: Православна Церква, Волинсько-Житомирська єпархія, Волинська губернія, соціальний стан, православне духовенство, священник, причт, парафія, клірові відомості, «Союз русского народа».

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Боярчук А. Православні та унійні парафії Луцького повіту наприкінці XVIII ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2014. С. 4–8.
2. Боярчук А. Минуле Православної церкви на Волині у джерелах особового походження (за матеріалами «Волинських єпархіальних відомостей»). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2015. С. 144–150.
3. Боярчук А. Служба волинських православних священників в органах єпархіального управління та виконання ними архієрейських доручень (перша половина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 13 (338). С. 32–36.
4. Боярчук А. Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 34–43.

Статті у фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз та зарубіжних виданнях

5. Боярчук А. Образование православных священников западных уездов Волынской губернии в первой половине XIX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2017. № 9. С. 44–48.
6. Боярчук А. Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець XVIII–перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 87–91.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Боярчук А. Джерела з історії Православної церкви Волинської губернії у фондах Державного архіву Волинської області. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конф.* Луцьк, 2014. С.75–77.

8. Боярчук А. Православні церкви містечка Торчина. *I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового*. Наук. зб. Луцьк, 2014. С. 286–289.

9. Боярчук А. Православні парафії Володимира-Волинського наприкінці XVIII–XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Наук. зб. Вип. 54. Матер. 54 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2015. С. 152–156.

10. Боярчук А. Діяльність Луцького Хрестовоздвиженського братства у 90-х рр. XIX – поч. XX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*. Наук. зб. Вип. 56. Матер. *XLI Вол. обл. наук. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 2015. С. 155–160.

11. Боярчук А. Парафія та священнослужителі с. Сереховичі Ковельського повіту Волинської губернії наприкінці XVIII – 30-х рр. XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії*. Наук. зб. Вип. 53. Луцьк, 2015. С. 56–60.

12. Боярчук А. Грошове забезпечення православного духовенства Волинської губернії у 40-х рр. XIX століття (на матеріалах Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів). *Волинський музейний вісник: Наук. зб. Вип. 7*. Луцьк, 2015. С. 327–331.

13. Боярчук А. Державне утримання православного духовенства (60-ті рр. ХІХ–початок ХХ ст.). *Волинський музейний вісник : Наук. зб. Вип. 8.* Луцьк, 2016. С. 115–121.

14. Боярчук А. Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині ХІХ ст. *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010) / За заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич.* Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, «Логос», 2016. Частина 1. : Церковна історія. С. 269–281.

15. Боярчук А. Православне духовенство і парафіяльна громада у Волинській губернії наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст. *Актуальные научные исследования в современном мире: ХХХІІ Международн. научн. конф.* Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 12 (32), ч. 9. С. 60–68.

ABSTRACT

Boyarchuk A. Orthodox clergy of the Volyn province: formation, material support, public and pastoral activities. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a candidate's degree in Historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2019.

The dissertation focused on comprehensive study of the status of Orthodox clergy in the Volyn province. Its social sources of formation, material support, social and pastoral activities were determined.

The basis materials were found in Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and state archives of Zhytomyr, Volyn, Rivne and Ternopil regions. The complex of sources complements by periodicals, in particular, articles of the magazine «Volyn diocesan newsletters», «Pochayevsky sheet», the newspaper «Rada», published materials – a collection of legislative acts of the Russian Empire (from 1649 to 1913) – «The

Complete Collection of the Laws of the Russian Empire», «Collection of acting and governing church and church-civilian decrees on the office of the Orthodox confession» (V. 1).

The methodology of the dissertation includes general scientific methods of analysis and synthesis, induction, deduction, cliometrics, statistical observation, comparison, systematization; special historical methods: historical-situational, problem-chronological and historical reconstruction method; interdisciplinary methods: comparative analysis, observation, method of studying documents, event analysis, system method.

Until the 1830's Orthodox clergy was formed from the heresy, ordained by the bishops of the Orthodox Church, and the uniate superiors who went to Orthodoxy. Most of the priests were local; the transfer of clergy from district to district or other provinces was very rare. The number of Orthodox clergy in the region increased significantly in the late of the XIXth and mid of the XIXth centuries followed by only a slight increase. Legislation of the Russian Empire determined the closeness of the stratum of the Orthodox clergy, therefore in the parishes, the family dynasties of priests and marriages were formed.

Spiritual parishioners of the Volyn-Zhytomyr diocese were given by 30–40 year-old representatives of the clergy with sufficient life experience. At the end of the XVIIIth and the beginning of the XIXth century the majority of the Volyn Orthodox priests had home education. Many of them were graduated from secular and spiritual schools of Polish-Lithuanian Commonwealth, some of them – from Khelm or Volyn spiritual seminary. However in the middle of the XIXth century almost all the priests were graduated from the Volyn seminary, some of them received education in the district spiritual schools, folk schools; the same trend persisted until the beginning of the XXth century. In spiritual seminaries and colleges for pupils it was imperative to have a thorough study of the Russian language, a good knowledge of the history of Russia and the Russian Orthodox Church. Receiving their own parishes graduates carried Russian culture to parishioners.

The material provision of Volyn Orthodox clergy was mainly determined by the income from the cultivation on the church field. The policy of the government was directed at increasing the tenure of the clergy in order to enlist its support. The priests and clerks had 30 or more acres of land but extensive farming practices determined low income from cultivating soils. In order to raise the authority of the Orthodox Church in the region and make the state of the clergy the basis of its regime in the 1840's the government started to fix out the cleric with state retention. However it was small compared to the then average wages. Volyn priests and their clerks also received income from payment for sacred sacraments by their parishioners, from the donations of the laity.

Priests and clerks were engaged in public activities participating in church brotherhoods. After receiving the right to vote in the early of the XXth century representatives of the Orthodox clergy of Volyn province participated in the political party «Union of the Russian people» which imposed on the Volynians the idea of Russian nationalism.

The relationship between Volyn Orthodox clergy and the community was multifaceted and manifested first of all in pastoral activities. The relations between the Orthodox clergy and its congregation became worse due to the fact that the Volyn parishes were received by priests who were educated in the Russified educational institutions and brought to the people a foreign Russian culture. People hostilely perceived overestimation by clerical prices for providing sacred sacraments. At the beginning of the XXth century with the spread of the revolutionary movement in the Russian Empire priests and clerks became a kind of symbol of the preservation of the tsarist regime for the lay people.

Key words: Orthodox Church, Volyn-Zhytomyr diocese, Volyn province, social status, Orthodox clergy, priest, clerks, parish, clerical vidomosti, public activities, «Union of Russian people».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	17
1.1. Історіографічний огляд.....	17
1.2. Джерельна база.....	31
1.3. Методологічні засади дослідження.....	38
Висновки до розділу 1.....	46
РОЗДІЛ 2. ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СТАН.....	49
2.1. Шляхи формування.....	49
2.2. Вікова та освітня структура	64
Висновки до розділу 2.....	81
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ.....	83
3.1. Доходи від церковної земельної власності.....	83
3.2. Державне та парафіяльне утримання	99
Висновки до розділу 3.....	120
РОЗДІЛ 4. ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНА, ГРОМАДСЬКА ТА ДУШПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА.....	122
3.1. Служба в органах єпархіального управління і виконання архієрейських доручень.....	122
3.2. Участь у громадському житті	130
3.3. Взаємини представників кліру з парафіянами.....	144
Висновки до розділу 4.....	152
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	160
ДОДАТКИ.....	208

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Приєднання Волині до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. вплинуло на формування і розвиток православного парафіяльного кліру. Священно- та церковнослужителі пристосовувалися до російської культурно-релігійної моделі, яка визначалася, головним чином, державною політикою. Поступово змінювалися зміст освіти священників та причетників, їхні політичні орієнтири, почали складатися нові православні священницькі династії. Православне духовенство виробляло власну систему взаємовідносин із парафіянами.

Вивчення православного кліру Волині кінця XVIII – початку XX ст. дає змогу показати механізми функціонування тогочасного суспільного організму на прикладі одного соціального стану. Через життя священно- та церковнослужителів розкриваються стосунки між людьми того часу, їхні світоглядні позиції, громадська активність та побут.

Актуалізує тему й рівень її наукової розробки. Різноманітні питання функціонування єпархії та організаційної структури Російської Православної Церкви синодального періоду, церковно-релігійної політики Російської імперії наприкінці XVIII – у XIX ст., суспільно-політичної і культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії до певної міри висвітлені в історіографії. Також наявні дослідження лише опосередковано розкривають соціальне становище православного духовенства на Волині у зазначений період. Колективний образ священників та причетників дотепер сповнений низкою стереотипів, які спотворюють реальні характеристики представників кліру Волинсько-Житомирської єпархії. Тому комплексний підхід до вивчення проблеми, базований на використанні різноманітних джерел, дає змогу реконструювати формування та еволюцію православного духовенства в межах однієї єпархії. У дисертації увага фокусується на формуванні та еволюції стану православного

духовенства Волинської губернії – «живого тіла» Православної Церкви, найчисельнішою групою якого був парафіяльний клір із внутрішніми інтеграційними силами, що проявлялися в корпоративній солідарності, ментальності, моделі поведінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках Обласної програми історичних досліджень Волині на 2017–2021 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 2 лютого 2017 р., № 10/18.

Мета дослідження: проаналізувати формування та еволюцію православного кліру Волинсько-Житомирської єпархії як окремого соціального стану.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

- окреслити стан наукової розробки теми, джерельної бази та методологічні засади дослідження;
- виявити соціальні джерела формування православного духовенства Волині;
- проаналізувати склад парафіяльного кліру за віковим і освітнім критеріями;
- визначити статті доходів духовних осіб та рівень їхніх матеріальних статків;
- висвітлити душпастирську діяльність кліру;
- охарактеризувати службу парафіяльних священиків в органах єпархіального управління;
- з'ясувати участь волинського духовенства в діяльності «Союза русского народа».

Об'єктом дослідження виступає Православна Церква на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предмет дослідження – формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність православного парафіяльного духовенства Волинсько-Житомирської єпархії.

Географічні межі роботи охоплюють територію Волинської губернії, що збігалася з межами Волинсько-Житомирської єпархії.

Хронологічні межі дисертації окреслені періодом 1799–1917 рр. Нижня межа визначається початком формування церковно-адміністративної структури Православної Церкви на Волині після приєднання краю до складу Російської імперії внаслідок другого і третього поділів Речі Посполитої. Верхня – розпадом Російської імперії та ліквідацією Синоду, що призвело до глибоких змін у традиційному функціонуванні Православної Церкви та становищі православного кліру як соціальної групи.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, критичного підходу до аналізу джерельного матеріалу, а також на методах: проблемно-хронологічному, структурно-системному, порівняльно-системному, порівняльно-історичному, логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення і статистичному.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *уперше*:

- здійснено комплексне дослідження формування та еволюції православного парафіяльного кліру на Волині упродовж кінця XVIII – початку XX ст.;
- виявлено внутрішню структурованість духовенства, спадковість священничих династій;
- розкрито виконання обов'язків священників в органах єпархіального управління;
- проаналізовано джерела і рівень майнового забезпечення православного духовенства.

Уточнено:

- освітній рівень православних священно- та церковнослужителів у досліджуваний період;
- проведення душпастирської діяльності волинським кліром.

Подальший розвиток отримали питання щодо:

- конфесійної політики уряду Російської імперії;
- діяльності осіб «духовного відомства» у партії «Союз русского народа».

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання дослідниками при написанні узагальнювальних праць з історії України та Волині зокрема. Матеріали дослідження можна використовувати при підготовці нормативних курсів з історії України, а також спецкурсів з історії Православної Церкви. Наведені в дисертації факти, висновки та узагальнення можуть стати корисними в краєзнавчій та екскурсійній роботі.

Результати вивчення матеріального забезпечення православного духовенства Волинсько-Житомирської єпархії, тогочасних взаємин із паствою і громадської активності священиків можуть бути використані для проведення порівняння у ході дослідження подібних питань сучасного церковного життя. Низка положень дисертації є актуальними з погляду осмислення і вирішення складних міжконфесійних проблем державними органами, Церквами, релігійними організаціями.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом її обговорення на засіданнях кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у 2014–2017 рр. Положення дисертації доповідалися на десяти наукових конференціях та інших наукових зібраннях: І Волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового (м. Торчин, 19 грудня 2014 р.); V науково-практичній конференції «Історія та сучасність православ'я на Волині» (м. Луцьк, 11 листопада 2014 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.); LV Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.); LVI Волинській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне

Волині та Полісся. Некрополі краю» (м. Луцьк, 25 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського патріархату «Роль особистості в Церкві» (м. Луцьк, 19 травня 2016 р.); XXVI Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (м. Львів, 24–26 травня 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття» (м. Луцьк, 19–20 жовтня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, 17 листопада 2017 р.); XXXII Міжнародній науковій конференції «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі» (м. Переяслав-Хмельницький, 26–27 грудня 2017 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у п'ятнадцятьох публікаціях, п'ять із яких опубліковано у фахових виданнях, одна – у зарубіжному, включеному до міжнародних наукометричних баз, дев'ять – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Наукове дослідження складається з анотації (українською і англійською мовами), вступу, чотирьох розділів поділених на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 20 додатків. Загальний обсяг роботи становить 238 сторінок, із них основний текст – 159 сторінок. Список використаних джерел містить 430 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

У сучасній історіографії одним із пріоритетних напрямів дослідження стала регіональна історія. Завдяки науковим розвідкам подібного характеру вдається відтворити цілісну картину української державності, враховуючи місцеві особливості. Церковна історія Волині викликає зацікавлення, оскільки регіон здавна був конфесійно строкатим. Закономірно, що тематика діяльності православних священників Волинської губернії цікавила науковців XIX ст., залишаючись актуальною і донині. Проте ще й досі немає праці, де б комплексно висвітлювалися та аналізувалися формування православного кліру на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст., матеріальне забезпечення духовних осіб, їх громадська та душпастирська діяльність.

Найявний історіографічний доробок репрезентований узагальнювальними напрацюваннями з історії Православної Церкви на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. та дослідженнями тих процесів, які мали місце у різних сферах життя православного кліру. В основу аналізу історіографії досліджуваної теми покладено хронологічно-проблемний принцип з поділом на українську і зарубіжну наукові традиції та виокремленням трьох періодів: друга половина XIX – початок XX ст.; 20–80-ті рр. XX ст.; 1990-ті рр. – донині; в кожному з них окремо звернуто увагу на роботи церковних істориків.

До найперших досліджень можемо віднести працю обер-секретаря Святійшого Синоду Степана Рункевича. Він показав навернення уніатів на православ'я у новоприєднаних до Російської імперії територіях після поділів Речі Посполитої, а також зачепив проблему формування православного духовенства на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. С. Рункевич зазначив, що унійні єреї

не хотіли змінювати конфесію, а православних священиків, котрі могли б їх замінити на парафіях не вистачало. Він відмічав, що в «Мінській, Ізяславській і Брацлавській» єпархії другого класу, до якої входили і волинські парафії, найбільше унійних священиків відмовлялися змінювати конфесію, «там десятки парафій переходили на православ'я, залишаючи своїх пастирів в унії» [354, с. 28]. Натомість церковний історик Григорій Кіпріанович, розглядаючи процес відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст., писав про прагнення багатьох унійних священиків змінити конфесію як з доброї волі, так і через те, що на будь-яку протидію католиків чи уніатів губернатор повинен був дивитися як на карний злочин, який розглядався судом, тягнучи за собою конфіскацію майна [234, с. 130].

До наукових праць XIX ст., що стосуються досліджуваної теми, можна віднести монографію професорів Київської духовної академії Миколи Петрова та Івана Малишевського [327, с. 329]. Дослідники торкнулися питання переведення до волинських парафій наприкінці XVIII ст. багатьох православних священнослужителів із сусідніх єпархій, що мало вплив на формування верстви православного кліру в регіоні; відзначали, що прибулі особи в основному займали посади благочинних. Автори неодноразово наголошували на величезному значенні приєднання Волині до Російської імперії, що цей край здавна був православною територією.

До церковної історіографії другої половини XIX ст. відноситься колективне дослідження «Дев'ятисотлеття православия на Волини», де згадується участь духовенства у діяльності православних братств у Волинській губернії [52, с. 191, 202–203].

Церковний історик, краєзнавець Микола Теодорович був автором першої узагальнюючої роботи з історії Волинської духовної семінарії. Він звернув увагу на обсяг знань, який отримували випускники навчальних закладів, проаналізувавши

науковій дисципліні, що викладалися у Волинській духовній семінарії, Милецькому та Дерманському духовних училищах, показав зміни в оцінюванні викладачами знань студентів [379]. У праці «Историко-статистическое описание Волынской епархии» М. Теодорович торкнувся питання земельного забезпечення волинського православного кліру, чисельності священників та причетників на парафіях, описував зовнішній вигляд і внутрішній інтер'єр церков [380].

Історики XIX ст. розглядали проблему формування та еволюції православного духовенства як соціального стану Російської імперії. Так, науковець Петро Знаменський зазначав, що імперське законодавство другої половини XVIII – першої половини XIX ст. визначило соціальну замкненість православного кліру. Офіційно до білого кліру могли потрапити вихідці з різних станів, але тільки в тому випадку, коли на парафіях не вистачало служителів Церкви (за твердженням автора, таке траплялося надзвичайно рідко). Обмеження виходу із соціальної групи духовенства проявлялося і в успадкуванні дітьми священно- та церковнослужителів місць для служіння на парафіях своїх батьків, тому утворювалися цілі священницькі та причетницькі династії [221, с. 110–120]. До подібних висновків дійшов і церковний історик Іларіон Чистович, досліджуючи діяльність Комісії духовних училищ в першій половині XIX ст. [414, с. 41].

Іван Преображенський, вивчаючи чисельність священно- і церковнослужителів на парафіях, встановив, що в 40-х–80-х рр. XIX ст. у загальноімперському вимірі Волинсько-Житомирська єпархія посідала 4–5 місце за кількістю парафіяльних єреїв. Також дослідник помітив тенденцію до зростання чисельності священників у всіх єпархіях Російської імперії і зменшення кількості дияконів та паламарів [345, с. 36, 41].

Російський економіст, публіцист Володимир Кільчевський досліджував матеріальне забезпечення православного духовенства Російської імперії. Він вказав на такі джерела доходів парафіяльного кліру: обробіток церковної землі, плата парафіян за духовні треби, з 40-х рр. XIX ст. державне утримання; пожертви

парафіян («кружковий» та «гаманцевий» збори) тощо [233, с. 6, 10]. На думку Йоана Беллюстіна у ХІХ ст. служителі храмів, перебуваючи у повній залежності від парафіян в отриманні джерел доходу, потрапляли під вплив громади. Він писав також, що на душпастирську діяльність православного кліру негативно впливало заняття землеробством, бо духовні особи, важко працюючи на полях, поступово переставали цікавитися церковними справами.

У другій половині ХІХ ст. з'явилася праця фахового українського історика Володимира Антоновича (оригінал видрукуваний у 1871 р. під назвою «Про Унію, і стан Православної Церкви з половини ХVІІ-го до кінця ХVІІІ ст.»), в якій автор висловлював своє бачення переходу унійних єреїв на православ'я наприкінці ХVІІІ ст. Для нас важливо, що дослідник, пишучи про велику активність переходу унійних священиків на православ'я, зафіксував їх вплив на формування православного духовенства Волинської губернії як соціального стану [5].

Серед робіт польських авторів можна виділити працю Едварда Ліковського. В ній він писав, що наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. уряд Російської імперії проводив політику насильного навернення унійних єреїв на православ'я. Як один із прикладів такої політики автор відзначав скликання 1797 р. унійних священиків до повітових міст з вимогою підпису про «послушенство» православним владикам; наводив приклади примусової зміни конфесії унійними духовними особами [427, s. 9–10].

Отже, істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. цікавив процес переходу уніатів на православ'я на Волині наприкінці ХVІІІ ст. В цьому контексті дослідники писали про зміну конфесії місцевими унійними священнослужителями. У працях тогочасних авторів порушувалися питання формування православного кліру, матеріального забезпечення священно- та церковнослужителів, їхньої освіти, душпастирської діяльності.

Загальні оцінки православного духовенства Волинської губернії зустрічаються в працях дослідників 20–80-х рр. ХХ ст. Церковний діяч Іван

Теодорович в роботі «Благодатність ієрархії У.А.П.Ц», що була написана у Вінниці 1922 р. і надрукована в Філадельфії у 1941 р. (українське перевидання 2009 р.), звернув увагу на представників українського (і волинського, зокрема) єпископату в ХІХ ст. Він писав, що це були вихідці переважно із великоросійських єпархій, чужі парафіянам та місцевим церковним традиціям. Автор назвав їх «здушуючою, нищівною силою для всякого природнього прояву самобутности і окремішности нашої Церкви» [378, с. 76, 122]. Праця І. Теодоровича містить критику політики Російської Православної Церкви на українських теренах в ХІХ – на початку ХХ ст., спрямованої на знищення самобутності розвитку українського православ'я.

Науковці радянського періоду діяльність духовенства розглядали з точки зору класової боротьби, відзначали лише негативні тенденції у розвитку Церкви. Праці, що стосувалися окресленої проблеми, мали переважно загальний характер, у них не виділялися регіональні особливості формування та еволюції православного кліру в Російській імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. У колективній роботі «Російське православ'я: віхи історії», підготовленої під керівництвом Олександра Клібанова, порушувалася проблема матеріального забезпечення православного парафіяльного кліру за імператора Павла І. У праці зроблено висновок, що політика Павла І спрямовувалася на перетворення верстви православного духовенства в опору царського режиму [355, с. 185–186].

Ще один радянський історик Микола Нікольський писав про матеріальне забезпечення представників православного кліру у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. За його спостереженнями, представники «православного відомства» Російської імперії користувалися великими за площею земельними фундушми, отримували кошти за надання духовних треб, часто їх завищуючи, мали державне утримання; велику частину грошей зберігали на депозитах у Державному банку [267, с. 209].

Дослідник Павло Зирянов звернув увагу на громадську діяльність волинського православного кліру на початку ХХ ст. Він зазначив, що архієпископ

Волинсько-Житомирський Антоній (Храповицький) підтримував розвиток чорносотенних організацій, вважаючи, що їхня діяльність не має обмежуватися контролем за виборами до Державної Думи, а повинна починатися із озброєння та знищення головних очільників революції 1905–1907 рр. [219, с. 88]. У роботі Йосипа Кривельова названо основні методи ідеологічного придушення революційних настроїв народу представниками духовенства у 1905–1907 рр.: проповіді на богослужіннях, викладання закону Божого в школах, вивчення спеціального курсу «Аналіз та заперечення соціалізму» в духовних семінаріях та академіях, здійснення хресних ходів, які супроводжувалися антисоціалістичною агітацією [247, с. 4–5].

У всіх названих працях радянських дослідників діяльність представників кліру оцінена винятково негативно.

Свій вклад у вивчення православного духовенства Волинської губернії наприкінці XVIII – XIX ст. зробили діаспорні дослідники. Церковний та громадський діяч, учасник українізації православного церковного життя на Волині у 20–30-х рр. XX ст. Іван Власовський, констатує велику чисельність православних святинь на Волині в роки правління російських імператорів Павла I та Олександра I, відмічав «вбогість» православного духовенства порівняно із католицьким кліром [39, с. 239]. Дмитро Дорошенко, розглянувши душпастирську діяльність кліру зазначив, що з кінця XVIII ст. православне духовенство утворило в Україні окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом. Автор відмічав надання священиками життєвих порад парафіянам, їх заслугу в навчанні дітей селян [210, с. 42].

Діяч російської еміграції, доктор філософії та богослів'я, автор фундаментальної праці з історії Російської Православної Церкви синодального періоду Ігор Смолич розглянув чимало питань, пов'язаних з практичною діяльністю і матеріальним станом парафіяльного духовенства: служба православних єреїв в органах єпархіального управління наприкінці XVIII – XIX ст.,

державне грошове забезпечення священників та причетників; умови нарахування пенсій людям духовного відомства, успадкування священно- та церковнослужителями парафій [364, с. 286, 325, 369.]. Однак автор не виділив регіональних особливостей розвитку парафіяльного кліру в ХІХ ст. як станової групи.

У сучасній історіографії значна кількість недосліджених раніше проблем з історії Церкви в Україні спричинила появу багатьох нових праць. Однією із перших в незалежній Україні вийшла робота Олега Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)», в якій серед іншого розглядалося матеріальне забезпечення представників православного духовенства Правобережної України після приєднання регіону до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. Він звернув увагу, що в окреслений період екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва у господарствах парафіяльного кліру Правобережжя визначав низький рівень доходів від обробітку землі [250, с. 82–91]. Цей же дослідник в іншій роботі у співавторстві з Сергієм Плохієм прийшов до висновку, що переведення царським урядом у 50–60-х рр. ХІХ ст. священно- та церковнослужителів на державне утримання перетворило представників православного духовенства в дрібних поміщиків [251, с. 235].

Треба відзначити також працю Сергія Жилюка, в якій показане становлення церковно-адміністративної структури Російської Православної Церкви на Волині після поділів Речі Посполитої, звернута увага на матеріальне забезпечення представників кліру Волинської губернії, викладені спостереження щодо складу православного духовенства на Волині в ХІХ ст. (автор зазначав, що у волинських парафіях поступово зростала кількість церковнослужителів) [213, с. 103].

Від початку ХХІ ст. українські дослідники активізували вивчення різних аспектів історії Православної Церкви в різних регіонах України, в тому числі й на Волині. Наприклад, Юрій Коптюх розглядав державні ініціативи щодо підвищення

рівня матеріального забезпечення православного духовенства Правобережжя в 20–30-х рр. XIX ст. [242, с. 16–19]. Анна Святненко вказала на заповнення вільних парафій на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. кліром із Лівобережжя і внутрішніх єпархій Росії [359, с. 134–137], натомість Валентина Лось зафіксувала лише поодинокі випадки переведення священників-росіян до церков на Правобережжі [257, с. 75]. Ірина Баляс висловила обґрунтовану думку, що релігійність на Волині в першій третині XIX ст. «трималася на унійному духовенстві, яке у свій час волею чи неволею перейшло на православ'я» [8, с. 47]. У роботі Надії Стоколос та Руслани Шеретюк наголошено на поповненні стану волинського православного кліру наприкінці XVIII – на початку XIX ст. священниками із сусідніх єпархій, показано труднощі роботи таких пастирів через вороже ставлення до них місцевого населення, скрутне матеріальне становище, відсутність належних умов для служіння [375]. Вікторія Білик показала як відбувалася конфіскація церковних земель та нерухомого майна в унійних священників наприкінці XVIII – на початку XIX ст., дослідила перехід унійного духовенства на православ'я в 30-х рр. XIX ст. [13, с. 42–51; 14, с. 25–30]. Ігор Кривошея торкнувся питання конфлікту православного кліру з поляками-землевласниками за користування земельними фондами переосвячених з унії православних храмів після приєднання Правобережної України до Російської імперії [249, с. 15]. Володимир Борщевич дав структурну характеристику православного духовенства Волині на початку XX ст., зазначивши, що волинське духовенство як соціальна група зберігало чіткий поділ на священників першого покоління й родове духовенство; на початку століття більшість становили представники спадкового священства [16, с. 56–59].

Українських дослідників зацікавили питання рівня освіченості та освітня діяльність волинського православного духовенства. Ірина Сторожук прийшла до висновку, що у 30-х роках XIX ст. дві третини православного священства Волинської губернії не мали жодної духовної освіти [376, с. 97]. Якщо Сергій

Лішук, який досліджував навчальний процес у Волинській духовній семінарії в 1796–1825 рр., вказав, що семінаристи отримували добрі знання [256, с. 69–81], то Василь Милусь зазначав, що перші випускники Волинської семінарії вчилися не більше року, тому їх освіта не могла бути доброю [260, с. 111–141]. Оксана Карліна встановила, що в першій половині XIX ст. співвідношення кількості учнів до загальної кількості людності Волинської губернії у середовищі духовенства було набагато продуктивнішим (1:15) порівняно із станами дворян та міщан (1:150) [230, с. 43–50]. Надія Щербак, характеризуючи освітню політику російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст., відмітила повний контроль православного духовенства над початковою народною школою на Волині в другій половині XIX ст. після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. При цьому духовні особи, зауважила автор, виконували не стільки освітні, скільки політичні функції, русифікуючи місцеве українське населення [422, с. 65, 102].

Поза увагою дослідників не залишилася громадська діяльність представників волинського кліру на початку XX ст. Ігор Омелянчук, який вивчав ініціативи Почаївського відділу «Союза русского народа», виділив активність голови відділу архімандрита Почаївської лаври Віталія [300, с. 65, 102]. Ярослав Цецик, з'ясовуючи роль чорносотенного СРН у загостренні міжнаціональних взаємовідносин на Волині на початку XX ст., відмічав, що представники православного духовенства не лише пропагували проросійську монархічну ідеологію, а й проводили також активну юдофобську, антипольську та антипротестантську пропаганду; різко негативно відносилися й до українського національного руху [413, с. 130]. Олександр Коник показав політичні орієнтири волинського священика депутата Державної думи 1906 р. Овдія Концевича [238, с. 154–155]. Юлія Хитровська торкнулася питання організації волинським православним духовенством відділів та підвідділів партії «Союза русского народа» [387, с. 5–14].

Душпастирська діяльність православного кліру у XIX ст. була предметом зацікавлень кількох істориків. Так, Юрій Земський переконаний, що священники того часу стали чиновниками у рясах, їхній вплив на простий народ був зовсім мізерний, сила просвіти та морального виховання зникла. Сама організація життя Церкви, а також навчання в духовних закладах готували і наставляли священника на виконання місії репрезента волі та влади самодержавства: єреї виголошували височайші маніфести, повідомляли про новини в житті родини самодержавця і, звичайно, повсякчас поминали особу царя та його найближчих родичів у молитвах [218, с. 180–190]. Богдана Опря вказала, що на душпастирство священників впливала напруженість відносин духовних осіб із мирянами через матеріальну залежність кліриків від парафіян і краще земельне забезпечення священно- та церковнослужителів порівняно із селянами. Крім того, навіть поодинокі факти девіантної поведінки священників чи причетників кидали тінь на увесь духовний стан [314, с. 57]. Інна Шугальова, оцінюючи душпастирську діяльність представників «духовного відомства», зазначила, що в середині XIX ст. старих пастирів і дяків заступили молоді випускники духовних училищ та семінарій які, пройшовши горнило імперських навчальних закладів, зневажали традиції, намагалися дотримуватись синодальних наказів; спостерігалось відчуження між віруючими та їх пастирями, втрачався духовний зв'язок, а служителі не завжди були моральним авторитетом. Імперська Церква перетворювала пастирів на своєрідних чиновників, що піклувалися про власний добробут і часто залишалися байдужими до парафіян [421, с. 78–82]. Ганна Степаненко також помітила, що на початку XX ст. взаємовідносини парафіяльного духовенства з паствою склалися неоднозначно: було немало духовних осіб – істинних пастирів, відданих своїй справі, справжніх подвижників, але більшість православних панотців не мали авторитету серед парафіян, оскільки формально ставилися до своїх обов'язків і вбачали головну свою роль лише в точному відправленні церковних служб, нехтуючи власне пастирським служінням [373, с. 47].

Окрему увагу треба звернути на роботи Оксани Сажок, яка вивчала участь представників кліру в діяльності церковних православних братств. Вона підрахувала, що на території Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. офіційно діяло 87 церковних православних братств, в яких духовні особи співпрацювали з парафіяльними громадами. Дослідниця відзначила, що діяльність цих братств була покликана насамперед зміцнити позиції православ'я в культурно-освітній сфері, усунути наслідки тривалого унійного періоду в історії Церкви у західних та південно-західних регіонах Російської імперії [355, с. 50–51; 356, с. 33–38].

Варто виділити матеріали збірників «Історія релігій в Україні», заснованого при Інституті релігієзнавства філії Львівського музею історії релігії в 1990 р., та «Наукові записки» серія «Історичне релігієзнавство» – виданні національного університету «Острозька академія» з 2009 р. У статтях з історії розвитку Римо-Католицької, Унійної та Православної Церков на Правобережній Україні в XIX ст. добре прослідковується вплив урядової політики на формування стану православного духовенства Волинської губернії [28, с. 85–92; 325, с. 150–157; 381, с. 257–269; 253, с. 464–472].

Отже, окремі питання становлення та розвитку православного духовенства Волинської губернії як соціальної групи розглядалися широким колом українських істориків сучасності, але для більшості з них вони були дотичними до основної проблематики їхніх досліджень.

Сучасні російські історики розглядають різні питання розвитку православного кліру та його діяльності в Російській імперії. Насамперед треба відмітити узагальнюючу роботу Бориса Миронова із соціальної історії Росії доби імперії, яка викликала жваву дискусію серед науковців [261, с. XV–XL]. Він відмічав, що у XVIII – XIX ст. було юридично оформлено виділення православного духовенства в окрему соціальну групу шляхом обмеження вступу та виходу із цього стану, встановлення вимоги мати спеціальну духовну освіту для служби,

узаконення практики успадкування церковних посад. Закріплювалась замкненість духовенства щодо інших соціальних верств, визначення церковної служби винятковим привілеєм кліру [262, с. 100]. Важливим доповненням до попередньої роботи може служити дослідження Юрія Кондакова, присвячене аналізу відносин між державою і Православною Церквою в першій половині XIX ст. Автор прийшов до висновку, що Святійший Синод старався обмежити витік кадрів на світські посади [235, с. 123]. Статистичні дані щодо чисельності православного кліру в Російській імперії в 1825–1914 рр. містяться у роботі Володимира Федорова [385, с. 31].

Треба зауважити, що роботи російських істориків розкривають розвиток Православної Церкви лише у великоросійських губерніях Російської імперії, не вдаючись до з'ясування особливостей функціонування церковних структур і православного кліру в південно-західних губерніях.

Однак не можна обійти увагою російську «Православную енциклопедию», в якій знаходимо біографічні довідки таких волинських єпископів: Амвросія (Морєва), Арсенія (Москвина), Антонія (Павлінського), Антонія (Храповицького) [1, 3, 4, 6].

У енциклопедичній довідці, присвяченій Антонію (Храповицькому), є відомості про душпастирську діяльність владики. Ставши єпископом Волинсько-Житомирської єпархії в 1902 р., він боровся із хабарництвом в середовищі кліру, ввів строгий порядок проведення богослужінь; укріплював у духовенстві любов до парафіян, наverting його, за словами владики, «від буржуазності до народності, від світськості до православ'я». У публікації висвітлюється також громадська активність єпископа Антонія. Він вважав, що волинське духовенство повинне брати активну участь у виборах до I Державної Думи, пояснював парафіянам небезпеку обрання «обманщиків та агітаторів», закликаючи віддавати голоси патріотично і монархічно налаштованим депутатам [4].

У «Православной энциклопедии» можна оцінити душпастирську діяльність єпископа Волинсько-Житомирського Амвросія (Морєва) (керував єпархією в 1828–1832 рр.). Він «вирізнявся неврівноваженим, деспотичним характером» у ставленні до людей; Святійший Синод відмінив розпорядження владики, який несправедливо позбавив сану декількох дияконів єпархії [1]. Про Арсенія (Москвина) єпископа Волинського та Житомирського Антонія (Павлінського) вказується, що владики негативно висловлювалися про стан православного кліру на Волині і Поділлі, вважаючи, що духовні особи перебувають під потужним польсько-католицьким впливом; на великі парафії архієрей часто висвячував священників із великоросійських губерній [3].

У енциклопедичній довідці «Волынские епархиальные ведомости» з-поміж інших виділені роботи найактивніших дописувачів часопису волинських священників Миколи Теодоровича «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» (виходив частинами з 1868 р., а у 1888–1903 рр. виданий у 5 томах) та Аполлонія Сендульського, який в 1868–1892 рр. опублікував більше 40 історико-статистичних описів волинських парафій [7].

Певний інтерес викликають праці білоруських дослідників. Вони дають змогу порівняти формування і розвиток православного духовенства у Білорусько-Литовських губерніях з Волинською. У роботі Олени Філатової піднімаються питання освіти та матеріального забезпечення православних священно- та церковнослужителів. Історик називає православне духовенство Мінської та Могилівської єпархій, що надавало духовні треби парафіянам наприкінці XVIII – на початку XIX ст. «напівграмотним та унійним по духу», відмічаючи також бідність представників кліру – вони часто не могли прогодувати свої сім'ї [386, с. 90–91]. Ще один білоруський історик Наталя Новік розкривала заслуги православного духовенства в розвитку системи професійної освіти на території Білорусі у другій половині XIX – на початку XX ст. Вона вважає, що освітня та душпастирська діяльність представників кліру була дуже плідною у професійних

навчальних закладах педагогічного та ремісничого профілю, в поширенні сільськогосподарських знань серед населення [268, с. 353–363]. Павло Шевкун торкнувся питання матеріального забезпечення священиків та причетників Білоруських епархій наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Дослідник повідомляв про проблеми із виділенням служителям храмів визначених законодавством церковних земельних наділів через бюрократичну тяганину і невдоволення місцевих землевласників, що не хотіли ділитися своїми ґрунтами з кліром. Багато православних храмів в досліджуваній період, зазначав історик, були старими, малоприсадибними для проведення літургій, а духовні особи носили поношений церковний одяг, не мали всіх потрібних богослужбових книг [415, с. 38–49].

Функціонування Православної Церкви на Волині не є предметом досліджень в англійській історіографії, але його побіжно торкаються дослідники, вивчаючи соціальну історію України. Так, американський історик Барбара Скіннер вивчала процес навернення уніатів на православ'я у 1793–1796 рр. Вона визначила, що уряд Російської імперії проводив цілеспрямовану політику, спрямовану на примусовий перехід унійних священнослужителів на православ'я, задля укріплення позицій Православної Церкви в регіоні. Крім того, дослідниця підкреслила, що Синод розробив офіційну церковну документацію по наверненню в такому ракурсі, який показував зміну конфесії унійними єреями добровільним і навіть бажаним вчинком [428, S. 202–210]. Відповідні висновки для нас дуже важливі, бо після поділів Речі Посполитої, унійні священики, переведені на православ'я, вливалися до верстви православного кліру на Волині.

Інший американський вчений Пол Верт розглядав релігійний поліконфесіоналізм як специфічний фактор розвитку Російської імперії, висвітлював особливості переходу із одного віросповідання до іншого, взаємозв'язок конфесійних справ із сферою громадянських прав та зовнішньою політикою російського уряду [30].

Французький дослідник Даніель Бовуа у своїх роботах, присвячених вивченню взаємовідносин між російською адміністрацією, польською шляхтою та українськими селянами в ХІХ ст. на Правобережній Україні не оминув питання матеріального забезпечення православного кліру. Він встановив, що воно залежало в першу чергу від того, скільки і якої родючості землі виділяли землевласники у користування парафіяльним священикам. Також історик визначав кількість православних єреїв на парафіях Волинської губернії на початку ХІХ ст., порівнював їх чисельність з унійним, католицьким та протестантським духовенством [15].

До узагальнюючих праць закордонних істориків, що стосуються дисертаційної тематики, можна віднести роботу Тімоті Снайдера [365], в якій автор, аналізуючи народження модерних націй України, Польщі, Литви та Білорусі, важливу роль у визначенні національної ідентифікації індивідів надає конфесійному фактору. Однак Т. Снайдер більше уваги концентрує на Галичині, а Волинь розглядає поперехово.

Отже, історіографія досліджуваної теми представлена багатьма працями, присвяченими різним аспектам функціонування Православної Церкви у ХІХ ст. в Україні. Однак, питання формування та еволюції волинського православного духовенства як соціального стану, його матеріального забезпечення, громадської та душпастирської діяльності наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. комплексно не висвітлене в історичній літературі.

1.2. Джерельна база

В основу джерельної бази дослідження покладено широкий комплекс архівних і опублікованих джерел, що містять відомості про православне духовенство на Волині наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Всі джерела умовно можна поділити на архівні матеріали, періодику та опубліковані документи. Цінні неопубліковані джерела зберігаються у фондах Центрального історичного архіву

України у м. Києві (ф. 442, 486, 707, 1335, 2227) та державних архівах Житомирської (ф. 1, 70, 71), Волинської (ф. 35, 369, 382), Рівненської (ф. 485, 367, 373) і Тернопільської (ф. 258) областей.

У архівах зберігаються такі види церковної документації: листування консисторії з Волинським губернським правлінням, благочинними та священниками; документація статистичного характеру про доходи та витрати парафіяльних церков; метричні книги, клірові і сповідальні відомості парафій усіх повітів Волинської губернії кінця XVIII і початку ХХ ст.; протоколи засідань консисторії.

Окремо можна виділити джерела, що є результатом діяльності світських органів влади. Листування Волинської духовної консисторії із губернським правлінням містить відомості про будівництво у Волинській єпархії нових церков; про храми, які потребували ремонту; виділення губернською владою землі під нові кладовища; поведінку церковнослужителів, дотримання ними церковної етики. Крім того, документи губернських канцелярій дають змогу з'ясувати реакцію духовенства і парафіян на ліквідацію унійних парафій [56], закриття василіанських монастирів та шкіл. Окремі документи розкривають позицію православних священників під час російсько-французької війни 1812 р. [144].

Збережені в матеріалах консисторії та місцевих органів влади копії імператорських та синодальних указів дозволяють простежити політику уряду та Синоду щодо представників інших конфесій [55], показати як вирішувалися питання матеріального забезпечення православного духовенства [58], будівництва нових та укрупнення старих духовних училищ [60], передачу благочинними Волинської єпархії відомостей з метричних книг та книг «шлюбних обшуків» до губернського статистичного комітету.

До джерел, що є результатом діяльності світських органів влади, треба віднести документи з канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442 Центрального історичного архіву України у м. Києві). Вони є

базовими для розкриття матеріального забезпечення волинського православного духовенства (вимоги священнослужителів до парафіян повернення боргів за здійснення духовних треб [389, 391, 393-395]; конфлікти священників із землевласниками щодо користування церковними земельними наділами та використання робочої сили селян [396, 397-399]). Окремі документи стосуються громадської діяльності кліру [402-404]. Ф. 1335 «Волинське губернське жандармське управління» [409-412], ф. 1262 «Помічник керівника Волинського губернського жандармського управління в Ізяславському та ін. повітах» [407], ф. 1600 «Помічник керівника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському та Кременецькому повітах» цього ж архіву доповнюють матеріали про громадську активність волинських єреїв [406].

Участь православного духовенства в діяльності партії «Союза русского народа» до певної міри відображена у ф. 329 «Волинське губернське присутствіє у справах про товариства та союзи» Державного архіву Житомирської області [176-179].

Діяльність Почаївського відділу «Союза русского народа» (мережа підвідділів партії у Волинській губернії, організація видань «Почаевские ведомости» та «Почаевский листок», діяльність архімандрита Почаївської лаври і голови Союзу Віталія (Максименка)), зафіксована в документах ф. 258 Державного архіву Тернопільської області [189, 193, 195, 196, 200-202, 204-207].

Інформативними є протоколи засідань Волинської духовної консисторії. Вони проливають світло на внутрішнє життя єпархії: містять рішення щодо укладання міжконфесійних шлюбів (зокрема, між католиками і православними), запобігання розповсюдженню сектантства, переведення священників з однієї парафії на іншу [60]. У деяких рапортах православних благочинних до консисторії зафіксовані проблеми, з якими стикалися священники в ході навернення уніатів на православ'я, пов'язані з непримиренною позицією унійних священнослужителів. Окремі справи фіксують надання єпархіальним архієреєм священникам повноважень

представництва від «духовного відомства» у повітових судах. До консисторії надходили скарги священнослужителів на землевласників з приводу захоплення церковних земель, вирубки лісів, нанесення збитків посівам, будівництво культових споруд [139-143]. Окремо можна виділити документи, що висвітлюють службу представників кліру у Волинській духовній консисторії [167-172].

Аналіз такої документації дає змогу показати церковно-адміністративну структуру Православної Церкви у Волинській губернії, розкрити взаємовідносини православних із представниками інших конфесій, а парафіяльних священників із вищим єпархіальним духовенством. Також можна простежити особливості реалізації світською владою релігійної політики в регіоні, дослідити майновий стан православного духовенства. Важливість консисторських справ полягає ще й у тому, що в них нерідко трапляються імператорські та синодальні розпорядження, котрі своїм змістом стосувалися суто єпархіального життя і тому не публікувалися в загальноімперських збірниках.

Фінансові звіти церков Волинської єпархії придатні для вивчення поточних витрат священників на проведення богослужінь, на утримання своєї родини, на функціонування духовних училищ [57]. Документи про виплату пенсій священникам та допомогу вдовам і сиротам священнослужителів містять відомості про священників у Волинській єпархії, що вийшли на пенсію; про тривалість їхнього служіння; про розмір пенсій.

Переважну більшість церковної документації місцевих архівів складають метричні книги парафій Волинсько-Житомирської єпархії за другу половину XIX – першу половину XX ст., а також клірові та сповідальні відомості парафій за кінець XVIII – початок XX ст. Інформаційний потенціал цих документів важливий для вивчення матеріального забезпечення духовенства, соціальної структури і соціальних зв'язків суспільства. Клірові відомості містять інформацію про площу земельного фондушу парафіяльних священників; дають змогу визначити вікову структуру священнослужителів, їхній сімейний стан; у яких навчальних закладах

здобували освіту; ким були рукопокладені і коли отримали парафії; встановити склад церковного причту, підрахувати кількість унійних єреїв, які перейшли на православ'я наприкінці XVIII і на початку XIX ст.; прослідкувати формування священницьких династій на парафіях [149–153, 158–164]. Метричні книги використовувалися щоб підрахувати скільки коштів отримували волинські служителі православних церков за надання духовних треб у XIX ст. [42, 45, 59].

Важливим є опис православних церков проведений на всій території Волинської губернії у 1806 р. У документах зафіксований внутрішній і зовнішній вигляд церкви, дзвіниці, будинку священника; перераховані церковні речі (чаші, хоругви, ікони, келихи) і церковні книги. Завершувався такий огляд описом господарства священника: скільки мав орної землі, луків, пасовищ, які зернові культури (пшениця, гречка, овес, ячмінь) висівав, яку худобу тримав (свині, вівці, корови) і в якій кількості [133].

Чимало інформації, яка стосується православного духовенства, знаходимо у протоколах судових засідань та рішень повітових судів. Вони містять позови унійних священників до православних, або навпаки, наприклад, щодо спільного проживання в одній плебанії чи передачі всього господарства від унійного священника до православного. Також знаходимо судові справи зі звинуваченням унійних священників у «словохульстві» на царя та уряд [124], у закабаленні селян [125], пропагуванні унійної віри [126]. Окремі матеріали багаті на інформацію про поведінку православного духовенства (наприклад, звинувачення священника Бубаловича у вбивстві свого сина [127], вилучення у священника с. Гнідави Луцького повіту Василя Теодоровича горілки) [130]; суперечки між духовенством та парафіянами [128, 129]. Трапляються справи, в яких розглядалися скарги православних священників на католицьких з приводу захоплення земельних фондусів, конфлікти землевласників з кліром щодо використання праці селян [180–187].

Таким чином, архівні джерела містять важливі відомості, аналіз яких дозволяє виконати поставлені в дослідженні завдання. Ці джерела стали основними при написанні дисертації.

У роботі використані також матеріали фондів Волинського краєзнавчого музею. Переважно це метричні [42, 45] та прибутково-видаткові [43, 44] книги парафіяльних храмів Волинської губернії, також є проект про забезпечення сільського православного духовенства Миколаївської церкви с. Княже Володимир-Волинського повіту, датований 1849 р. [46]. Аналіз згаданих джерел дає можливість уточнити питання матеріального забезпечення православного кліру.

Велике значення мають опубліковані джерела, використані у дисертації. Серед них насамперед треба вказати на багатотомне видання «Полное собрание законов Российской империи» – найповніший збірник законодавчих актів Російської імперії (з 1649 р. по 1913 р.), розміщених у хронологічному порядку. Вміщені в ньому імператорські укази, а також розпорядження Синоду та Сенату дають можливість простежити як загалом релігійно-церковну політику самодержавства, так і окремі її аспекти у сферах матеріального забезпечення православного духовенства, освіти осіб «духовного відомства», взаємовідносин священників та причетників із громадою, тощо [33, 276, 278, 323, 324].

Цінні матеріали опубліковані також у «Сборнику действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» (Т. 1), виданому у 1885 р. Вони розкривають (серед іншого) критерії обрання кандидатів на службу, обов'язки консисторських працівників, членів духовних правлінь, благочинних [357, с. 100–180].

Велике значення у вивченні означеної проблеми має періодика XIX ст. Широко використовувалися матеріали часопису «Волынские епархиальные ведомости». Серед матеріалів, опублікованих у часописі, варті уваги дописи отця Аполлона Сендульського (1830–1882), названі «Із спостережень сільського

священика». Вони відображали конкуренцію православного та католицького духовенства за вплив на душі волинських селян [224, с. 521–527].

Андрій Хойнацький (1837–1888) – відомий волинський церковний діяч, на сторінках часопису піднімав тему матеріального забезпечення волинського сільського православного кліру на початку XIX ст. [225, с. 1063–1175].

У «Волинських епархиальних ведомостях» опубліковано (19 некрологів), присвячених волинським священикам. Некрологи – це своєрідні спогади про особу після смерті, оформлені у відповідний текст людьми, які або найбільше знали померлого товариша, або відчували великий вплив покійного колеги на своє життя.

У багатьох статтях часопису є відомості про господарську діяльність православного кліру Волинської губернії. Зокрема, священик Свято-Преображенського храму м. Остропіль Новоград-Волинського повіту Яків Островський в 1893 р. опублікував «Коротку пояснювальну записку до вибраного і влаштованого рамкового вулика...», в якій, на прикладі своїх спостережень, обґрунтував думку, що тип рамкового вулика найкраще підходив для ситиння меду в кліматичних умовах Південно-західного краю. У часописі також є відомості про державне утримання представників «духовного відомства» (скільки коштів отримували служителі сільських та міських церков, священно- та церковнослужителі соборних храмів) [337], статки священно- та церковнослужителів (описувалися домашні господарства волинського кліру, злиденне життя причетників бідних парафій) [318, 319]. У журналі розкривається також участь волинських священиків у діяльності партії «Союза русского народа», розповідається про утворення підвідділів СРН у парафіях [223]. Показані взаємини представників православного кліру із громадою (є відомості про відданих служінню єреїв і представників кліру, які не завжди належним чином виконували пастирські обов'язки; один із авторів часопису писав, що священик для громади не повинен бути чиновником чи керівником, його місія полягає у «моральному керівництві парафіянами на шляху до духовної досконалості») [289].

Отже, важливе значення у дослідженні нашої теми мають матеріали, опубліковані у «Волынских епархиальных ведомостях». Інформація, розміщена в часописі, дає змогу доповнити картину конфесійного життя Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст., визначити з якими життєвими проблемами стикалося духовенство Волинської губернії, виявити заслуги парафіяльного кліру перед громадою, оцінити матеріальне забезпечення священно- та церковнослужителів.

Із періодичних видань початку XX ст. на увагу заслуговує «Почаевский листок». У ньому міститься інформація про кількість окружних священників-старост Почаївського відділу «Союза русского народа» напередодні Першої світової війни, заклики лаврського керівництва до волинян поповнювати лави чорносотенної організації, деякі статті демонструють антисемітські настрої почаївського кліру [204, арк. 5–5 зв.; 206, арк. 5–6]. Створення підвідділів СРН на Волині та характеристика участі почаївських «союзників» у громадській діяльності висвітлюються на сторінках газети «Рада» [209].

Отже, джерельна база дисертації представлена різними типами джерел. Основу дослідження склали архівні матеріали, значна частина яких нами вводиться до наукового обігу вперше. Водночас були використані опубліковані документи, періодичні видання. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і розкриття головних аспектів досліджуваної теми.

1.3. Методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічні основи дисертації визначені специфікою її предмета та поставленими завданнями. Вивчення особливостей формування соціальної групи православного духовенства Волинської губернії як соціальної групи, матеріального забезпечення представників кліру, їх громадської діяльності зумовило комплементарний підхід до вибору методів дослідження.

Методи дослідження обиралися відповідно до таких критеріїв:

☐ ефективності (здатності в кожному конкретному випадку забезпечити отримання потрібного результату);

☐ надійності (здатності за допомогою методу отримати максимально ймовірну інформацію, яка дасть можливість об'єктивно розкрити сутність досліджуваних процесів та явищ, дати їм неупереджену оцінку);

☐ економічності (можливість методу досягати бажаних результатів при найменших витратах часу та засобів).

Методи нашого дослідження підпорядковані таким методологічним принципам: історизм, науковість, багатofакторність, опора на історичні джерела, науковий плюралізм.

Принцип історизму передбачає розгляд діяльності православного духовенства Волинської губернії з урахуванням конкретних просторово-часових факторів. Звідси вимога системності в його дослідженні: з'ясування еволюції функціонування верстви кліру. Принцип історизму дозволив визначити вплив політики уряду Російської імперії та рудиментів релігійного життя Речі Посполитої на формування соціальної групи православного кліру на Волині наприкінці XVIII–середині XIX ст. Загалом цей принцип є фундаментальним у нашій дисертації. Крім цього, у роботі використано принцип науковості, який передбачає співвідношення логічного та історичного.

Принцип багатofакторності застосовувався з метою дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на поведінку духовенства за умов загальноімперської дійсності. Під час дослідження ми відштовхувалися від того, що в суспільстві не існує окремо взятого фактора, який впливав би на його розвиток. Одночасно діяло багато причин і факторів, що впливали на формування верстви православного кліру.

Дослідження релігійного життя неможливе без використання принципу наукового плюралізму, який полягає в тому, аби враховувати всі наявні погляди з приводу певної проблеми, аналізувати їх та робити власні висновки. Використано

принцип опори на історичні джерела, оскільки кожне твердження, теза, поточні результати дослідження, узагальнення та висновки повинні мати джерельне підтвердження.

Для забезпечення всебічного вивчення дисертаційної теми було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Використання кожного з них дозволяє отримати інформацію, потрібну для розкриття суті явищ та процесів, виявлення певних особливостей і закономірностей, взаємозв'язків між складниками досліджуваних об'єктів.

Важливими методами є аналіз та синтез. Аналіз здійснювався способом умовного розділення предмета дослідження на окремі складові частини для детального вивчення. У межах предмета дослідження було виділено особливості формування соціальної групи православного кліру на Волині наприкінці XVIII–на початку XX ст.; віковий склад та освіту представників духовенства; їх матеріальне забезпечення; громадську діяльність священнослужителів; взаємозв'язки представників «духовного відомства» з громадою.

Синтез полягає у поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про особливості формування та розвитку соціальної групи православного духовенства Волинської губернії.

У процесі дослідження були використані методи індукції та дедукції. Індукція як метод заснована на основі отримання висновку на базі часткового, одиничного. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу віку священників та причетників, які служили на волинських парафіях наприкінці XVIII – на початку XX ст., що дало змогу сформулювати уявлення про віковий склад представників кліру Волинської губернії; при характеристиці матеріального забезпечення священно- та церковнослужителів, коли розглядалися їх господарська діяльність, державне і парафіяльне утримання.

Дедукція передбачає зворотний рух, коли загальні висновки, загальноприйняті положення переносяться на конкретну історичну ситуацію. Такий метод був використаний при висвітленні служби православних священників в органах єпархіального управління.

У роботі застосовано метод кліометрії, який полягає у використанні кількісних вимірів для характеристики історичних явищ та процесів. За допомогою статистичного моделювання проведено аналіз основних показників, покладених в основу аналітично-доказової бази дослідження. Цей метод використовувався при дослідженні чисельного представництва православних священно- та церковнослужителів на волинських парафіях, освіти священників і причетників.

Метод статистичного спостереження полягає у планомірному, науково організованому зборі даних для характеристики певних явищ та процесів. Потреба його використання зумовлена тим, що статистика є одним із найважливіших видів джерел у цьому дослідженні. При її аналізі було сформовано емпіричну базу, яка склала основу для теоретичних висновків та узагальнень дисертації. Для статистичних спостережень були обрані однотипні кількісні показники, на основі яких визначено частку волинських священників та причетників світського і духовного походження, священнослужителів, рукопокладених єпископами Православної Церкви, та унійних єреїв, які перейшли на православ'я в окремих повітах Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Порівняльний метод дав змогу в результаті відповідної обробки та аналізу зібраної статистичної інформації відтворити динаміку змін основних показників, покладених в основу дослідження. Порівняння кількісних та якісних характеристик дало змогу прослідкувати варіації чисельного складу священно- та церковнослужителів Волинської губернії на парафіях наприкінці XVIII – на початку XX ст., з'ясувати активність волинських єреїв у функціонуванні органів церковної влади в цей період, визначити зміни у державному фінансуванні представників «духовного відомства».

Метод систематизації передбачає упорядкування множинних об'єктів способом установлення єдності або відмінності елементів, що підлягають систематизації. Цей метод застосовано в процесі вивчення та аналізу історіографії досліджуваної теми, завдяки чому в ній було виділено окремі групи за спільними ознаками. Метод систематизації застосовувався і в роботі з історичними джерелами, які були впорядковані за видовими ознаками.

Використання хронологічного методу дало змогу викласти історичний процес у чіткій хронологічній послідовності. У нашому випадку застосування цього методу зумовлене хронологічно-проблемним принципом викладення матеріалу дисертації. Окрім того, проблемно-хронологічний метод, що забезпечує поділ предмета дослідження на складові частини та розгляд кожної з них у хронологічній послідовності, дав змогу показати зміни у господарській діяльності волинського кліру у зазначених хронологічних межах, освіті представників кліру.

Метод історичної реконструкції використано для відтворення та розуміння історичних обставин, що вплинули на особливості формування верстви православного духовенства Волинської губернії, матеріального забезпечення, громадської та душпастирської діяльності представників кліру.

Вагому роль під час підготовки дисертації відіграло застосування методу узагальнення – наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки і властивості певного класу об'єктів та здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального. Отримання узагальненого знання означає більш глибоке відображення дійсності, проникнення в її сутність. Цей метод став важливим при означенні впливу політики уряду Російської імперії на формування та розвиток соціальної групи православного духовенства Волинської губернії.

Серед міждисциплінарних методів, застосованих у дослідженні, можемо виділити операційно-прикладні, а саме методи аналізу ситуації (порівняльний

аналіз, спостереження, метод вивчення документів) та аналізу змісту (контент-аналіз, івент-аналіз), системний метод.

На особливу увагу заслуговує використання методу аналізу ситуації (дає змогу наблизити процес дослідження до реальної практичної ситуації) для виявлення факторів і закономірностей, що впливали на взаємовідносини представників православного кліру з громадою, участь єреїв у діяльності чорносотенної організації «Союза русского народа». Результативним став метод вивчення документів, зокрема законодавчих актів уряду Російської імперії, постанов Святейшого Синоду, архівних матеріалів, що склали основу джерельної бази дисертації.

Івент-аналіз використовувався як методика дослідження динаміки політичної ситуації, в основі якої лежить спостереження за інтенсивністю подій з метою виявлення можливих шляхів їх еволюції, а також визначення таких компонентів історичного процесу, які є найважливішими для дослідження. Івент-аналіз знайшов широке застосування при дослідженні відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст., представництва священно- та церковнослужителів на волинських парафіях у цей період.

Останнім часом значного поширення в історичних дослідженнях набуває системний підхід, який реалізується у формі історико-системного методу. Базою його використання у цьому контексті виступає єдність одиничного, особливого та загального у суспільно-історичному розвитку. Усі історичні явища – події (входження Волині до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст.), історичні ситуації (утвердження Православної Церкви в регіоні), процеси (формування та розвиток стану православного кліру Волинської губернії) не лише взаємообумовлені і взаємопов'язані, але й об'єднані стійкими причинно-наслідковими зв'язками.

Також варто зауважити, що серед визначальних засад дослідження є інтеграція мікро- та макроісторії, що дозволило простежити за станом розвитку подій, виявити його загальні тенденції, вивчити прояви на рівні окремих соціальних груп. Так, залучивши до аналізу методи мікроісторичного і факторного аналізу ситуації, на прикладі православного кліру здійснено спробу з'ясувати реакцію на жорсткий контроль за діяльністю Православної Церкви з боку самодержавства.

При розгляді будь-якої проблеми не обійтися без належного понятійно-категоріального апарату, наявність якого власне і виокремлює напрям досліджень у самостійну наукову систему. При дослідженні ми використали кілька термінів у контексті порушеної проблеми. Духовенство – особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях. Іноді як синоніми до терміну «духовенство» вживаються слова «клір», «священно- та церковнослужителі», «представники духовного відомства». У радянські часи для характеристики цього терміну використовувалося словосполучення «служителі культу». Цей стан суспільства має чітко організовану ієрархію. Поділяється на чорне (ченці, висвячені у священний сан) та біле (священники, що не приносили чернечих обітниць) духовенство. У православ'ї представники вищого білого духовенства це – патріархи, митрополити, єпископи. До рядового кліру відносимо священників, іноді в цьому ж відношенні використовують назви «єрей» та «диякон». Також у дослідженні використовуються терміни «церковнослужитель» чи «причетник» щодо осіб, які не зведені у ступінь священства, але допомагають у здійсненні богослужінь. До церковнослужителів відносяться іподиякон, дяк, паламар, проскурниця.

Термін «церква» має кілька визначень. Насамперед, Церква це – організація, що є об'єднанням громади віруючих однієї конфесії. Коли ми вживаємо термін «церква», то маємо в першу чергу на увазі соціальну інституцію, тип релігійної організації зі складною, чітко ієрархізованою системою взаємин між

духовенством та віруючими; дотримуючись такого визначення, слово «Церква» пишемо у дисертації з великої літери. З іншого боку, церква – будівля для богослужінь у християнській релігії, тому пишемо його з малої літери. У дослідженні зустрічається також назва храм.

Під «суспільством» дисертант розуміє форму життєдіяльності людей, спосіб їх соціальної організації. Це система, що розвивається на основі об'єктивних соціальних законів. Поняттям «стан» позначається реально існуюча соціальна група, яка виділяється у відповідності з певними ознаками, які описують місце її членів у соціальній стратифікації. Такий підхід, на наш погляд, закономірний, оскільки в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. спостерігався чіткий поділ суспільства на соціальні стани. Російський історик Борис Миронов у праці «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)» зазначав, що вже положення 1649 р. закріплювало в Росії поділ суспільства на соціальні стани. Якщо до цього часу окремі соціальні групи відрізнялися в основному обов'язками, то тепер – також і закріпленими в законі правами. Положення надало їм переваги, чи привілеї, у постійне і спадкове володіння з метою закріпити за ними постійні державні обов'язки і постійне місце проживання. Всі служилі люди отримали виключне право на користування землею у приватній власності. Духовенство отримало виключне право на релігійну діяльність. Посадським було присвоєне виключне право на заняття торгівлею, ремеслом і промисловістю в межах міста, а у селян залишилося право на землеробську працю [262, с. 79]. Більш чіткий, юридично оформлений, поділ суспільства Російської імперії на стани закріплювався у IX томі («Законы о состояниях») Зводу законів Російської імперії, опублікованому в 1832 р. Закон визначив чотири головні соціальні стани – дворяни, духовенство, міські та сільські «обивателі». Ця стратифікація суспільства базувалася не на точній оцінці якогось одного людського «параметра», а включала багато аспектів: власність, владу, психологію, місце проживання, конфесійну приналежність. Враховуючи поділ суспільства Російської імперії на соціальні

стани, у дисертації ми досліджували православне духовенство Волинської губернії як соціальну групу – особливості її формування, матеріальне забезпечення представників кліру, їх душпастирську та громадську діяльність, тобто в дослідженні визначалися регіональні характеристики розвитку стану православного кліру на Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. Як синонім до соціального стану використовується поняття «соціальна група», під яким розуміється сукупність людей, виділена за соціально значимими критеріями (вік, професія, місце проживання, дохід, освіта, тощо).

Під поняттям «матеріальне забезпечення» у дисертації розуміється задоволення когось у якихось потребах, створення надійних умов для отримання матеріальних засобів до існування. Термін «громадська діяльність» розкривається в контексті громадсько-політичної активності православного кліру Волинської губернії. У Російській імперії громадську діяльність можна було здійснювати тільки в межах дозволених державою. Так, уряд підтримав організацію церковних православних братств, в яких мала відбуватися тісна співпраця духовенства із парафіянами поза храмом. На початку XX ст. із отриманням виборчих прав деякі представники волинського кліру змогли представляти інтереси волинян у державних органах влади.

Отже, у процесі дослідження ми намагалися дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднувати різні методи історичного пізнання, щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми. Складову теоретико-методологічної бази дисертації становить специфічна термінологія релігійного характеру.

Висновки до розділу 1

Історіографія досліджуваної тем представлена значною кількістю наукових праць. Історики другої половини XIX – початку XX ст. вивчали процес переходу уніатів на православ'я на приєднаних до Російської імперії землях після поділів

Речі Посполитої, торкалися питання шляхів формування стану православного духовенства Волинської губернії наприкінці XVIII ст. Науковці радянського періоду розглядали діяльність духовенства з точки зору класової боротьби, відзначали лише негативні тенденції у розвитку Церкви. Праці, що стосувалися окресленої проблеми, мали переважно загальний характер, у них виділялася характеристика економічної сторони розвитку стану православного кліру в Російській імперії. Сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені створили багато досліджень, що стосуються матеріального забезпечення волинського православного кліру, соціальної замкненості стану православного духовенства Російської імперії, освітнього процесу у Волинській духовній семінарії, участі представників волинського духовенства у громадському житті. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, питання формування та розвитку стану волинського православного духовенства наприкінці XVIII – на початку XX ст. сьогодні комплексно не висвітлене в історичній літературі.

Джерельну базу дисертації склали неопубліковані архівні матеріали, аналіз яких дав змогу проаналізувати шляхи формування православного духовенства Волинської губернії як соціального стану, матеріальне забезпечення священиків та причетників, їх вік, освіту. У роботі використані також опубліковані джерела, де можна знайти інформацію про служіння представників кліру у органах єпархіального управління, господарську діяльність волинського православного кліру, державне утримання представників «духовного відомства». Велике значення у вивченні означеної проблеми має періодика XIX ст. Публікації розкривають громадську діяльність волинського православного кліру, взаємовідносини служителів храмів із прафіянами.

Методологія дослідження теми дисертації зумовила структуру роботи й логіку викладу матеріалу. Серед загальнонаукових методів, що були використані при підготовці дослідження, – методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, кліометрії, статистичного спостереження, порівняння, систематизації; спеціальні

історичні методи: історико-ситуаційний, проблемно-хронологічний та метод історичної реконструкції; міждисциплінарні методи: порівняльний аналіз, спостереження, метод вивчення документів, івент-аналіз, системний метод. Для більш повного розкриття методології укладено відповідний понятійно-категоріальний апарат.

РОЗДІЛ 2

ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СТАН

2.1. Шляхи формування

У Російській імперії ще у XVIII ст. було юридично оформлено виділення православного духовенства в окрему соціальну верству шляхом обмеження вступу та виходу із цього стану, встановлення вимоги мати спеціальну духовну освіту для служби, узаконення практики успадкування церковних посад [262, с. 100]. Указом 22 березня 1723 р. Святійший Синод задекларував право передання у спадок місць служіння за представниками кліру. Якщо духовна особа не мала спадкоємців чоловічої статі, парафія переходила до дочки чи внучки. Чоловіки останніх при одруженні отримували місце служіння як придане, зобов'язуючись утримувати осиротілу сім'ю [295]. Висвячений на парафію священик повинен був там служити до старості і міг покинути службу лише у випадку хвороби [222, с. 215–216]. Царські укази від 15 січня 1708 р. і 11 листопада 1710 р. зобов'язували священно- та церковнослужителів віддавати своїх синів до шкіл при архієрейських домах (пізніше до духовних училищ та семінарій) «в надії на священство» [271, 273]. В указі Синоду від 3 жовтня 1761 р. перехід до стану духовенства особам із оподаткованих станів дозволявся лише за крайньої необхідності та при умові оплати за них «окладу» власниками чи громадами [295].

Поступово православне духовенство здобуло особливі права, закріплені у законодавстві. В 1722 р. представників кліру було звільнено від подушного податку [289], 1798 р. від збору на утримання поліції [274], а у 1801 р. до священнослужителів заборонили застосовувати тілесні покарання [277]. З 1821 р. духовні особи звільнялися від постоїв, поземельного збору та всіх міських повинностей, крім збереження у чистоті мостових [275]. Разом із набутими особливими правами розвивався становий менталітет кліру. В першій половині XIX

ст. по манерах, мові, зовнішньому вигляді будь хто міг визначити належність людини до верстви духовенства. Це було легко зробити, бо як писав один із сучасників, все виховання, включаючи духовні навчальні заклади, прищеплювало духовенству «особливий погляд на світ, життя, привчало до особливого мислення, до особливих зовнішніх ознак». В середовищі кліру формувалася особлива культура, що відрізнялася як від європеїзованої дворянської так і від народної селянської культури [262, с. 100–102].

В 1832 р. вийшов «Свод законов Российской империи», що перевидавався пізніше в 1842 і 1857 рр. Дев'ятий том збірника, названий «Про стани» [217], містив положення законодавчої регламентації формування соціальної групи православного духовенства в першій половині XIX ст. із посиланнями на нормативно-правові акти XVII – XVIII ст. До збірника увійшла така стаття: «До білого духовенства можуть вступати особи із всіх станів, окрім кріпаків, доки вони не будуть відпущені узаконеним порядком на волю». Ця стаття ґрунтувалася на указах 11 лютого 1826 р. і 24 червня 1838 р. [288]. У редакції 1857 р. зазначалося, що духовними особами могли стати представники всіх станів, але тільки в тому випадку, коли на парафіях не вистачало служителів Церкви. Їхня поведінка та освіта мали відповідати духовному званню. Дворяни, військові, міщани чи селяни, котрі бажали стати священиками, повинні були мати дозвіл від казенної палати на перехід до духовного стану. Дружини та діти священиків і церковнослужителів також належали до «духовного відомства». Священик, що хотів стати світською особою, подавав відповідну заяву до Святійшого Синоду, який давав йому тримісячний термін для прийняття остаточного рішення. Тільки після цього знімався чи не знімався з нього духовний сан. Колишній пастир не міг вступити на державну службу впродовж 10 років; вислуга духовного служіння не зараховувалася при нарахуванні пенсії [217].

Обмеження виходу зі стану духовенства проявлялося і в успадкуванні дітьми священно- та церковнослужителів місць для служіння на парафіях своїх батьків.

Відповідно до законодавства один із синів священника мав право стати причетником на парафії батька (з перспективою, що згодом єпископ його рукопокладе на єрея), решті синам після отримання освіти священник повинен був знайти місця для служіння в інших парафіях [346]. Влаштувавши сина причетником на свою парафію, настоятель збільшував дохід сім'ї. У віці 25 років причетник, зазвичай, висвячувався на диякона, у 30 років приймав священництво, а потім успадковував парафію. Якщо настоятель церкви не мав синів, то після його смерті парафія залишалася «приписною» (духовні треби людям надавав священнослужитель сусіднього храму) до тих пір, поки дочка не виходила заміж за священника, який таким чином отримував місце служіння на парафії покійного тестя. Єреям, що рано овдовіли, рекомендувалося прийняти чернечий постриг [364, с. 325]. Отже, законодавство Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. обмежувало як входження до духовного стану, так і вихід із нього.

Аналіз клірових відомостей парафій різних повітів показує, що майже всі священно- і церковнослужителі у 30-х рр. XIX ст. мали духовне походження, що в свою чергу свідчить про соціальну замкненість православного кліру на Волині (див. додаток Б).

Документи дають можливість виявити цілі династії священно- та церковнослужителів, які приватизовували парафії на десятки років. Так, у Микуличах Володимир-Волинського повіту з 1796 р. духовні треби місцевим парафіянам надавав священник Йосип Григорович Скульський, рукопокладений у тому ж році вікарним єпископом Житомирським Варлаамом. Через тридцять років у цьому ж селі обов'язки дяка, а потім паламаря, виконував його старший син Федір [61, арк. 7; 65, арк. 6; 69, арк. 38]. Священно- та церковнослужителі із родини Рафальських півстоліття служили в Миколаївському храмі с. Лудин Володимир-Волинського повіту. Ще в 1793 р. унійний єпископом Володимирський і Берестейський Арсеній Гловнянський рукопоклав на лудинську парафію священника Івана Олексійовича Рафальського, який згодом перейшов на

православ'я; функції дяка у цій святині з 1796 р. виконував його брат Павло. В 1827 р. єрей Іван залишався на парафії в Лудині, а дяком був його шістнадцятирічний син Григорій [61, арк. 29; 65, арк. 25; 69, арк. 24 зв.]. У храмі св. Іоанна Хрестителя с. Іванчиці Луцького повіту упродовж першої половини ХІХ ст. служили Мальчевські [105, арк. 10; 107, арк. 334 зв.; 109, арк. 128 зв.], а в церкві Різдва Богородиці с. Мизів Ковельського повіту Страшкевичі [82, арк. 44 зв.; 85, арк. 88 зв.].

Подібні приклади наявності священничих династій зустрічаємо і в східних повітах Волинської губернії. До прикладу, у с. Красилівка Новоград-Волинського повіту півстоліття духовні треби парафіянам надавали представники родини Теодоровичів-Туркевичів. Клірова відомість Михайлівської церкви за 1807 р. засвідчує, що в тому ж році єпископом Волинським і Житомирським Динилом (Наттоком-Михайлівським) на красилівську парафію був рукопокладений священник Мокій Іванович Туркевич (він прослужив там до 1836 р.). На утриманні останнього рахувався його дід, заштатний єрей Іван Васильович Теодорович (віком 80 років), поставлений на цю парафію ще унійним єпископом Луцьким і Острозьким Сильвестром Рудницьким у 1771 р. [249, арк. 44; 151, арк. 90 зв.]. У с. Лопатичі Овруцького повіту з 1807 р. парафія храму Різдва Богородиці зберігалася за дочкою покійного єрея Григорія Лисицького Агафією; духовні треби парафіянам надавав священник-адміністратор с. Сновидовичі. У 1822 р. місце служіння успадкував старший син Агафії Тимофій після закінчення навчання у Острозькому духовному училищі. Молодший син Агафії Симеон виконував обов'язки дяка на дідівській парафії до 50-х рр. ХІХ ст. [154, арк. 11; 155, арк. 6 зв.].

У другій половині ХІХ ст. проблема замкненості соціальної групи православного кліру хвилювала представників духовенства. Анонімний автор записки «До питання про духовенство як стан щодо умов Південно-Західного краю» [232], надрукованої у часописі «Волинские епархиальные ведомости» 1869 р., стверджував, що у Російській імперії «є стан без стороннього домішку у своєму

складі, у масі своїй чи не найосвіченіший, порівняно з іншими станами, і при цьому добре обізнаний із сільським господарством, – стан багаточисельний, що складає труднощі уряду надмірною кількістю людей, але замкнений сам у собі і прикріплений до особливої служби, котра не потребує цього прикріплення в такій великій кількості тих, хто служить і тих, хто не служить [...]. Це наше православне духовенство». Автор порівнював Англію, «протестантську Німеччину» і навіть Галичину (де діти священників, здобувши освіту, служили не лише Церкві, а й державі) із Російською імперією, в якій семінаристи, не отримавши парафій, могли бути лише дяками чи паламарями. Автор-анонім писав, що якби станова замкненість православного духовенства була ліквідована, то це дало би змогу збільшити частку «русской народности» у закладах Міністерства народної освіти південно-західних губерній, де переважали поляки-католики. Він наводив статистичні дані: в 1865 р. у двох київських гімназіях із усіх 1037 учнів, які там навчалися, третину становили поляки-католики, а у гімназіях Волинської та Подільської губерній лише п'ята частина учнів була православного віросповідання. Записка була написана через чотири роки після антиросійського Січневого повстання 1863–1864 рр. На наш погляд, автора записки непокоїла не тільки станова замкненість православного кліру, але й високий освітній рівень поляків південно-західних губерній, котрі плекали ідею відродження Речі Посполитої. Він вважав, що представники православного духовенства, змігши здобувати освіту в світських навчальних закладах, похитнули б авторитет католиків серед місцевого населення.

Реформи Олександра II у 60–70-х рр. XIX ст. впливали й на церковне життя. 22 травня 1867 р. вийшов указ Святійшого Синоду «Про загальні засоби опіки для всього служилого при церквах духовенства» [272], яким соціальна замкненість соціальної групи православного духовенства фактично ліквідовувалася. У ньому зазначалося, що при зайнятті вакантного місця служіння на парафії родинні зв'язки претендента із настоятелем не є перевагою; дочки померлих священників втрачали

право збереження за собою батьківських парафій до тих пір, доки не одружаться; сироти «духовного відомства» повинні були здобувати освіту за державний кошт; у парафіях заборонялося відкривати нові місця служіння для родичів померлих єреїв. На виконання цього указу 17 січня 1868 р. до Волинської духовної консисторії надійшло розпорядження Синоду, в якому вимагалось повідомити благочинним волинських парафій, аби вони пояснили священно- та церковнослужителям, що надіслані єреями та причетниками листи до Синоду з проханням надати дітям та родичам служителів храмів місця на парафії не будуть розглядатися.

У 1863 р. випускники духовних семінарій отримали право вступати до університетів, однак через великий наплив вступників-семінаристів до вищих навчальних закладів і нестачу представників духовенства на парафіях цей закон у 1879 р. був відмінений [366]. З 1864 р. сини православних священно- і церковнослужителів змогли навчатися в гімназіях [32], а з 1867 р. отримали можливість відвідувати «світські школи» [364, с. 324]. 26 травня 1869 р. Державна рада Російської імперії постановила, що всі священники та причетники (разом зі своїми дітьми), які не служили на парафіях, виключалися із «духовного відомства». Вони могли вступати на військову чи державну службу, займатися торгівлею та «іншими приватними заняттями» [282]. Указ від 21 березня 1871 р. регламентував право присвоєння особистого дворянства синам священників, а синам церковнослужителів – особистого почесного громадянства [328].

Урядові закони мало вплинули на шляхи формування православного духовенства на Волині в останніх десятиліттях ХІХ ст. Так, в 1885 р. у храмах Ковельського повіту служило 93 священники, з яких 77 були синами єреїв, 12 дяків і 4 дияконів. Також усі дяки (80) та паламарі (8) мали духовне походження [Пораховано за: 99]. Подібна ситуація була й у парафіях Володимир-Волинського повіту, де духовні треби парафіянам надавали 104 священники, 87 дяків і 12 паламарів [Пораховано за: 73]. Тільки дяк церкви св. Іоанна Богослова с. Підгородне записав у кліровій відомості, що він син чиновника Волинського

губернського правління [73, арк. 342 зв.]. На початку ХХ ст. ситуація дещо змінилася (див. додаток В). Дещо зросла частка (в межах 3 %) священнослужителів, які не походили з «духовного відомства» і значно збільшилася кількість причетників (в межах 20 %). Так, у Володимир-Волинському повіті священники Кирило Кримович Михайлівського храму с. Марковичі та Митрофан Коваленко Успенської церкви с. Старий Загорів мали селянське походження. Настоятель храму Різдва Богородиці с. Бортнів Леонід Терешкевич записав у кліровій відомості, що він син «вчителя народної школи», а єрей храму св. Луки с. Городне Олександр Вєсьолов походив із міщан. Священники церков св. Василя Великого с. Гнойно Костянтин Ярмольчук та Покровського храму с. Заячиці Петро Андрєєв були вихідцями із родин акцизних чиновників. На парафії Дмитрівської церкви с. Жджари 1909 р. служив священником син унтер офіцера Євгеній Черкашин, а на парафії Михайлівського храму с. Порицьк син колезького асесора Микола Здобілев. Єрей Преображенського храму м. Локачі зазначив у кліровій відомості за 1909 р., що був сином купця [75, арк. 52 зв., 102 зв., 113 зв., 171 зв., 195 зв., 275 зв., 301 зв., 423 зв., 481 зв.]. Дяки переважно були вихідцями із селянських родин [Пораховано за: 75]. Отже, тільки на початку ХХ ст. парафіяльне духовенство на Волині частково почало втрачати ознаки замкненості.

На формуванні стану православного духовенства Волинської губернії не могло не позначитися також тривале перебування волинських земель у складі Речі Посполитої. У ХVІІІ ст. в Польсько-Литовській державі, де панівне становище займали Римо-Католицька та Унійна Церкви, православне духовенство втрачало вплив на вірян. Ще 1 березня 1681 р. король Ян Собеський заборонив «людям грецької віри» у Великому князівстві Литовському публічно здійснювати релігійний культ. Остання чверть ХVІІ – початок ХVІІІ ст. стали добою руського унійного відродження на українсько-білоруських землях Речі Посполитої. У просторовому контексті його наслідком стала «нова унія» та безпрецедентне територіальне розширення Київської (з'єднаної з Римом) митрополії, а саме

входження до її складу Луцького (1702 р.), Львівського (1700 р.), Перемишльського (1691 р.) владитв та парафій Київської архієпархії в Київському й частково Брацлавському воєводствах (1715 р.). Де-факто це означало завершення тривалого, понад столітнього періоду дезорганізації структур Унійної Церкви та започаткування її «золотої доби» в межах Польсько-Литовської держави. У XVIII ст. саме ця Церква стала основною етно-конфесійною спільнотою Речі Посполитої (на 1772 р. Київська з'єднана митрополія охоплювала 10 035 парафій, тоді як Римо-Католицька Церква – лише 8 499). В етнічному й культурному аспектах успіх руського унійного відродження виявлявся в організаційному об'єднанні під «плащем» Унійної Церкви «руської нації» [52, с. XXXVI–XXXVIII]. Поступово ця Церква перебрала на себе тяглість східно християнської і стала традиційною національною Церквою для місцевої спільноти (особливо це стосується Волині). Саме XVIII ст. характеризується виробленням нової конфесійної ідентичності населення Правобережної України – появи руської унійної тотожності («руських католиків», «уніатів», «греко-уніатів»). Цей процес пошуку рівноваги між католицьким обличчям Київської митрополії та слов'яно-візантійською спадщиною був перерваний зовнішньо-політичним фактором епохального значення – трьома поділами Речі Посполитої, який спровокував цивілізаційно-культурні зміни в усьому регіоні [257, с. 48].

Після поділів Речі Посполитої 1793, 1795 рр. волинські землі були приєднані до Російської імперії. Паралельно з утвердженням нової політико-адміністративної системи держава ініціювала формування церковно-адміністративної структури Православної Церкви. 13 квітня 1793 р. вийшов указ про заснування православної «Мінської, Ізяславської і Брацлавської» єпархії, до складу якої мали входити й парафії на Волині [284]. Управління нею доручили архієпископу, коад'ютору Київської митрополії Віктору (Садковському) – вихованцеві Києво-Могилянської академії, з 1785 р. єдиному православному єпископу в Речі Посполитій; єпископу

Переяславсько-Бориспільської єпархії, висвяченому архієпископом на початку 1793 р. [213, с. 126]

У 1795 р. територія Мінської, Ізяславської і Брацлавської єпархії збільшилася за рахунок білорусько-литовських земель, Волині і Поділля. Комісія у складі митрополита Петербурзького і Новгородського Гавриїла, канцлера графа Олександра Безбородька і генерал-губернатора новоприєднаних територій Тимофія Тутолміна розробила проект реорганізації цієї єпархії. З неї була виокремлена Мінська єпархія на чолі з архієпископом Віктором (Садковським), а 12 квітня 1795 р. відкрита Житомирська вікарна кафедра [285], правлячим архієреєм якої призначили одного з найближчих помічників Віктора (Садковського) – єпископа Варлаама (Шишацького). 16 жовтня 1799 р. Житомирська вікарна єпархія отримала самостійність в управлінні і почала називатися Волинсько-Житомирською [309]. Варто відмітити, що у Російській імперії відповідно до затвердженого Синодом указу від 4 серпня 1799 р. [286], територіальні межі єпархій та губерній співпадали (у цьому відношенні територія Волинсько-Житомирської єпархії збігалася із межами Волинської губернії), що полегшувало контроль релігійного та політичного життя регіонів.

Резиденція волинсько-житомирського єпископа і духовна консисторія розмістилися в Острозі (обрали місто не випадково, адже Остріг впродовж XVI – початку XVII ст. залишався центром українського православ'я із знаменитою Острозькою академією – першою вищою школою на Сході Європи) в будівлі відібраного у василіан Преображенського монастиря. Сюди архієрей прибув ще в жовтні 1795 р. і відразу розпочав обживати давню обитель на новий лад. Спочатку була упорядкована архієрейська ризниця: митрополит Київський Самуїл передав з ризниці Києво-Печерської лаври 29 предметів церковного начиння, з Олександроневської лаври надіслали 16 риз і єпитрахилів, 24 підрясники із стихарями та орарами, 5 поручів і 2 воздухи. За посередництва генерал-губернатора Тутолміна були привезені богослужбові книги із синодальної друкарні [227].

Важливою стала організація благочинних округів, розпочата ще у листопаді 1794 р., коли майбутній єпископ Варлаам був ще архімандритом Дятловецького монастиря і членом Мінської духовної консисторії. Тоді до нього прибули направлені Синодом священники, яких він призначав благочинними в Мінській, Ізяславській і Брацлавській єпархії. Серед них виділялися ігумени монастирів Київської єпархії: Лебединського Георгіївського – Даниїл, Ржищівського Преображенського – Гервасій, Пустинно-Медведівського Миколаївського – Віссаріон, Мошногірського Вознесенського – Лазар, Богуславського Миколаївського – Аркадій, Вишгородського Успенського – Давид, Жаботинського Онуфріївського – Мелхіседек. У січні 1795 р. до архімандрита Варлаама прибуло 42 священники із Київської, 19 – із Чернігівської, 56 – із Брацлавської єпархій, яких він направляв до благочинних для отримання парафій [327, с. 238–239].

Ставши вікарним єпископом Житомирським у серпні 1795 р., Варлаам (Шишацький) почав рукопокладати православних священників на парафії волинських церков. Так, в 1797 р. у храмах Луцького повіту служило 44 висвячених ним єреї [25, с. 4–8]. Також владика став ініціатором заснування Волинської духовної семінарії в Острозі, навчання у якій розпочалося 14 травня 1796 р. Існує припущення, що Варлаам (Шишацький) був прихильником ідеї автокефалії Української і Білоруської Православних Церков [351, с. 28].

Утверджуючи церковно-адміністративну структуру Православної Церкви на Волині після поділів Речі Посполитої, уряд Російської імперії послаблював позиції Унійної Церкви в регіоні. Розпочатий процес навернення уніатів на православ'я ініціювався, всіляко підтримувався та повсякчас контролювався владою імперії. У імператорському указі від 22 квітня 1794 р. на генерал-губернатора Тутолміна покладалося завдання «мати пильний нагляд, аби всякий непорядок і неспокій попереджені були, і щоб ніхто з поміщиків, тимчасових власників і чиновників духовних і світських Римського і Уніатського закону не насмілився чинити ні найменшої в тому перешкоди»; зазначалося, що будь яка протидія наверненню

розглядалася як «непослух» імператорській волі і сприймалася як «кримінальний злочин, що підлягав судові і тягнув за собою секвестр маєтку до закінчення справи». В цьому ж указі вказувалося, що бажаючі перейти на православ'я зможуть це зробити, звернувшись до осіб, призначених православним архієпископом чи до представників місцевої цивільної влади; для конверсії не вимагалася згода унійних ієрархів [285].

У червні 1794 р. архієпископ Віктор (Садковський) поширив серед православних благочинних інструкцію, за якою унійних священиків, які відмовилися переходити у православ'я, виганяли з парафій. З церков забиралися унійні антими́нси, святе миро і замінювалися православними. Тимчасово дозволялося здійснювати відправи без іконостасів. Навернення уніатів набуло масового характеру, коли уряд почав залучати каральні загони. Благочинні разом з військовими, прибувши в село, наказували дзвонити у дзвони і скликати парафіян. Коли селяни збиралися, єрей вмовляв їх перейти на «благочестя». Якщо люди мовчали, або відверто відповідали, що хочуть залишитися в унії, солдати починали бити їх. Коли і це не допомагало, то зачиняли церкву, а унійного священика разом зі старшими людьми церковної громади на кілька тижнів ув'язнювали. Парафіяни с. Рудки Дубнівського повіту, які відібрали у православного священика церковне опорядження, перешкоджаючи таким чином здійснювати богослужіння у місцевій церкві за православним обрядом, за таке зухвальство були привселюдно побиті батогами біля церкви. Суворе покарання чекало й на тих, хто підбурював людей повертатися до унії, не дотримуватися обрядів Православної Церкви, паплюжив православну віру. Саме за таку провину був побитий, оштрафований і виселений з місця проживання унійний протоєрей с. Печихвости Володимир-Волинського повіту. За висловлювання проти Православної Церкви у 1797 р. Луцький нижчий земський суд засудив священика Григорія Курашевича до тримісячного перебування на воді і хлібі в Луцькому василіанському монастирі [12, с. 15–16].

Одним із засобів тиску на уніатів, які не бажали приєднуватися до «благочестя», було закриття православними священиками їхніх церков. Зокрема в Луцькому повіті протоєрей В. Тхоржевський закриття більше 10 унійних храмів без згоди на те тамтешніх настоятелів та громад. Драматичніше розвивалися події у Любомилі Володимир-Волинського повіту. Коли місцевий православний благочинний В. Мальованський під час ярмарку почав змушувати двох унійних єреїв перейти на православ'я, то збіглася вся громада і розпочалася бійка. Двох військових обер-офіцерів жорстоко побили, благочинний змушений був рятуватися втечею, а окружному наглядачу перешкодили провести над винними слідство [375, с. 45–47].

Щоб виправдати свої дії, організатори акції навернення на місцях складали письмові заяви про кожен парафію, що надавали свідчення офіційного міфу приєднання – радісного долучення русинів до православної віри. У одній із заяв унійного єрея, який змінив конфесію, зазначалося, що «він визнає невірною догматику латино-унійного віровчення, тому вступає у справжнє покаєння душі і, вивчивши зміст віри своїх прабабків та батьків, розуміє, що вони підтримували Східну Православну Греко-Російську Церкву. Оскільки він теж хоче піти слідами своїх предків, то щиро бажає бути в обіймах Східної Православної Греко-Російської Церкви» [Цит за: 428, с. 210.].

До парафій, де унійні священики відмовлялися змінювати конфесію, присилали православних священнослужителів із сусідніх єпархій [327, с. 238–239]. Однак найчастіше на парафії, де унійні єреї не хотіли переходити на православ'я, православні єпископи висвячували молодих волинських семінаристів. Більшість із них не проходили повного курсу навчання, що у початковий період функціонування Волинської духовної семінарії становив 7 років, студіюючи тільки 2–3 роки [350].

У 1797–1814 рр. унійні священики, переведені на православ'я, становили більшість на парафіях Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського та

Дубенського повітів. Священнослужителі, висвячені на парафії православними владиками, склали менше половини (див. додаток Г).

У святинях Старокостянтинівського та Житомирського повітів єреїв, висвячених на парафії православними владиками, було більше, ніж унійних священників, переведених на православ'я. Це пояснюється в першу чергу тим, що Старокостянтинівський та Житомирський повіти – південно-східні терени Волинської губернії, приєднані до Росії після другого поділу Речі Посполитої. У них Православна Церква утверджувалася раніше, ніж в західних повітах, що увійшли до Російської імперії у 1795 р. Крім того, у південно-східних землях Волині через постійне втручання Росії у внутрішнє життя Унійної Церкви унія не пустила таких глибоких коренів, як на заході [257, с. 53].

Можемо зробити висновок, що на Волині процес формування стану православного кліру уподібнювався із аналогічним процесом на приєднаних до Російської імперії білоруських територіях, де, як зазначила білоруська дослідниця О. Філатова, духовенство, ставши раптом православним, ще довгий час у переконаннях і дотриманні традицій церковної служби залишалося унійним, що викликало недовіру до нього у вищого духовенства Православної Церкви Російської імперії [386, с. 83–84].

З часом унійних єреїв, які перейшли на православ'я, через природний процес старіння залишалося все менше. Наприклад, у 1820 р. у Ковельському повіті з 50 священників тільки 9 були рукопокладені унійними єпископами; у Володимир-Волинському повіті зі 165 настоятелів – 32 [Пораховано за: 64, 80].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість священників ніколи не змінювало місць служіння. Це були як колишні унійні єреї, що після переходу на православ'я залишилися на своїх парафіях (у Луцькому повіті в 1805 р. їх було 46, у Володимир-Волинському та Ковельському повітах 1811 р. відповідно 21 та 18), так і священники, висвячені на парафії православними владиками – архієпископом Волинським і Житомирським Варлаамом у 1796–1805 рр. та його наступником

єпископом Даниїлом (Наттоком-Михайловським) в 1806–1811 рр. (див. додаток Д). Єреїв, переведених служити до храмів Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів з Острозького, Заславського, Рівненського, Кременецького, Дубенського, Житомирського, Новоград-Волинського повітів Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. було небагато (в Луцькому повіті 18, Володимир-Волинському 2, Ковельському 3). Вони зарекомендували себе ревними служителями Православної Церкви, тому єпархіальне управління переводило їх до західних повітів де унія зберігала вплив на парфіян, сприяти справі утвердження православ'я. Ще менше в цей період перевели священників з інших губерній (в Луцькому та Володимир-Волинському повітах таких єреїв було по два; в Ковельському повіті їх не було зовсім).

Можна стверджувати, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переміщення настоятелів волинських храмів з одного повіту в інший, а тим більше переведення до волинських святинь священників з інших губерній були рідкісним явищем. Відзначимо, що така ж тенденція зберігалася до кінця XIX ст. [Пораховано за: 70, 73, 99].

У першій половині XIX ст. не було чіткого визначення кількості і складу священно- та церковнослужителів на парафіях. Це питання регулювалося місцевим єпархіальним керівництвом. Аналіз клірових відомостей засвідчив, що у Дубенському та Луцькому повітах функціонувало найбільше парафій, де служили священник і дяк, у Старокостянтинівському і Житомирському повітах до них додався ще паламар, а на парафіях Ковельського повіту працювали тільки священники. У Старокостянтинівському та Житомирському повітах склад священників і причетників у храмах був найповнішим, що пояснюється сильнішими позиціями Православної Церкви. У храмах Старокостянтинівського, Житомирського і Луцького повітів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. служило в два рази більше священно- та церковнослужителів, ніж у церквах Дубенського і

Ковельського повітів (див. додаток Е). Це може свідчити про повільне утвердження православ'я в останніх двох повітах.

Згодом укази від 4 квітня 1842 р. [324] та 1 квітня 1843 р. [323] регламентували кількість священиків і причетників на парафіях у західних губерніях. Парафії були поділені на класи відповідно до кількості парафіян (див. додаток Ж).

Від того часу у волинських храмах почали служити диякони та проскурниці. Крім того, зросла кількість священиків, дяків та паламарів порівняно з початком ХІХ ст. (див. додаток Ж). Отже, в першій половині ХІХ ст. чисельність православного духовенства на Волині швидко збільшувалася, що засвідчувало зміцнення позицій Православної Церкви в регіоні.

У 70-х рр. ХІХ ст. кількість єреїв та причетників на парафіях Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів практично не змінилися у порівнянні із сороковими роками (див. додаток З), а на початку ХХ ст. спостерігалось лише незначне зростання [75, 101].

Таким чином, після входження Волині до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. стан православного кліру мав свої шляхи формування. В досліджуваний період православне духовенство в регіоні формувалося із єреїв, рукопокладених єпископами Православної Церкви, та настоятелів, які перейшли на православ'я. Останні, старіючи, поступово залишали служіння. Більшість священиків, висвячених на волинські парафії, були місцевими; переведення священнослужителів з повіту в повіт чи з інших губерній відбувалося рідко. Стан православного духовенства в регіоні швидко збільшувався з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст.; в подальшому спостерігалось тільки незначне зростання. Законодавство Російської імперії визначило замкненість верстви православного кліру, на парафіях утворювалися цілі родинні династії священиків і причетників. Лише на початку ХХ ст. священно- та церковнослужителями почали ставати вихідці з-поза «духовного відомства».

2.2. Вікова та освітня структура

Дослідження проблем соціальної історії з точки зору сучасного історіописання передбачає вивчення освіти та віку, притаманних соціуму на різних етапах його розвитку. Без їх розуміння важко досягнути загальну динаміку соціальних змін. Однак, створити цілісну картину вдається лише проаналізувавши вік та освіту конкретної групи населення. На сьогодні, можемо констатувати, що далеко не всі соціальні групи вивчені рівномірно. Стан православного духовенства Волинської губернії також малодосліджений.

Спробуємо прослідкувати варіацію вікових показників волинських православних священників та причетників у окреслений період, показати еволюцію їх освіти на основі аналізу клірових відомостей храмів Волинсько-Житомирської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. У документах єреї кожного року звітували духовній консисторії скільки їм років і яким наукам навчалися; така ж інформація подавалася про церковнослужителів. Для підвищення об'єктивності дослідження аналізувалися клірові відомості західних, центральних та східних повітів Волинської губернії.

Вік священників і причетників дає можливість оцінити життєвий досвід людей, що надавали духовні треби парафіянам, показати наскільки зрілими були особи на яких покладалася місія духовного розвитку громади.

Дослідження освіти духовенства доповнює його вікові характеристики, демонструючи ще й грамотність представників кліру. Важливо показати у яких навчальних закладах священники та причетники здобували знання і скільки часу, які предмети вивчали. Від цього залежали рівень підготовки кандидатів на священство до пастрської роботи, знання, які вони несли парафіянам.

Вивчені архівні джерела засвідчують, що середній вік служителів волинських православних святинь західних (Ковельського, Луцького, Володимир-Волинського), та східних повітів (Новоград-Волинського, Овруцького та Острозького) у першому десятилітті XIX ст. майже не відрізнялися (див. додаток

И). Найстарішими на парафіях Волинсько-Житомирської єпархії були унійні священники, які перейшли на православ'я. Пересічно їм було трохи більше п'ятдесяти років. Священники, рукопокладені православними владиками, були значно молодшими: їхній середній вік становив 30–35 літ. Відзначимо, що у східних повітах єреї цієї групи були на 3–5 років старшими, ніж такі ж настоялі на заході губернії. Це пояснюється тим, що східні території Волинської губернії були приєднані до складу Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої, тому висвячення на тамтешні парафії православних священників розпочалося раніше.

Обов'язки дяків зазвичай виконували досить досвідчені люди, віком від тридцяти до сорока років; молодшими були паламарі, котрі найчастіше мали близько тридцяти років.

Вік волинських православних священнослужителів в 20-х рр. XIX – на початку XX ст. дещо різнився в парафіях західних і східних повітів, але не був нижчим за 30 років і не перевищував 50 років. Вік дяків коливався в межах 30–40 років. Середній вік паламарів на парафіях Луцького, Володимир-Волинського, Ковельського, Новоград-Волинського, Овруцького та Острозького повітів, становивши близько 25 років у 20-х рр. XIX ст., зріс до 50 років у 80-х рр., тобто на початку століття паламарями були молоді люди, а в кінці століття паламарські обов'язки виконували старші особи (див. додаток К).

Проскурниці почали служити у волинських церквах тільки з 40-х рр. XIX ст. [323, 324] Єпархіальне керівництво найчастіше призначало проскурницями вдів священників. Додаток К показує, що середній вік таких жінок в середині XIX – на початку XX ст. коливався від 41 до 60 років.

В ракурсі вікової характеристики стану православного духовенства Волинської губернії, цікавість викликає освіта представників кліру. Адже місцеві духовні особи працювали у регіоні, де поступово утверджувалася культурно-релігійна модель Російської імперії. Важливо з'ясувати чи відбувалися зміни у

освіті служителів храмів на Волині в досліджуваній період, щоб показати якими заняттями вони могли оперувати.

Аналіз документів засвідчує, що 1807 р. на парафіях Луцького повіту працювали 114 єреїв, з яких 94 (82,4 %) навчалися читати і писати вдома; у Ковельському повіті 1808 р. таких нараховувалося 12 (35,2 %) із 34, у Володимир-Волинському повіті 50 (34,1 %) із 147; у Новоград-Волинському – 44 (36,9 %) із 119; в Острозькому – 30 (42,3 %) із 71; у Овруцькому – 17 (42,5%) із 40 (дані по останніх двох повітах неповні, оскільки не всі тамтешні священнослужителі вказували у клірових відомостях де навчалися) [Пораховано за: 62, 77, 104, 149, 154, 160]. Отже, у шести названих повітах майже половина священників – 247 із 525 – мали домашню освіту. Відзначимо, що у західних повітах (Ковельському, Володимир-Волинському та Луцькому) кількість настоятелів із домашньою освітою була більшою (156 (52 %) із 295) за кількість священників, що отримали знання в духовних навчальних закладах, а у Острозькому, Овруцькому та Новоград-Волинському повітах навпаки – священнослужителі з домашньою освітою склали меншість – 91 (39,5 %) із 230. Це пояснюється тим, що на парафіях західних повітів було більше унійних єреїв, що змінили конфесію (багато з них не закінчували духовних навчальних закладів), ніж у центральних та східних повітах, де Православна Церква утверджувалася раніше.

Відмітимо також, що на білоруських теренах (Гродненській, Віленській, Мінській і Вітебській губерніях) на початку ХІХ ст. в більшості служили єреї без спеціальної духовної освіти. Білоруський історик Дзяніс Лісейчикау пояснює таку ситуацію трьома причинами: брак коштів на навчання, коли батьки-священики були не спроможні сплачувати грошові внески за едукацію дітей у освітніх установах; небажання єреїв відпускати своїх синів від парафій через значну віддаленість навчальних закладів і ускладнення процесу успадкування місць служіння; відсутність стимулу у отриманні якісної духовної освіти – набуття спеціальних знань не давало більшості дітей парафіяльного кліру перспективи

кар'єрного росту [254, с. 40–41]. На нашу думку, такі ж причини були й у волинських священників давати своїм дітям домашню освіту.

Інші єреї з парафій проаналізованих повітів вказали у клірових відомостях, що навчалися у світських, утворених польською Едукаційною комісією [257, с. 122], та духовних унійних і римо-католицьких школах Речі Посполитої. Це були священники, що перейшли на православ'я, та їхні сини, висвячені православними владиками на волинські парафії. Деякі єреї закінчували Хелмську духовну семінарію, Волинську духовну семінарію, Києво-Могилянську та Замойську академії (див. додаток Л).

Додаток Л показує, що в 1807–1808 рр. у храмах Володимир-Волинського, Луцького, Ковельського, Острозького, Овруцького та Новоград-Волинського повітів найбільше було єреїв (155), що здобули освіту в духовних унійних школах Речі Посполитої; 4 священники отримали знання у Любешівській школі піярів; 17 у Межиріцькій школі піярів. Ще 33 настоятелі храмів навчалися у Кременецькій, Житомирській та Луцькій світських школах.

В останній третині XVIII ст. школи в Речі Посполитій підпорядковувалися Едукаційній комісії – урядовому органу управління освітою, створеному 1773 р. після ліквідації ордену єзуїтів. З 1783 р. ці навчальні заклади поділялися на окружні (знаходилися у містах центрах воєводств) та підокружні (функціонували у повітових містах чи містечках). До Волинського навчального округу входили окружна школа в Кременці та підокружні в Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському (василіанська). Любарська та Овруцька василіанські і Житомирська підокружні школи відносилися до Українського навчального округу з центром у Вінниці, а Любешівська піярська підокружна школа до Поліського навчального округу з керівництвом у Бресті [230, с. 43–50].

Зреформований Едукаційною комісією навчально-виховний процес у школах ґрунтувався на вивченні природничо-математичних наук, а також історії та права. Крім того, активно почали вивчати німецьку, англійську, французьку та італійську

мови. Можна сказати, що вказана освітня система спиралася на притаманний просвітницьким ідеалам утилітаризм. Головною засадою нової освіти було проголошено принцип свободи особистості, а завданням школи – виховання громадянина-патріота без огляду на конфесійну належність учнівського складу [49].

Багато єреїв, які працювали на парафіях західних повітів на початку XIX ст., отримали освіту у Володимир-Волинській василіанській школі (див. додаток Л). Уже в 1768 р. школа мала шість класів: інфима, граматика, синтаксис, поезія, риторика, філософія [49, с. 19–22]. Священик Преображенської церкви с. Рогожани Володимир-Волинського повіту в клірових відомостях за 1808 р. записав, що вивчав у Володимир-Волинській василіанській школі синтаксис, поезію, арифметику, риторику, філософію, латинську і польську мови. Його студії тривали десять років. Єрей Воздвиженського храму с. Полонне того ж повіту зазначив, що вчився в школі, але тільки два роки граматиці [62].

Окремо відмітимо Межиріцьку піярську підокружну школу: у 1807 р. на парафіях Новоград-Волинського, Острозького та Овруцького повітів служили 17 священиків, котрі навчалися в цьому навчальному закладі. Вона була шестикласною, а навчання в ній тривало 7 років. Там вивчали низку предметів гуманітарного і природничого циклу; велика увага приділялася опануванню мов [419, с. 208–211].

Аналіз клірових відомостей храмів Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Новоград-Волинського, Острозького та Овруцького повітів засвідчує, що більшість майбутніх священиків-випускників шкіл Речі Посполитої – не проходили повного курсу навчання, а студіювали тільки три-п'ять років [Пораховано за: 62, 77, 104, 149, 154, 160].

На початку XIX ст. на парафіях Володимир-Волинського повіту служили єреї, які отримали освіту в Хелмській унійній семінарії [Пораховано за: 62]. Цей навчальний заклад був заснований єпископом Хелмським Максиміліаном Риллом у

1759 р., профункціонувавши до 1804 р., коли його закрила австрійська влада [257, с. 118]. Про предмети та термін навчання у цьому закладі освіти інформацію залишив єрей Миколаївського храму с. Запілля Володимир-Волинського повіту Іван Лілікович. Він записав у клірових відомостях за 1808 р., що навчався десять років: спочатку в нижчих класах, а потім вивчав синтаксис, піїтику, риторичку, арифметику, філософію, латинську та польську мови [62, арк. 62].

У храмі Різдва Богородиці с. Холонів Володимир-Волинського повіту духовні треби парафіянам надавав священник Андрій Помаржинський, котрий здобув освіту в Замойській академії [62, арк. 194] – вищому освітньому закладі Речі Посполитої, відкритому в 1595 р. канцлером і великим коронним гетьманом Яном Замойським [424, с. 5]. Холонівський єрей зазначив у кліровій відомості за 1808 р., що вивчав богослів'я, польську та латинську мови.

Деякі єреї, що служили у церквах Острозького, Овруцького та Новоград-Волинського повітів на початку ХІХ ст., закінчили Києво-Могилянську академію. Священник Святотроїцької церкви містечка Любар Новоград-Волинського повіту записав у кліровій відомості за 1807 р., що навчався у Києво-Могилянській академії 12 років, пройшовши курс від граматики до філософії, а впродовж двох років вивчав богослів'я. Єрей Михайлівського храму містечка Аннопіль Острозького повіту Авраам Яворський зазначив у такому ж документі, що вивчав в академії латину, поезію, риторичку, філософію, арифметику, історію, географію. Його студії також тривали 12 років [149, арк. 75; 160, арк. 5.].

Священнослужителі Волинсько-Житомирської єпархії, що надавали духовні треби парафіянам в 1807–1808 рр., здобули освіту у відкритій 1796 р. Острозькій духовній семінарії (з 1799 р. вона почала називатися Житомирською, а з 1814 р. Волинською). На парафіях Луцького повіту в 1807 р. таких єреїв було шість, Новоград-Волинського повіту в тому ж році – 16, Острозького повіту – 24 (така значна цифра пояснюється географічною близькістю до навчального закладу),

Овруцького – три, Володимир-Волинського повіту в 1808 р. – 10, а Ковельського повіту в тому ж році тільки два [Пораховано за: 62, 77, 104].

У Острозькій духовній семінарії перший набір семінаристів (віком від 8 до 21 року) відбувся у 1796 р. За рівнем знань їх поділили на чотири класи: риторичний, вищий граматичний, нижчий граматичний і клас піітики [260, с. 111–112]. З 1799 р. у навчальному закладі був вже повний комплект класів – богословський, філософський, риторичний, три граматичні та клас піітики [379, с. 3]. Навчання в кожному класі тривало один рік, але цей термін поширювався тільки на старанних учнів, а ті, що вчилися незадовільно, здобували знання у кожному класі два-три роки [213, с. 24]. Професори розробляли методику викладання матеріалу. Так, у навчальному курсі з богословських наук на першому році семінаристи отримували базові знання з богослів'я з поділом його на «істинне» і «одкровенне», далі вони вивчали «Богослів'я тлумачне», слухали лекції із книги «Скороченого богослів'я» отця Іринія Фальковського, яка містила висловлювання пророків. На другому році навчання вихованцям духовної семінарії викладали «діяльне богослів'я» за методикою німецького теолога Готтхільфа Генріха фон Шуберта. На заняттях семінаристи опрацьовували книги «Нова Скрижаль», «Роз'яснення на літургію» богослова Іоанна Дмитрієвського, «Біблійна історія» німецького вченого епохи Просвітництва Йогана Гюбнера (вийшла друком 1714 р., витримавши пізніше 270 перевидань на 15 європейських мовах), а самостійно читали книги єпископа Воронезького і Єлецького Тихона (Соколова), збірки творів Св. Амвросія і Св. Іоанна Золотоустого [256, с. 75].

В острозький період функціонування семінарії (1796–1825 рр.) курс філософії включав логіку, науки метафізичні (онтологію, космологію, пневматологію і психологію), науки практичні (загальну моральну філософію, природне право, етику і політику), історію філософії. Названі дисципліни викладалися за методикою німецького філософа Фрідріха Баумейстера, яка передбачала їх вивчення за 2 роки. З курсу фізики семінаристи вивчали загальні властивості фізичних тіл, статику,

механіку, гідравліку. Історик Сергій Ліщук відзначає, що курс викладання фізики у початковий період функціонування духовної семінарії відповідав усім тогочасним науковим нововведенням, враховуючи передові відкриття вчених [256, с. 76–77].

У класі риторики вихованцям семінарії викладали орфографію, основи етимології, базові правила граматики латинської мови, основи синтаксису, скорочено катехізіс та географію. У класі піітики вивчали правила російської і латинської мов, моральні правила, розширену географію, біблійну історію, розширений катехізіс; вірші Вергілія, Горація, Овідія [379, с. 5].

У перших десятиліттях роботи духовної семінарії існували «екстраординарні» класи, де вивчали грецьку, французьку, німецьку мови, математику та медицину [379, с. 6]. Семінаристи, які опановували, наприклад, німецьку, були поділені на два відділення: початківці і «знавці». У другому відділенні учні перекладали статті німецьких авторів. В 1796 р. у Острозькій семінарії було введено також курс лікарської науки для того, щоб майбутні священики могли надавати медичну допомогу парафіянам [256, с. 77].

Варто відзначити, що у острозький період функціонування духовної семінарії викладачі не здійснювали підсумкового контролю засвоєння знань семінаристами. Мотивацією у здобутті освіти мало бути добросовісне ставлення вихованців до навчання [379, с. 16].

Щодо терміну студіювання семінаристів, то на підставі клірових відомостей можна зробити висновок, що повного курсу не закінчив майже ніхто з майбутніх священиків. Так, 10 єреїв з Володимир-Волинського повіту зазначили, що вчилися тільки чотири роки. Настоятель Введенського храму в Ковелі Іван Малеванський писав про дев'ять років навчання у семінарії; ще один єрей Ковельського повіту вчився у семінарії п'ять років [Пораховано за: 62, 77].

Отже, можна стверджувати, що майже половина священиків, які служили в церквах Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Острозького, Новоград-Волинського та Овруцького повітів у 1807–1808 рр., здобули домашню освіту,

навчившись тільки читати і писати. Єреї, що закінчили духовні унійні, римокатолицькі і світські школи в часи Речі Посполитої та Києво-Могилянську академію мали достатньо широкі знання. Ті з них, хто навчався в семінарії, переважно не закінчували повного курсу навчання.

Через двадцять років (у 1828–1834 рр.) серед православних священиків, котрі служили на парафіях Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Новоград-Волинського та Овруцького повітів, тільки 81 єрей (22,2 %) із 365 мав домашню освіту; решта закінчували духовні навчальні заклади (див. додаток М). Абсолютна більшість (211) священнослужителів здобули освіту у Волинській духовній семінарії. З 1817 р. цей навчальний заклад працював за новим статутом, затвердженим Синодом 1814 р. Класи богослів'я, філософії, риторики та піітики реорганізували: перший – у вище відділення, а другий – у середнє відділення із однорічним терміном навчання в кожному; третій і четвертий класи склали нижче відділення, в якому семінаристи мали навчатися чотири роки. З 1 вересня 1814 р. у Волинській духовній семінарії викладачі почали перевіряти знання учнів. «Випробування» семінаристів відбувалися кожного тижня у п'ятницю за присутності всіх учителів. Учні богословського і філософського класів виголошували «дисертації» та проповіді, решта відповідали на запитання з вивченого матеріалу. В кінці кожного навчального року стали проходити диспути як форма підсумкового контролю засвоєння знань учнями, а в 1815 р. вперше ввели публічні іспити. За результатами іспитів семінаристів почали ділити на чотири розряди: I – з відмінними знаннями, II – з добрими, III – з посередніми, IV – з невисокими [379, с. 16–18, 219].

Аналіз клірових відомостей церков Володимир-Волинського повіту за 1828 р. засвідчує, що аж 23 священики (38 %), які служили на парафіях після закінчення Волинської духовної семінарії, навчалися тільки в класах нижчого відділення. Ще 6 єреїв закінчували в семінарії нижчі класи і клас філософії, а 32 (52 %) завершили повний курс навчання, що закінчувався вивченням богослів'я [Пораховано за: 66].

У Луцькому повіті в тому ж році з 37 єреїв, 17 (46%) опанували науку тільки у нижчих класах Волинської духовної семінарії, а 16 (43%) пройшли повний курс навчання [Пораховано за: 106].

Отже, можемо стверджувати, що до 20-х рр. XIX ст. у Волинській духовній семінарії було зреформовано навчальний процес з метою підвищення рівня освіти семінаристів. Однак близько половини майбутніх священиків не закінчувало повного курсу навчання.

Залишалася велика кількість пастирів, які служили у церквах Луцького, Володимир-Волинського, Ковельського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів на межі 20–30-х рр. XIX ст., що навчалася у світських та духовних унійних і римо-католицьких школах Речі Посполитої. Втім, порівняно із початком століття, число таких єреїв зменшилося вдвічі, бо старіючи, вони залишали парафії своїм сином чи зятям.

До середини XIX ст. в освіті волинських православних священиків спостерігалися ще більші зміни. Усі єреї, що перебували на парафіях, закінчили духовні навчальні заклади (див. додаток Н); не було священиків, які навчалися читати і писати вдома. Так, на 1851 р. служило найбільше священиків, котрі отримали освіту у Волинській духовній семінарії, що у 1835 р. перемістилася до Кременця. У клірових відомостях церков Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Новоград-Волинського та Овруцького повітів за цей рік всі священики вказали, що завершували студії у вищому відділенні. На парафіях Ковельського повіту найбільше (21) було священиків, котрі закінчили Волинську духовну семінарію з атестатом II розряду, ще 10 єреїв мали атестати I розряду. Тільки настоятель Георгіївської церкви с. Голоби Павло Антонович був випускником семінарії з III розрядом успішності [Пораховано за: 90–94].

Навчальний процес у семінарії до 1868 р. регламентував статут, затверджений Синодом 1814 р. В 40–50-х рр. XIX ст. викладали догматичне богослів'я, гомілетуку, моральне богослів'я, Святе Письмо, філософію, російську

мову, історію російської літератури, педагогіку, загальну історію церкви, історію Церкви в Росії, археологію, історію Росії, алгебру, геометрію, тригонометрію, пасхалію, фізику, космографію; семінаристи вивчали основи івриту, французьку, латинську та грецьку мови [330].

Волинські єреї, які перейшли на православ'я після ліквідації Унійної Церкви в Російській імперії 1839 р., вчилися у Литовській духовній семінарії. Таких на парафіях Ковельського повіту у 1851 р. було 8 осіб [Пораховано за: 90–94]. Всі ці священники перед навчанням в семінарії здобували освіту у світських повітових школах, відкритих на Волині після виходу указу від 26 січня 1803 р. [283] У цих школах учні вивчали російську, польську, німецьку мови, географію, історію та початкові основи геометрії)а в Литовській семінарії здобували знання тільки два роки. Наприклад, настоятель Успенської церкви с. Кортеліси Ковельського повіту записав у клірових відомостях за 1851 р., що він після закінчення світського повітового училища, два роки вивчав у семінарії риторику, філософію та богословські науки, завершивши студії з атестатом II розряду [94, арк. 51 зв.].

Литовська духовна семінарія була відкрита в 1828 р. на базі унійного повітового училища в Жировицькому Свято-Успенському чоловічому монастирі з ініціативи члена унійного департаменту Петербурзької римо-католицької колегії Йосипа Семашка. Одним із завдань навчального закладу була підготовка священників, готових підтримати зближення, а потім і об'єднання уніатів з Православною Церквою. Після Полоцького церковного собору 1839 р. Литовська духовна семінарія стала православною, а 1845 р. її перевели до Вільна [257].

У Ковельському повіті в 1851 р. духовні треби парафіянам також надавали 15 єреїв, котрі навчалися в Луцькій духовній семінарії (див. додаток Н). Це були унійні священнослужителі, які перейшли на православ'я. Всі священники спочатку здобували освіту у світських повітових училищах, а в семінарії тільки вивчали богословські науки [90–94]. Луцька семінарія функціонувала з кінця XVIII до 20-х

рр. XIX ст., періодично змінюючи місця свого осідку: Рожище–Луцьк–Почаїв–Жидичин [257, с. 119–120].

Серед священників у східних повітах Волинської губернії у середині XIX ст. знаходимо таких, які здобули освіту у Київській духовній академії. Наприклад, такими були два священники Новоград-Волинського повіту: настоятель Хрестовоздвиженського храму с. Орепи Іван Карпинський та єрей Михайлівської церкви с. Красилівка Мокій Туркевич [151, арк. 90 зв., 238 зв.].

Київська духовна академія була організована 1819 р. на базі закритої в 1817 р. Києво-Могилянської академії. Навчальний план духовної академії включав 19 загальноосвітніх і дві спеціальні дисципліни: в нижньому відділенні (два роки) – Святе Письмо, філософію, загальну словесність, факультативно світську історію (або математику чи фізику – на вибір), іврит, грецьку, німецьку або французьку мови; у вищому відділенні (два роки) – Святе Письмо, богослів'я, церковну словесність, історію Церкви, іврит, грецьку, німецьку або французьку мови. До того ж Київська духовна академія мала право самостійно вводити нові дисципліни. Так, із 1825 р. до 1844 р. вивчалася польська мова, а з 1837 р. – канонічне право [420, с. 196].

Деякі священнослужителі, що проводили богослужіння в храмах Ковельського, Володимир-Волинського та Луцького повітів 1851 р., закінчували Милецьке або Дерманське повітово-парафіяльні училища, засновані 1833 р. [351, с. 102–103] Відкриття Милецького училища було ініційоване унійним єпископом Жировицьким Йосипом Семашком для навчання дітей унійного духовенства. Після ліквідації Унійної Церкви училище з 1842 р. стало православним. У ньому було чотири класи з однорічним навчанням у кожному з них. Дерманське училище, започатковане за пропозицією єпископа Волинського та Житомирського Інокентія (Сельнокринова-Коровіна), до 1852 р. було двокласним. Навчатися в таких школах могли діти священно- та церковнослужителів (віком не менше 9–12 років), які уже вміли читати та писати російською мовою і знали таблицю множення [379, с. 72,

173]. Вони вивчали християнське вчення, географію, арифметику, грецьку, латинську та російську мови, хоровий спів [351, с. 105–106].

Варто відзначити, що окрім Дерманського та Милецького повітово-парафіяльних училищ, функціонували також училища у Ковелі, Білостоці, Острозі [351, с. 102–103], в яких могли навчатися єреї інших повітів Волинської губернії.

Отже, на початку 50-х рр. XIX ст. на волинських парафіях найбільше було священиків випускників Волинської духовної семінарії. Набагато менше єреїв закінчували Луцьку та Литовську семінарії, Київську духовну академію, Милецьке і Дерманське повітово-парафіяльні училища.

У 80-х рр. XIX ст. на парафіях Волинсько-Житомирської єпархії служили уже майже без винятку священики із семінарійною освітою, здобутою, як правило у Волинській духовній семінарії. Аналіз клірових відомостей храмів Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Новоград-Волинського та Овруцького повітів за 1885 р. показав, що у церквах духовні треби людям надавали 395 єреїв, які вчилися у Волинській духовній семінарії, що складає 98 % [Пораховано за: 73, 99, 118].

У другій половині XIX ст. семінарійна освіта охоплювала значну кількість дисциплін. Священик Параскевського храму с. Більська Воля Луцького повіту Христофор Малевич записав у кліровій відомості за 1885 р., що він вивчав у Волинській духовній семінарії вступ до Святого Письма, догматичне, моральне та основне богослов'я, практичне керівництво для пастирів церкви, гомілету, літургіку, педагогіку, дидактику, загальну церковну історію, історію Російської Церкви, загальну світську історію, російську світську історію, логіку, психологію, фізику, космографію, математику, латинську, грецьку, французьку мови та іврит [118, арк. 30 зв.].

Варто відзначити, що серед волинських священиків були й такі, що мали вищу богословську освіту. Прикладом може служити настоятель соборного Миколаївського храму міста Володимира-Волинського Павло Бухович, який після

закінчення навчання в Литовській семінарії продовжив студії в Київській духовній академії, отримавши там ступінь кандидата богослів'я [73, арк. 5 зв.].

На початку ХХ ст. волинські священики, як і наприкінці попереднього століття, мали семінарійну освіту, отриману як у єпархіальній семінарії, так і в семінаріях інших єпархій. У 1909 р. на парафіях Ковельського, Володимир-Волинського та Луцького повітів служило 176 єреїв, які закінчували Волинську духовну семінарію [Пораховано за: 75, 101, 109] (в 1901–1902 рр. Синод перевів цей навчальний заклад із Кременця до Житомира) [213, с. 34], а настоятель церкви св. Георгія Побідоносця містечка Любомиль Володимир-Волинського повіту Іван Ярема вчився у Хелмській духовній семінарії, священик Параскевського храму с. Затурці того ж повіту Іван Сухозанєв – в Орловській семінарії [75, арк. 289 зв., 191 зв.], єрей Григорій Слотвинський з Михайлівської церкви с. Гути Ковельського повіту – в Олександрівській місіонерській семінарії. Настоятель Преображенського храму с. Квасів Володимир-Волинського повіту Арсеній Бордюговський навчався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, але через хворобу змушений був припинити студії. Тільки один священнослужитель с. Коритниця Володимир-Волинського повіту записав у кліровій відомості за 1909 р., що він отримав освіту «вдома при батькові» [101, арк. 103–106; 77, арк. 225 зв., 249 зв.].

Проведений аналіз історичних джерел дає підстави стверджувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. майже усі священики Волинської єпархії були випускниками Волинської духовної семінарії. Траплялися тільки поодинокі випадки коли на волинських парафіях служили отці, що закінчували інші семінарії, або Київську духовну академію.

У служінні настоятелям храмів допомагали церковнослужителі. Важливо також встановити якою була їхня освіта. У клірових відомостях храмів Волинсько-Житомирської єпархії священики вказували де навчалися причетники. Вивчення цих документів початку ХІХ ст. засвідчує, що в 1808 р. абсолютна більшість дяків (214 (або 85,3 %) із 251), які надавали духовні треби парафіянам у церквах

Володимир-Волинського, Ковельського, Новоград-Волинського, Острозького та Овруцького повітів, навчалися пастирських практик та літургії в домашніх умовах у батька чи тестя; шість отримали освіту у Володимир-Волинській василіанській школі, стільки ж – в Овруцькій василіанській школі, 15 у Острозькій (Волинській) духовній семінарії, один у Луцькій повітовій школі. У цих же храмах служило 87 паламарів, більшість з яких 63 (72,4%) мали домашню освіту; 24 були неписьменними [Пораховано за: 62, 77, 149, 154, 160].

До 20-х рр. ХІХ ст. зросла кількість дяків, що студіювали у Волинській духовній семінарії. У 1828 р. на парафіях Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів таких служило тридцять. Ще 62 дяки вчилися у Острозькому духовному училищі, що функціонувало при Волинській семінарії з 1796 р. (в 1817 р. училище стало самостійним навчальним закладом [213, с. 34]), три у Володимир-Волинській василіанській школі, але найбільше дяків (134 або 80,9 %) мали домашню освіту. Так само більшість паламарів 165 із 221, тобто 74% вчилися грамоті вдома; 56 залишались неписьменними [Пораховано за: 66, 81, 106, 150, 155].

До середини ХІХ ст. в освіті волинських причетників відбулися деякі зміни. Відсоток дяків, які навчалися у духовних училищах (Острозькому, Дерманському, Милецькому і Білостоцькому) збільшився майже до половини, а семінарійну освіту мала невелика кількість причетників (див. додаток П). Найчастіше дяки і паламарі отримували освіту в Острозькому училищі (у джерелах воно називається ще Кременецьким, бо в 1836 р. начальний заклад вслід за Волинською семінарією перемістився до Кременця) [213, с. 34]. Можна помітити також, що у східних повітах більше церковнослужителів мали відповідну освіту, ніж у західних.

Через тридцять років, у 1880-х рр., в освітній підготовці волинських дяків та паламарів знову спостерігалися зміни (див. додаток Р). З-поміж причетників, котрі служили на парафіях Луцького, Володимир-Волинського, Овруцького, Ковельського та Новоград-Волинського повітів в 1885 р., найбільше закінчували

духовні училища – Дерманське, Білостоцьке (у 1864 р. було переведене разом із класом паламарів Дерманського училища до Житомира [213, с. 35]), Милецьке, Острозьке, Жиривицьке, Овруцьке. У цих навчальних закладах відповідно до «Статуту духовних училищ», затвердженого 14 травня 1867 р. російським імператором Олександром II, навчання тривало чотири роки. Учні вивчали святу історію Старого і Нового заповіту, катехізис, пояснення богослужіння за церковним статутом, географію, арифметику, письмо, російську, церковно-слов'янську, латинську, грецьку мови; вчилися церковному співу [37].

Однак і надалі багато церковнослужителів навчалися пастирських практик та літургії в домашніх умовах у батька чи тестя (див. додаток Р).

Таким чином, у 80-х роках ХІХ ст. кількість причетників, що отримали освіту в духовних училищах та семінарії вперше за час перебування Волині у складі Російської імперії перевищила кількість тих, які мали домашню освіту.

На початку ХХ ст. причетники, котрі служили у церквах Луцького, Ковельського та Володимир-Волинського повітів, дуже різнилися своєю освітою. В 1909 р. тільки незначна їх кількість навчалася читати і писати вдома. Чимало дяків закінчили духовні училища: Милецьке – 32, Клеванське (переведене з Дермані в 1877 р. [351, с. 59]) – 12, Кременецьке – 11, Білостоцьке – 3. Деякі причетники здобули освіту в народних училищах. На парафіях Ковельського повіту в 1909 р. таких було 6 дяків (три навчалися в Дубовському, два в Турійському, один в Ратнівському). У церквах Луцького повіту 1909 р. служили 19 дяків випускників народних училищ Лаврова, Овруча, Несвіча, Більської Волі, Володимира-Волинського. У Бердичівському, Локачинському, Володимир-Волинському, Горохівському народних училищах здобули освіту 15 дяків, котрі надавали духовні треби парафіянам у святинях Володимир-Волинського повіту в 1909 р. [Пораховано за: 75, 101, 120]

Народні училища почали відкриватися у селах та містах Волинської губернії Міністерством народної освіти Російської імперії на підставі «Положення про

початкові училища» від 14 липня 1864 р. [33] Навчальні заклади такого типу підпорядковувалися повітовій училищній раді, утримувалися на кошти приватних осіб; в них могли навчатися діти зі всіх соціальних верств і різних конфесій. У народних училищах учні вчилися читати, писати, церковному співу, вивчали чотири арифметичні дії та Закон Божий. Вчителями в таких школах були священники і церковнослужителі.

Серед дяків, котрі служили у волинських церквах в 1909 р. були й такі, що здобули освіту в двокласній Секунській вчительській школі та церковно-вчительській школі, відкритій у 1890 р. при Почаївській лаврі [Пораховано за: 75, 101, 120]. Відзначимо, що в Почаївській школі вивчалася значна кількість предметів: свята історія та свята географія Старого і Нового заповітів, розширений катехізис, церковний устав із поясненням богослужіння Православної Церкви, церковнослов'янська мова, церковний спів, російська мова, арифметика, географія, дидактика, коротка російська світська і церковна історія. Бажаючи в позаурочний час могли освоювати також у лаврських майстернях іконописну справу, столярне, палітурне й малярне ремесла [367, с. 133].

На початку ХХ ст. волинські святині обслуговували також дяки, які отримали знання в церковно-парафіяльних школах, що з'явилися у волинських містах та селах після виходу 1864 р. згаданого «Положення про початкові училища». В 1909 р. у Ковельському, Луцькому, Володимир-Волинському повітах таких дяків нараховувалося двадцять три [Пораховано за: 75, 101, 120]. У школах вони вчилися читати, писати, рахувати, вивчали церковно-слов'янську граматику, російську мову. Церковно-парафіяльні школи підпорядковувалися єпархіальному керівництву. Фінансувати навчальні заклади такого типу могли громади, приватні особи, держава.

Можна стверджувати, що до 80-х рр. ХІХ ст. на парафіях служили дяки та паламарі, які в абсолютній більшості навчалися читати і писати в домашніх умовах; деякі паламарі були неписьменними. На початку ХХ ст. більшість дяків отримали

освіту у волинських духовних і народних училищах; деякі з них закінчували церковно-парафіяльні школи, Волинську духовну семінарію, церковно-вчительські школи.

Отже, після поділів Речі Посполитої духовні треби парафіянам продовжували надавати досвідчені унійні священники, що перейшли на православ'я, віком п'ятдесят років пересічно. Поступово їх змінювали випускники Волинської духовної семінарії. У досліджуваний період обов'язки дяків виконували досвідчені люди віком близько сорока років; прокурницями призначалися переважно вдови священників віком сорока–шістдесяті років. На початку ХІХ ст. майже половина волинських православних священнослужителів отримала лише домашню освіту. Інші закінчували світські, утворені польською Едукаційною комісією, та духовні унійні і римо-католицькі школи Речі Посполитої, лише деякі Хелмську і Волинську духовні семінарії. Уже всередині ХІХ ст. майже всі єреї були випускниками Волинської духовної семінарії; така ж тенденція зберігалася до початку ХХ ст. Щодо церковнослужителів, то абсолютна більшість аж до вісімдесятих років ХІХ ст. навчалися пастирських практик та літургії в домашніх умовах. Тільки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у храмах служили причетники з духовною освітою.

Висновки до розділу 2

Після приєднання Волині до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст. уряд проводив політику, направлену на зміцнення позицій Православної Церкви в регіоні. В ході акції навернення уніатів на православ'я багато унійних єреїв під тиском життєвих обставин змушені були змінити конфесію, вливаючись до православного кліру. На парафії, де унійні священники не хотіли переходити на православ'я, православні єпископи найчастіше висвячували семінаристів, які отримали неповну духовну освіту у Волинській духовній семінарії; рідше присилали єреїв з інших повітів чи з сусідніх з Волинською єпархій.

Законодавство Російської імперії визначило формування і розвиток православного духовенства у Волинській губернії як замкненої соціальної групи, тому на парафіях формувалися цілі родинні династії священно- та церковнослужителів, що десятиліттями надавали духовні треби парафіянам.

Характерною рисою осіб «духовного відомства» була освіченість. У початковий період інтеграції Волині до складу Російської імперії багато місцевих священників та причетників вміли читати і писати, не маючи однак спеціальної духовної освіти. Значна кількість унійних священнослужителів, які перейшли на православ'я, закінчила духовні унійні, римо-католицькі і світські школи Речі Посполитої, маючи достатньо широкі знання. Однак колишні уніати викликали недовіру у вищого духовенства Православної Церкви Російської імперії. Царський уряд спрямував зусилля на створення нових навчальних закладів для духовенства, початково відкривши Волинську духовну семінарію, а згодом повітові духовні училища, народні училища, церковно-парафіяльні школи. У цих освітніх закладах навчання велося російською мовою, вивчалася історія Росії та Російської Православної Церкви; волинські семінаристи знайомилися з працями російських богословів. Випускники духовних навчальних закладів, повертаючись з навчання до батьківських парафій з перспективою їх успадкування, несли волинським парафіянам російську культуру та цінності.

У досліджуваний період духовні треби парафіянам надавали 30–40-літні представники кліру із достатнім життєвим досвідом. Позиції Російської Православної Церкви в регіоні посилювалися ще й тому, що у першій половині XIX ст. православне духовенство чисельно зростало через збільшення кількості єреїв, дяків і паламарів у парафіях, а також введенням дияконів та проскурниць, яких до 40-х рр. XIX ст. у волинських храмах не було.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ

3.1. Доходи від церковної земельної власності

Волинські землі перебували в складі Речі Посполитої більше двохсот років. Традиції укладу життя священників формувалися століттями і не могли зникнути за короткий час після інкорпорації Волині Російською імперією.

У XVIII ст. основний дохід волинським єреям приносив обробіток церковної землі, яку настоятелі отримували від землевласників як фондуш. У презенті чи ерекції (письмовому дозволі ктитора на зайняття священником вакантної парафії) священнослужителю надавалося право користуватися орною землею, городом та сіножаттями. Розміри фондушів не були однаковими. Цей висновок можна зробити, проаналізувавши генеральні візитації (документи із описом рухомого і нерухомого майна храмів) Київської унійної митрополії кінця XVII – початку XVIII ст., до якої входили і волинські парафії. Наприклад, у 1695 р. візитатори записали, що в парафії Хрестовоздвиженської церкви с. Хворостів (відносилося до Володимирської протопопії) священник посідав поле за тодішніми мірками «на три руки по 2 лани» і сіножаті. В с. Порицьк 1695 р. єрей користувався оброблюваною землею «на три руки по 4 лани», 3 додатковими ділянками та сіножаттями. Також землевласник дозволяв порицькому священнику варити пиво, ситити мед, курити горілку до свят, вільно ловити рибу в озері, заготовляти дрова. Настоятель церкви св. Бориса і Гліба с. Конюхи Торчинської протопопії Афанасій Шостаковський мав 6 волок поля, сіножаті, два городи і сад [52, с. 135–136].

Землю священники обробляли своїми силами. Серед культур переважали зернові. Настоятелі та причетники мололи своє збіжжя, як правило, у млинах землевласників [250, с. 51].

Залежність волинських священнослужителів від ктиторів у XVII – XVIII ст. давала можливість землевласникам вимагати від настоятелів плату за передачу в спадок майна, видачу дочок заміж; часто фундатори практикували продаж прибуткових парафій. З іншого боку, важливо, що матеріальне забезпечення священників мало залежало від парафіян, посилюючи авторитет єреїв серед населення [257, с. 95].

Після приєднання Волині до складу Російської імперії між православними священниками і деякими землевласниками (переважно поляками-католиками), котрі не хотіли, щоб їхніми родовими фондами, наданими парафіям ще в період унії, користувалися «православні попи» розгорілися конфлікти за церковну землю. Нерідко єреї та причт втрачали ґрунти після їх насильного відбирання землевласниками: так було у селах Пашковичі, Нища Погоріла, Медисівка Старокостянтинівського повіту 1811 р.; Лука, Пряжів, містечку Бердичів Житомирського повіту 1814 р. [165, арк. 6, 9, 91; 147, арк. 14, 19, 23].

Синоду важливо було юридично довести право користування православними священно- та церковнослужителями фондовими полями. Уже в 1799 р. консисторія вимагала від благочинних збирати документи на право володіння землями, які засвідчили би, що волинські священники користувалися церковними фондами, наданими їхнім парафіям ще в унійний період чи до переходу в унію. Так, настоятель Богородичної церкви у Старокостянтиніві Костянтин Малюжкович в 1811 р. звітував до консисторії Волинсько-Житомирської єпархії, що він і причт обробляють церковну землю, записану на їхню парафію князями Любомирськими в ерекції 1779 р.; мають хутір, підтверджений ерекцією князя Януша Сангушка 1763 р. Право користування храмовим фондом підтверджував у 1814 р. священнослужитель храму св. Іоанна Хрестителя с. Скоморохи Житомирського повіту Симеон Потаповський ерекцією, наданою його парафії бердичівськими католицькими монахами кармелітами босими 1780 р. [165, арк. 3; 147, арк. 17]. При

наявності в єреїв подібних документів, судові суперечки між землевласниками і православним кліром вирішувалися на користь духовенства.

Таким чином, після входження Волині до складу Російської імперії для православних єреїв та причетників було дуже важливо зберегти право користування церковними земельними фондами, наданими землевласниками місцевим настоятелям ще в унійний період, бо, як і наприкінці XVIII ст., обробіток поля приносив кліру основний дохід.

Указом від 11 січня 1798 р. визначалася мінімальна площа поля, котрим мали користуватися священики та причетники православних церков – 33 десятини (30 десяти орної землі і 3 десятини присадибної ділянки) [291]. Цю землю, навіть якщо її площа була меншою визначеної законодавством норми, мали обробляти парафіяни. За користування землями кліру вони були зобов'язані давати священно- і церковнослужителям кожного року «по середній пропорції від зібраного урожаю та фуражу для худоби»; за домовленістю сторін розрахунок міг здійснюватися грошима. Священики та причетники, які мали землі більше 33 десятин, надлишок повинні були віддати в оренду (обробіток ґрунту вважався «несумісним із духовним саном»). Якщо парафія була великою, а сусідня із нею малою, то парафіяни обох храмів обробіток церковних полів мали поділити порівну.

На практиці реалізація зазначеного указу утруднювалася спротивом селян, котрі не хотіли працювати на церковних полях, та землевласників, які не бажали ділити з духовенством робочу силу залежних селян. Тому в 1801 р. указ 1797 р. був відмінений з надією, «що парафіяльне духовенство, поважаючи в засновниках віри і древніх патріархах первісної Церкви перших землеробів, наслідувало їх приклад, обробляючи церковну землю своїми руками» [276]. Тоді ж православні священно- та церковнослужителі отримали право купувати землю, яка не була у приватній власності з можливістю її перепродажу [292].

Аналіз клірових відомостей дає змогу з'ясувати площі церковних земель у волинських парафіях. Так, у 1811 р. найбільшим земельним фондом у

Старокостянтинівському повіті користувалися єрей та члени причту Михайлівської церкви с. Чернилівка: присадибною та городньою землею за тодішніми мірками «на 4 дні оранки у всі три руки», оброблюваною «на 58 днів оранки у всі три руки», сіножатей на 40 косарів (всього 44 десятини). Найменше ґрунтів (город «на 1 день оранки у всі три руки», поля «на 12 днів оранки у всі три руки» і сіножатей на 12 косарів (всього 11 десятин)) було у парафії Михайлівської церкви с. Мовчани [Пораховано за: 165]. Як бачимо, забезпечення церковних осіб двох згаданих парафій в одному й тому ж повіті співвідносилася 4,4:1,1. Подібна ситуація була в інших повітах. У Житомирському в 1814 р. найбільшим земельним фондом володіли настоятель та причетники Михайлівської церкви м. Краснопіль: 55,5 десятини, а найменшим – священно- і церковнослужителі Михайлівського храму с. Гадзинка: 8 десятини; в Ковельському повіті 1818 р. відповідно єреї та члени причту с. Обенижі: 110 десятини і с. Дроздні: 17,8 десятин [Пораховано за: 79, 147]. Загалом у Житомирському та Ковельському повітах кількість церковної землі багатих і бідних парафій складала 5:1 [Пораховано за: 79, 147]. У Ковельському повіті служителі храмів мали більше землі, бо поліські піщані ґрунти були малородючими, а густина населення краю нижчою, порівняно з іншими повітами.

Пересічний розмір земельних наділів, якими користувалися священно- і церковнослужителі, як на заході губернії (у Ковельському повіті), так і на сході (у Житомирському повіті) був однаковий: у другому десятилітті ХІХ ст. він становив городньою землею «на 2 дні оранки у всі три руки», орного поля «на 44 дні оранки у всі три руки» і сіножатей на 20 косарів (всього 30 десятин). У той же час духовенство Старокостянтинівського повіту мало землі в два рази менше [Пораховано за: 79, 147, 165], бо тамтешні ґрунти були родючими, а густина населення найвищою у Волинській губернії. Священики користувалися більшими ділянками церковного поля, ніж причетники, маючи до 15 десятин.

Проводячи паралелі з іншими станами, відмітимо, що у другому десятилітті ХІХ ст. середній земельний наділ поміщицьких селян на ревізку душу становив 3

десятини, чиншових селян – 1,3 десятини, державних селян – 9–12 десятин [220, с. 76; 416, с. 114; 269, с. 229–235]. Натомість, землевласники володіли маєтками площею від ста до декількох тисяч, а то й десятків тисяч десятин [417, с. 167–171]. Тобто, волинські єреї мали більше землі, ніж селяни і набагато менше за землевласників.

4 грудня 1819 р. вийшов указ, котрим заборонялося настоятелям та причетникам православних храмів отримувати нерухоме майно як пожертву від парафіян без спеціального дозволу Синоду [290]. Це викликало невдоволення кліру. Священики надсилали скарги до духовних правлінь на недостатнє земельне забезпечення своїх парафій. Вирішити цю проблему мав указ від 6 грудня 1829 р. [281] Від місцевої світської влади вимагалось забезпечити священно- та церковнослужителів кожного православного храму земельним наділом площею не меншою 33 десятини; церковні фондуші, записані на зруйновані чи приписні церкви, мали бути передані не парафіянам, а духовенству найближчих самостійних парафій. Також указом регламентувалося збільшити земельні наділи парафіяльних храмів, що знаходилися на державній землі до 99 десятин. Виконання грудневого указу 1829 р. мало призвести до суттєвого збільшення церковної землі у православних парафіях.

Порівнюючи площі церковних наділів, вказані в клірових відомостях церков Старокостянтинівського, Житомирського та Ковельського повітів, у 20-х і 30-х рр. XIX ст., нами було підраховано, що з 1814 р. до 1833 р. в парафіях Житомирського повіту земельне забезпечення зросло на 45 %, в парафіях Старокостянтинівського повіту – на 60 %, Ковельського повіту – на 34 % [Пораховано за: 79, 83, 147, 148, 165, 166].

Агротехніка в церковних господарствах не змінювалась упродовж століть, врожайність основних культур залишалася низькою протягом усього XVIII – першої половини XIX ст. Навіть у середині XIX ст. економісти відзначали, що правобережне дворянство й духовенство будь-які витрати й заходи для покращення

полів вважають зайвими, тільки намагаються якомога більше сіяти. У господарствах духовенства застосовувалася здебільшого давня трипільна система землеробства (поля ділили «в три руки», тобто на озимий, яровий і паровий клин). На Поліссі подекуди не відмовлялися і від перелогової системи [40, с. 246–250]. Рівню агротехніки відповідав і сільськогосподарський реманент. Орали здебільшого важким, так званим «українським плугом», який потребував шестиволового запрягу й спущував ґрунт неякісно. На Поліссі і в першій половині ХІХ ст. використовували примітивну соху. Місцева металургійна промисловість (рудні, гамарні, кузні) була не в змозі постачати потрібну кількість дешевого залізного реманенту, тому землю боронували здебільшого легкою дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя й потребувала після себе коткування. В церковних господарствах буквально кожен зубець борони був на обліку. Дохід від обробітку орної землі, будучи головним джерелом матеріального забезпечення духовенства, все ж давав можливість кліру ледве прогодувати свої сім'ї [220, с. 52; 263, с. 222–225].

Користуючись фондушовими землями, деякі волинські православні священики у першій третині ХІХ ст. мали також хутори, за згодою землевласників могли мати додаткові джерела доходів. Наприклад, у Житомирському повіті 1814 р. настоятелі п'яти православних парафій мали свої хутори, вільно ловили рибу на ставах землевласників, курили горілку, варили мед. У Ковельському повіті у 6 парафіях (із 57) в 1813 р. єреї могли вільно заготовляти дрова, ловити рибу і молоти зерно.

Про те, як виглядало господарство православного священика на Волині в першій третині ХІХ ст., можна дізнатися з описів парафіяльних церков Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів Волинської губернії за 1806 р. Наприклад, у настоятеля Преображенської церкви с. Нуйно Ковельського повіту Антонія Рафальського в 1806 р. була дерев'яна хата із трьома кімнатами, поряд зведена піч для випікання хліба. Недалеко знаходилися дві комори, дві стодоли,

конюшня та три хліви. Тамтешній дяк мав нову хату, три хліви, стодолу і комору, а паламар – хату, комору, стодолу і два хліви [131, арк. 9–11]. Священик Параскевського храму с. Обенижі Іван Колядинський в тому ж 1806 р. мешкав у дерев'яній хаті, яка мала три кімнати; біля неї стояла «курна халупа», а за нею – комора, два хліви, стільки ж шоп і клунь. У нього була своя винокурня, де він мав право від місцевого землевласника курити горілку, ситити мед і варити пиво [132, арк. 12 зв.]. Не всі причетники парафіяльних церков мали своє господарство. Наприклад, дяк Євстафіївської церкви с. Мощена Іван Рафальський 1829 р. через відсутність власного житла жив у хаті настоятеля Івана Михаловича [132, арк. 14, 21].

Волинські православні священно- та церковнослужителі по-різному оцінювали свій матеріальний стан в першій третині XIX ст. У 1835 р. настоятелі та причетники 14 храмів Ковельського повіту констатували мізерність статків, а 19 засвідчили посередність своїх доходів [Пораховано за: 83]. Лише священнослужителі парафій Різдва Богородиці с. Білин і Св. Євстафія с. Мощена вважали себе добре забезпеченими.

Подібне співвідношення у визначені парафіяльними священиками і причетниками рівня свого матеріального забезпечення знаходимо в результаті вивчення клірових відомостей Житомирського повіту за 1833 р. Настоятелі та причетники 55 церков Житомирського повіту зазначали, що їхні доходи мізерні, а 58 стверджували, що посередні. Тільки єреї і члени причту Миколаївської церкви м. Бердичів, Воскресенського храму м. П'ятка та Василівського с. Бабушки оцінили свої статки, як достатні [Пораховано за: 148].

Треба також зазначити, що на оцінку духовними особами свого багатства чи бідності впливали не тільки кількість десятин фундушової землі і додаткові доходи від господарства, а також наявність чималої кількості членів сім'ї (родини) священика або дяка (пересічно 6 осіб). Нерідко настоятель церкви вів спільне господарство з батьком або одруженим братом.

20 липня 1842 р. уряд обнародував «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області» [34], чинність якого у 31 серпня 1843 р. поширювалася на всі три південно-західні губернії [296]. За «Положенням» сільські громади, котрі раніше ще не забезпечили священно- і церковнослужителів орною землею, зобов'язувалися виділити служителям храмів стільки землі, щоб священник та причетники мали земельні наділи, площею не менші за 33 десятини (з них 10 десятин оброблюваних ґрунтів для єрея, решту членам причту). Крім того, якщо у громади були додаткові чи зайві землі, вона мала «нарізати» служителям церкви 3 десятини городньої землі. Коли громада не мала у користуванні потрібної кількості поля (на «ревізьку душу» припадало менше ніж 4 десятини), селяни повинні були компенсувати кліру нестачу землі відповідною кількістю сільськогосподарської продукції. Наділи, які парафіяни виділили церкві до прийняття «Положення» 1842 р., залишалися у користуванні священно- і церковнослужителів навіть у тому випадку, коли їх площа перевищувала 33 десятини; понаднормовою ділянкою користувався священник. Підкреслювалося, що церковна земля мала бути службовим наділом і не підлягала відчуженню, її можна було здавати в оренду, але не дозволялося продавати, дарувати, заставляти, обмінювати на іншу.

«Положенням» 1842 р. визначалося також, що парафіяни кожного православного храму повинні були обробляти (орати, боронувати, засівати, жати, «складати за звичаєм», відвозити і обмолочувати урожай) ці 10 десятин орної землі, якою користувалися священнослужителі. Крім того, селяни мали косити і звозити сіно на сіножатих єреїв; від парафіян вимагалось приходити на роботу зі своїми знаряддями праці. Диякони, дяки, паламарі та проскурниці обробляли свої церковні наділи своїми силами.

Будувати житлові будинки єреям та членам причту також повинні були парафіяни, причому для священників вимагалось споруджувати хати більші, ніж церковнослужителям. Хата настоятеля мала мати не менше трьох кімнат і окрему кухню, диякона – не менше двох кімнат і кухню; для дяків, паламарів і проскурниць вимагалось зводити помешкання з поділом на дві кімнати. Священно-та церковнослужителі користувалися житлами «за правом тимчасової власності». Звільнені або переведені на іншу парафію єреї та члени причту повинні були передати своїм наступникам будівлі у такому стані, в якому вони самі приймали. Ремонт будівель священників та причетників покладался на парафіян, якщо пошкодження були значними; дрібні неполадки служителі церкви мали усувати самостійно.

Про практику виконання «Положення» 1842 р. свідчить «Проект про забезпечення сільського православного духовенства Миколаївської церкви с. Княже Володимир-Волинського повіту 1849 р.». У документі вказувалося, що власник с. Княже Антон Старчевський зобов'язувався виділити місцевому священнику Михайлу Конашинському додатково 829 квадратних сажнів землі, щоб у нього було 33 десятини поля, визначених законодавством за мінімальну норму церковного наділу; наголошувалося, що парафіяни повинні були орати, боронувати і засівати землю священника, жати зернові, доставляти снопи до господарства настоятеля, обмолочувати збіжжя. Через те, що отець Михайло Конашинський побудував свою хату та господарські споруди (два хліви, стільки ж клунь та повіток і конюшню) за власні кошти, парафіяни зобов'язувалися повернути настоятелю гроші (160 руб. сріблом за три роки), витрачені ним на спорудження будівель. Також вони повинні були кожного року привозити священнику 130 підвод дров із панського лісу. Місцевий дяк Іван Буткевич жив у хаті, куплений для нього громадою, тому парафіяни мали побудувати йому тільки господарські споруди (повітку для сіна, клуню і хлів) [46].

Отже, можна припустити, що «Положення» 1842 р. реалізовувалось до певної міри у практиці взаємовідносин землевласника, парафіян і парафіяльного священика. Зазвичай, це виявлялося лише у наділенні настоятелів та причетників православних храмів землею, площею не меншою за 33 десятини. Будівництвом житлових будинків і господарських споруд для служителів церков, обробітком землі та забезпеченням дровами парафіяни часто не займалися. Так відбувалося тому, що волинські землевласники не хотіли, аби їхні селяни, замість того, щоб працювати на «своїх панів», виконували повинності на користь кліру [231]. Землевласники ігнорували розпорядження уряду про матеріальне забезпечення і будівництво за власний кошт православних храмів у власних маєтках [248, с. 163]. Більше того, траплялися випадки, коли вони силою відбирали церковні земельні наділи. До прикладу, в 1853 р. священик містечка Бережці Кременецького повіту Іван Антонович подав до земського суду скаргу на бережецького землевласника Івана Тарновського, повідомляючи, що управитель маєтку Цешковський з допомогою солдатів силоміць відібрав у настоятеля церковне поле, засаджене картоплею, буряками та іншою городиною. Солдати також мали наказ скосяти пшеницю, посіяну отцем Антоновичем, яка ще не дозріла, але священик умовив їх цього не робити [299]. Єрей с. Тинне Рівненського повіту у рапорті від 26 червня 1869 р. до архієпископа Волинсько-Житомирського Агафангела (Соловйова) також скаржився на землевласника Млодзяновського, котрий побудував господарські будівлі на церковній землі [331].

Щоб з'ясувати, на скільки волинські служителі храмів були забезпечені землею – основним джерелом доходів – після затвердження «Положення» 1842 р., звернемося до клірових відомостей церков Волинсько-Житомирської єпархії за 40-і рр. XIX ст. Їх аналіз засвідчив, що в 1844 р. у Володимир-Волинському повіті середня площа церковної землі, якою користувалися священно- та церковнослужителі, складала 65 десятин [Пораховано за: 69], найбільше поля (208 десятин, хоча родючої тільки 105 десятин) мали священик і причетники

Михайлівської церкви с. Кримне, а найменше (30 десятин) – служителі храму святого апостола Луки с. Городне [69, арк. 68, 79]. Священно- та церковнослужителі святинь Луцького повіту 1846 р. мали пересічно 68 десятин церковної землі [Пораховано за: 110]. Аж 185 десятин обробляли настоятель, дяк, паламар і проскурниця Миколаївської церкви с. Колодеже, бо приписною до колодезької парафії значилася Павлівська святиня с. Жабче, на яку була записана 61 десятина землі. Всього 35 десятин церковного ґрунту мали священник і дяк храму Святих Кузьми і Дем'яна с. Баїв [110, арк. 1, 38–38 зв.]. У Ковельському повіті 1848 р. священники та причетники користувалися земельними наділами площею в середньому 55 десятин [Пораховано за: 86–89]. Найбільше землі (143 десятини) було у священника і дяка Успенської церкви с. Доротище, а найменше (26 десятин) – у єрея та дяка Михалівського храму с. Тупали [87, арк. 19; 86, арк. 53].

Земельне забезпечення служителів міських церков відрізнялося. Так, два священники, диякон, дяк і паламар соборного храму Св. Миколая у Володимирі-Волинському в 1844 р. користувалися 60 десятинами поля, священник і дяк Введенської церкви у Володимирі обробляли 25 десятин. Протоєрей, священник, диякон, дяк, паламар, проскурниця соборної Хрестовоздвиженської святині в Луцьку в 1846 р. орної землі не мали. До їхнього церковного земельного фондушу відносилися ґрунти, передані в оренду лучанам, переважно євреям. За експлуатацію орендованих наділів, служителі храму щороку отримували 300 руб. сріблом [69, арк. 5, 9; 110, арк. 275].

Отже, після «Положення» 1842 р. земельне забезпечення представників волинського духовенства збільшилося майже вдвічі, порівняно із двадцятими роками ХІХ ст. Землевласники змушені були забезпечити клір встановленою законом нормою землі із власних володінь. Залежні, державні і чиншові селяни додаткової землі не отримували. Можна стверджувати, що уряд піднімав авторитет представників «духовного відомства» серед населення краю, вбачав у них опору свого режиму.

В 40-х рр. XIX ст. господарства у волинських священників та причетників були різними. Заможним можна вважати священника Георгієвської церкви містечка Любомль Володимир-Волинського повіту Луку Миляшкевича, котрий жив у хаті на дві кімнати з коморою, мав конюшню і три хліви для худоби, а також фільварок, в якому були дві стодоли, клуня і тік [69, арк. 146]. Бідніше жив настоятель Введенського храму с. Михале Володимир-Волинського повіту. Він мешкав у старій хаті, побудованій ще місцевим унійним священником; з господарських споруд мав тільки дві комори [69, арк. 29]. Вартість хат священників була невисокою: до 100 руб. сріблом. Так, у 1844 р. єрей Петропавлівської святині с. Новосілки Володимир-Волинського повіту Іван Жиханович оцінював свою хату в 45 руб. сріблом, а настоятель Введенської церкви с. Карасин Ковелького повіту Михайло Антонович – в 75 руб. сріблом [69, арк. 20; 87, арк. 19]. Якщо порівнювати із селянами, то одне господарство останніх оцінювалося приблизно у 50 руб. сріблом [229, с. 72–77].

Статки причетників були ще меншими. Наприклад, дяк Михайлівського храму с. Ізів Володимир-Волинського повіту в 1844 р. мешкав у «солом'яному будинку», а паламар зовсім не мав хати. Дяк Введенського храму с. Карасин Ковельського повіту оцінив своє житло в 12 руб. сріблом [87, арк. 19]. Багато церковнослужителів взагалі не мали свого житла, а винаймали його у місцевих селян [69, арк. 32, 80; 110, арк. 204, 216, 296; 86, арк. 2].

У 1868 р. уряд відмінив повинності парафіян (обробіток церковних наділів і будування будинків) на користь духовенства Волинсько-Житомирської єпархії, збільшивши державне фінансування православного кліру [31]. 11 квітня 1872 р. відбулося затвердження розроблених Комітетом Міністрів нових «Правил для забезпечення земельним наділом і житлом причтів православних сільських парафій у 9-ти західних губерніях» [35]. За новими правилами, як і за «Положенням» 1842 р., мінімальна площа церковної землі, якою повинні були користуватися священно- і церковнослужителі, мала бути не меншою за 33 десятини. Якщо поля не

вистачало для настоятелів та причетників тієї церкви, що знаходилася на землі землевласників до 19 лютого 1861 р., то фундатори церкви мали додати до необхідної кількості землі. Якщо церква була збудована на землі землевласників після імператорського маніфесту 1861 р., то нестачу поля служителям храму мали компенсувати землевласники і парафіяни, котрі отримували в цій святині духовні треби. У парафіях, що до 1861 р. знаходилися на землях державних селян, священно- та церковнослужителів встановленою законодавством площею ріллі мала забезпечити держава.

Аналіз клірових відомостей засвідчує, що у 70-х рр. ХІХ ст. волинські священно- та церковнослужителі обробляли досить великі за площею земельні наділи. В 1873 р. площа землі, котрою користувалися настоятелі та причетники церков Ковельського повіту, пересічно складала 90 десятин. Найбільше землі – аж 221 десятина – мали священник та члени причту Преображенського храму містечка Вишва, а найменше – всього 36 десятин – настоятель та церковнослужителі святині Св. Йосифа с. Борки. У Луцькому повіті священно- та церковнослужителі мали менше землі: пересічна площа церковних наділів становила 47 десятин. Настоятелі та причетники православних святинь Володимир-Волинського повіту 1873 р. мали пересічно 66 десятин поля. Найбільший церковний земельний наділ у розмірі 225 десятин мали священник та члени причту Миколаївської церкви с. Глухи [Пораховано за: 72, 98, 101].

Забезпечення орною землею священників часто залежало від місцевих умов і традиції. Так, у 1873 р. протоєрей, священник, диякон, дяк, паламар і проскурниця соборного Воскресенського храму м. Ковель користувалися 128 десятинами землі, а єрей, дяк та паламар Благовіщенської церкви мали 190 десятин поля. Настоятель і причетники соборного Миколаївського храму Володимира-Волинського господарювали на 231 десятині, а священник та церковнослужителі Введенської святині – тільки на 71 десятині. Настоятель і члени причту Луцького

Хрестовоздвиженського храму зовсім не мали церковного поля [72, арк. 1–2, 11; 98, арк. 3, 13–14; 117, арк. 7.].

Після ліквідації особистої залежності селян волинські землевласники, не маючи можливості обробити всі свої земелі, виставили чимало маєтків на продаж. Купивши маєток, новий власник не збирався виконувати зобов'язань свого попередника щодо будівництва та ремонту житла православних священно- та церковнослужителів. Тому настоятелям і причетникам доводилося самим шукати кошти на спорудження хат та господарських будівель [231]. У 1888 р. спорудження будинку з господарськими спорудами на Волині обходилося досить дорого: в середньому 1 390 руб. сріблом [377].

Аналіз клірових відомостей храмів Волинсько-Житомирської єпархії дає можливість з'ясувати обсяг нерухомості, якою користувалися і володіли священники та причетники на початку ХХ ст. Так, у Володимир-Волинському повіті на них припадало пересічно 55 десятин [Пораховано за: 75], у Ковельському – 70–80 десятин [Пораховано за: 94]. Менше, ніж 32–33 десятини церковної землі не було в жодній парафії.

За майновою ознакою волинські парафіяльні священники були дуже диференційованими: одні з них могли мати у користуванні більше 100 десятин орної ріллі (як у с. Глухи Володимир-Волинського повіту), а інші 32 десятини землі ділити з дяком (як у с. Олексіївка цього ж повіту) [94, арк. 23, 97]. Заможністю виділялися настоятелі соборів. Так, протоєрей соборного Успенського храму Володимира-Волинського у кліровій відомості за 1909 р. зазначив, що його будинок збудований за виділені Синодом кошти в сумі 4 217 руб. сріблом; витрати на спорудження хати першому священнику цієї ж святині становили 1 200 руб. сріблом; для придбання житла другому священнику, диякону та двом дякам, котрі служили в Успенській святині, Синод надав 3 300 руб. сріблом [Пораховано за: 75, арк. 4].

Очевидним є факт матеріальної підтримки Синодом духовних осіб, які служили на заході імперії, на пограниччі з католицьким світом, у місті з давньоруською християнською традицією. У той же час Синод мало цікавився життям рядових священиків, які служили у невеликих селах. Про їхню бідність, а особливо дяків, із закликами надати допомогу не раз писалося у «Волынских епархиальных ведомостях» наприкінці XIX – на початку XX ст. Наприклад, благочинний 2-го округу Заславського повіту Феофіл Клопович в 1890 р. написав до редакції часопису «Волынские епархиальные ведомости», що помер настоятель храму Різдва Пресвятої Богородиці с. Юначки Іларіон Кудржинський. У нього залишилися хвора дружина, дві похилого віку сестри, п'ять дочок (чотири з них не заміжні) і двоє синів; старший син через бідність сім'ї змушений був покинути навчання в духовній семінарії, поступивши на військову службу. Благочинний Заславського повіту просив всіх небайдужих допомогти сім'ї померлого юначківського священика, котра, залишилася без «шматка хліба» і грошей через «бідність парафії» та значні витрати на купівлю ліків [317].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. основною системою обробітку землі на Волині залишалося трипілля, лише в окремих господарствах розорювалися всі ділянки ґрунту (пару не залишалося). Для оранки поля використовувалося рало (однозубе чи багатозубе), котре співіснувало із плугом. Наприкінці XIX ст. із розвитком фабричного виробництва дерев'яні полиця і стовба до плуга замінювалися залізними аналогами, що дозволило зменшити кількість тяглової сили (до того в плуг запрягали дві-три пари волів). Для розпушування ґрунту застосовувалися борони трьох видів: традиційні (дерев'яні), модифіковані (дерев'яні із залізними зубами), фабричні (залізні) [40, 249–251].

У другій половині XIX ст. на Волині серед посівних культур переважало жито, бо воно родило краще, ніж пшениця. Підготовка до посівної розпочиналася в серпні, коли ґрунт «ралили» поперек поля, потім «рихлили» і засівали зерном. Після посіву землю знову «ралили», але вже повздовж («довжили») і боронували

(«скородили»). Підготовка ґрунту під ярину розпочиналася із середини вересня, триваючи до перших морозів. Такі роботи називалися «оранкою на зяб». Овес сіяли ранньою весною, часто на зораній нераленій землі, що називалося «сіяти на скибу». Наприкінці ХІХ ст. ціни на зернові не були високими, бо торгівля злаками обмежувалася місцевим збутом. У 1885 р. чверть (209 л) жита коштувала пересічно 4,62 руб., ячменю – 4 руб., овесу – 3,63 руб. Набагато дорожчими були гречана крупа – 11,16 руб. за чверть, пшенична мука – 11,75 руб. [40, с. 249–251; 270, с. 7]

Православне духовенство Волинської губернії, маючи земельні наділи в середньому від 30 до 70 десятин, було забезпечене землею в кілька разів більше, ніж місцеві селяни (середній наділ на «ревізьку душу» становив 3–5 десятин) [220, с. 76]. Враховуючи, що обробіток землі в досліджуваний період був основним джерелом доходу, отримуючи при цьому ще й кошти від держави і парафіян, можна зробити висновок, що представники кліру жили значно краще, ніж селяни. Однак, якщо порівнювати маєтки парафіяльних священно- і церковнослужителів та місцевих землевласників, то останні були не порівняно багатшими. Наприклад, при конфіскації маєтків Млодецького, учасника Січневого повстання, власника сіл Верба, Стівпець і Білгородка Дубенського повіту, одне тільки с. Верба оцінювалося у 20 тис. руб. сріблом. У цю ціну входила вартість присадибної землі (14 десятин), орної (358), сінокосу (233), під пасовищами (16), лісів (17 десятин); непридатної для використання (167 десятин). Серед господарських будівель землевласника в с. Верба були три хліви для волів, «господський дім», флігель, два погреби, стільки ж конюшень, клунь та магазинів, кузня [190, арк. 15–17].

Отже, матеріальне забезпечення волинського православного духовенства наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. визначалося, головним чином, доходом від обробітку церковної землі. Політика уряду спрямовувалася на те, щоб збільшити земельні наділи представників кліру за рахунок ґрунтів землевласників і селян. Це мало не тільки покращити матеріальне забезпечення служителів храмів, але й підняти авторитет останніх серед строкатого за етнічною і конфесійною ознаками

населення Волинської губернії. Як наслідок, до кінця XIX ст. земельне забезпечення кліру зросло вдвічі, порівняно із першими десятиліттями. Служителі православних храмів зазвичай мали не менше тридцяти десятин, а деякі і до двохсот. Крім того, парафіяни зобов'язані були обробляти церковну землю в період з 1842 р. по 1861 р., але більшість землевласників забороняла людям працювати на духовенство, не бажаючи ділити працю кріпаків. Екстенсивний спосіб ведення землеробства визначав низьку врожайність культур на землях кліру. Священно- та церковнослужителі жили по різному – одні мали просторі будинки і добротні господарські споруди, а дехто не мав навіть даху над головою.

3.2. Державне та парафіяльне утримання

Обробіток церковних земель не приносив представникам православного духовенства стабільного доходу. Не всі служителі храмів були добрими господарями, родючість ґрунтів та кліматичні умови також вносили свої корективи. Тому, уряд Російської імперії розпочав державні ініціативи покращення матеріального забезпечення священно- та церковнослужителів православних храмів.

В 1823 р. Синод вперше від початку XIX ст. виділив 4 тис. руб. для «бідних духовного відомства» Волинсько-Житомирської єпархії [294]. Синодальний указ 1828 р. доручав Комісії духовних училищ виплачувати щороку по 40 тис. руб., розподіляючи їх між сім'ями православних священно- і церковнослужителів, котрі втратили майно внаслідок пожежі [293].

Через низький рівень матеріального забезпечення деяких православних священно- та церковнослужителів, 8 грудня 1829 р. був затверджений синодальний проект дотацій «найбіднішим парафіям», спрямований на підвищення доходів духовенства головним чином Мінсько-Литовської, Могилівсько-Вітебзької та Волинсько-Житомирської єпархій [281]. Священикам і членам причту, що відносилися до парафій цієї категорії, Синод мав виділяти від 300 до 500 руб.

відповідно до «справжніх потреб кліру і можливості парафіян утримувати священно- та церковнослужителів». Розподілятися кошти повинні були або між настоятелями та причетниками, або вся сума перераховувалася священнослужителям за умови, що члени причту користуватимуться оброблюваною землею єреїв. У проекті не вказувалися критерії зарахування парафії до категорії «бідна».

Аналіз опрацьованих джерел свідчить, що державні дотації виділялися тим настоятелям та причетникам православних храмів, котрі мали мало (менше 33 десятин) родючої землі. У Житомирському повіті 1833 р. таких парафій було 18 із 120. Священик і церковнослужителі отримували там від держави 300 руб. асигнаціями кожного року. У Старокостянтинівському повіті 1840 р. державні дотації (також 300 руб. асигнаціями) виділялися 5 парафіям, в Ковельському повіті 1835 р. – тільки двом. Ще у чотирьох храмах Ковельського повіту 1835 р. настоятелі та члени причту одержували від Синоду 400 руб. асигнаціями на рік, маючи в середньому 30 десятин поля [Підраховано за: 83, 148, 166]. Кошти, що виділялися Синодом на покращення матеріального становища єреїв та причетників «бідних» парафій Волинсько-Житомирської єпархії, були незначними через дешевизну асигнацій. Останні – це паперові грошові знаки, випущені у Російській імперії в 1769 р. Через військові кампанії Росії з Францією, Туреччиною, Швецією на початку XIX ст. зростала емісія асигнацій і вони знецінювалися – курс асигнаційного рубля впав до 20 копійок сріблом. У 30-х рр. уряд почав готувати грошову реформу. З початку 1840 р. срібний рубль став головним засобом платежу. Курс асигнацій встановлювався на рівні 3 рублів 50 копійок за один срібний рубль. У зв'язку із дефіцитом державного бюджету, в 1843 р. випуск паперових грошових знаків припинявся, замість них вводилися кредитні білети, які вільно обмінювалися на срібну монету [208].

До 40-х рр. XIX ст. духовні особи волинських парафій звітували консисторії, що основними джерелами їхнього матеріального забезпечення були власне

господарство та плата за здійснення треб. Так, священник Хрестовоздвиженської церкви містечка Колки у 1831 р. так писав про свої доходи: «на утримання священо- і церковнослужителів жалування немає, а таке є тільки з польових засівів при обробітку церковних земель та з отриманої від парафіян [платні] за давнім звичаєм за надання їм християнських треб. Сума доходів посередня» [107, арк. 1 зв.]. Таку ж оцінку своїм доходам дали священники Грузятина та Старосілля Луцького повіту, зауваживши, що вони дуже малі [107, арк. 16 зв., 25].

Церковний фондус не міг забезпечити парафіяльним священикам належного рівня добробуту. Крім того, вони самі займались польовими роботами, що негативно впливало на їхню пастирську роботу. Єпархіальне правління було зацікавлене у доброму матеріальному забезпеченні православного кліру, адже від цього залежали суми надходження до каси консисторії. Перед урядом Російської імперії поступово поставала потреба реформування матеріального забезпечення православного духовенства.

Владою розглядалися різні варіанти: підняти плату за здійснення священиками духовних треб; відмінити її, замінивши постійними внесками парафіян на утримання священнослужителів; перевести духовенство на державне фінансування [364, с. 361].

Проект забезпечення православного кліру державними виплатами у Російській імперії почав розроблятися ще на початку XIX ст. Комісією духовних училищ у 1808 р. було запропоновано поділити близько 25 тисяч церковних парафій на 7 класів, визначивши суму коштів для них залежно від рівня освіти священиків. Цей проект затвердив імператор Олександр I, однак через помилки у підрахунках і витрати на військову кампанію 1812 р. він не був реалізований [364, с. 363].

Регулярне державне фінансування православного духовенства у Волинській губернії почало впроваджуватися тільки на початку 40-х років XIX ст., одночасно із активним проведенням царським урядом секуляризації церковних земель

католицьких храмів у регіоні. Кошти отримані від проведення цієї акції йшли на покращення матеріального становища православних священників [15, с. 496].

4 квітня 1842 р. вийшов указ «Про штати для причтів сільських церков в єпархіях Литовській, Могильовській, Мінській і Полоцькій і двох повітів Волинської». Двома повітами Волинської губернії, на які поширювалися норми указу, були Ковельський та Овруцький. Усі сільські парафії ділилися на 7 класів залежно від кількості священно- і церковнослужителів, що їх обслуговували; відповідно до кількості служителів храмів призначалося державне грошове забезпечення [324].

Через рік, 1 квітня 1843 р., вийшов новий указ «Про поліпшення утримання православного духовенства Західного краю», на підставі якого виділялися кошти на забезпечення духовенства сільських парафіяльних церков Київської, Подільської та 10 повітів Волинської губернії; Ковельський та Овруцький повіти в цьому указі до уваги не бралися. Всі парафії також поділялися на 7 класів, але за основу поділу бралася не тільки кількість духовенства у парафії, а й кількість парафіян. Парафії I-го класу з відповідним «церковним штатом» налічували 2-3 тис. парафіян, II-го класу – 1 500-2 000, III-го – 1 000-1 500, IV-го – 700-1 000, V-го – 400-700, VI-го – 300-400, VII-го – 100-300 [323]. За указом 1843 р. грошове утримання священників і причетників сільських парафіяльних церков Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Острозького, Рівненського та Старокостянтинівського повітів було дещо меншим, ніж Ковельського та Овруцького, визначене указом 1842 р. (див. додаток С).

В указах 1842–1843 рр. не вказувалося, що при визначенні грошового утримання священникам і причетникам мала враховуватися кількість церковної землі, якою вони користувалися. На підставі аналізу опрацьованих джерел встановлено, що кошти, визначені законодавством на утримання волинських священно- і церковнослужителів виплачувалися у встановленому обсязі лише в тих

парафіях, в яких площа земельного фондушу церкви наближалася до 30 десятин. Там, де кількість землі була значно більшою, державне забезпечення духовенства зменшувалося.

У Володимир-Волинському повіті в 1844 р. було 109 сільських парафій III, V, VI та VII класів. До III класу належали тільки парафії у селах Кримне та Шацьк [69, арк. 183, 198]. Оскільки єрей Михайлівської церкви у Кримному мав аж 181 десятину землі, то на цю парафію виділялось всього 136 руб. сріблом на рік (як на парафію VI-го класу). До V класу відносилось 36 сільських парафій [Пораховано за: 69]. Священно- та церковнослужителі 34 із них отримували визначену законодавством суму 202 руб. сріблом щороку. Клір парафій у Звинячому та Грушові одержував по 134 руб. сріблом на рік [69, арк. 231, 270], бо священники користувалися більшою кількістю землі. У повіті було також 18 сільських церков, у яких духовні треби мирянам надавали священник, дяк та паламар, хоча такий «церковний штат» за указом 1 квітня 1843 р. не встановлювався; 17 із цих храмів належали до V-го класу з відповідним грошовим забезпеченням духовенства [Пораховано за: 69]. У парафії с. Мислині священнику та дяку Троїцької церкви із державної казни виплачувалося тільки 91 руб. сріблом кожного року, паламарю ніяких коштів не виділялося. Причина була у тому, що тамтешній священнослужитель мав 33 десятини поля й хутір із пасікою [69, арк. 292]. 7 сільських храмів Володимир-Волинського повіту у 1844 р. відносилися до VI класу; священники та дяки отримували по 136 руб. сріблом щороку. Найбільше (46) було сільських парафіяльних церков VII класу із грошовим забезпеченням священно- та церковнослужителів по 116 руб. сріблом на рік [Пораховано за: 69].

На утримання священнослужителя та дяка Введенської церкви Володимира-Волинського в 1844 р. із державної скарбниці виділялося 116 руб. сріблом на рік [69, арк. 9]. Протоєрей, два священники, диякон, дяк та паламар соборної Миколаївської церкви Володимира отримували 708 руб. сріблом [69, арк. 2].

У Луцькому повіті в 1846 р. нараховувалося 95 сільських храмів II, V, VI, та VII класів. До II класу належала тільки парафія у Стрельську. Священик, диякон, дяк та проскурниця отримували лише 286 руб. сріблом щороку через значний земельний фондуш церкви (110 десятин) [110, арк. 266]. 39 парафій відносилися до V класу, але фінансування духовенства залежало від кількості та якості церковної землі [Пораховано за: 110]. Наприклад, у Городку була велика парафія (1 016 парафіян) і багато землі (80 десятин), але малородючої, тому духовенство отримувало 236 руб. сріблом щороку [110, арк. 132]. Клір Хрестовоздвиженської церкви с. Коршів (відносилася до V класу) одержував тільки 91 руб. сріблом, бо служителі храму мали багато (40 десятин) поля і парафія нараховувала аж 832 парафіяни; така кількість людей перевищувала норму п'ятикласної парафії, що також збільшувало дохід церковного штату [110, арк.42]. До VI класу належало 16 парафіяльних церков повіту із грошовим забезпеченням священно- та церковнослужителів по 136 руб. сріблом на рік; до VII – 24 храми (служителі отримували по 116 руб. сріблом на рік) [Пораховано за: 110]. У Полонці священик і дяк Воскресенського храму одержували лише 91 руб. сріблом, маючи 38 десятин у Полонці та 47 десятин від приписної церкви Різдва Богородиці в с. Оздів) [110, арк. 266].

Покровська церква Луцька у 1846 р. офіційно вважалася не парафіяльною, а приписною до соборного Хрестовоздвиженського храму. Однак головна церква міста після пожежі 1803 р. була непридатною для проведення богослужінь, тому тамтешні служителі храму (протоєрей, священик, диякон, дяк, паламар та проскурниця) надавали духовні треби мирянам у Покровській святині. На забезпечення священно- та церковнослужителів держава щорічно виділяла 702 руб. сріблом [110, арк. 275–277]. Така значна сума мала підкреслити статус духовенства соборних храмів Російської Православної Церкви.

У Ковельському повіті в 1848 р. було 72 сільські святині IV–VII класів [Пораховано за: 86–89]. До четвертого класу відносилися церкви у Нуйні та

Милянвччх з відповідним до законодавства державним забезпеченням «штатів» 256 руб. сріблом [86, арк. 32; 87, арк. 33]. На фінансування священиків та причетників 19 храмів виділялося грошове забезпечення парафіяльних церков V класу, визначене указом 4 квітня 1842 р.; у 14 церквах воно було меншим, оскільки священнослужителі мали велику кількість землі. Так, на фінансування штату Хрестовоздвиженської церкви с. Смідин виділялося 171 руб. сріблом, бо священик користувався 90 десятинами поля [86, арк. 51 зв.]. 12 церков у Ковельському повіті зі штатом священика та дяка належали до VI класу; 14 – до VII класу із відповідним до законодавства державним забезпеченням штатів [Пораховано за: 86–89].

Державне грошове забезпечення священика, дяка та паламаря Благовіщенського храму у Ковелі складало в 1848 р. 306 руб. сріблом [86, арк. 6]. Протоєрей, священик, диякон, дяк, паламар і проскурниця соборної Воскресенської церкви Ковеля одержували 702 руб. сріблом на рік [86, арк. 2]. Різниця у фінансуванні духовенства ковельських святинь черговий раз демонструє статусність служителів православних соборних церков.

У 1845 р. в Овруцькому повіті нараховувалося 55 парафій III–VII класів. Найбільше (22) було храмів, де духовні треби парафіянам надавали священик, дяк, паламар і проскурниця (парафії відносилися до V класу). Священики та причетники 20 церков отримували від держави встановлену законодавством норму (по 236 руб. сріблом щороку), маючи в середньому 25 десятин церковної землі. Тільки настоятелі та церковнослужителі Богоявленського храму містечка Велідники та Михайлівської церкви с. Червона Волока забезпечувалися державним утриманням в сумі 171 руб. сріблом, бо користувалися церковними фондами, площею понад 70 десятин [156, арк. 44, 140]. Ще 13 парафій відносилися до IV класу із державним утриманням священика, дяка, паламаря та проскурниці по 256 руб. сріблом на рік. У 10 церквах служили єреї і дяки (парафії VI класу), які отримували з державної скарбниці по 160 руб. сріблом річних, а в 9 храмах (парафії VII класу) по 140 руб., визначених законодавством. У Михайлівській святині містечка Народичі духовні

треби людям надавали єрей, дяк та паламар (штат не встановлений законом) із держаним фінансуванням 212 руб. сріблом на рік. До III класу відносилася тільки парафія у с. Христинівка, де священник, диякон, дяк, паламар та проскурниця отримували від держави кожного року по 324 руб. сріблом, користуючись 33 десятинами церковної землі [Пораховано за: 156].

Державне фінансування парафії Преображенського соборного храму міста Овруча передбачало 714 руб. 27 коп. сріблом кожного року: протоєрею – 260 руб., священнику – 180, диякону – 108, дяку – 72, паламарю – 58 руб. 27 коп., проскурниці – 36 руб. [156, арк. 7] Для порівняння заробітна плата чиновників губернських установ (канцеляристів, підканцеляристів, копіїстів) пересічно становила 250–600 руб. на рік, службовців повітових установ – 250–300 руб. Старші вчителі гімназій отримували в середньому 393 руб. річного окладу [221, с. 41, 42]. Таким чином, держане утримання священників та дияконів було наполовину меншим, ніж у цивільних службовців.

Після призначення державного грошового забезпечення волинські священники по-різному характеризували своє матеріальне становище. До прикладу, єрей с. Баїв Луцького повіту, який мав 36 десятин землі і отримував разом із дяком 116 руб. сріблом на рік (парафія VII-го класу) в 1846 р. писав, що їхні «доходи посередні» [124, арк. 1]. Матеріальне становище служителів храму соборної Миколаївської церкви м. Володимира-Волинського (протоєрея, двох священників, диякона, дяка, паламара) в 1844 р. характеризувалося як «бідне» «через неврожайність земель» [83, арк. 5]. Держане фінансування спрямовувалося головним чином на покращення доходів служителів православних соборних храмів, щоб підняти авторитет останніх у очах волинян. Однак, священно- та церковнослужителі отримували невеликі за тодішніми мірками виплати, їх добробут продовжував залежати від кількості і якості церковної землі.

Переведення православних священників та причетників на державне утримання в 40-х рр. XIX ст. не вирішило проблеми низького матеріального

забезпечення волинського кліру. Через двадцять років уряд Російської імперії, конфіскувавши маєтки землевласників, засуджених за участь у Січневому повстанні, зміг підвищити державні виплати православному духовенству [36, с. 32].

В 1867 р. уряд виділив 30 тис. руб. сріблом на «утримання» всіх священно- та церковнослужителів Волинсько-Житомирської єпархії [303]. Указ від 14 липня 1868 р. зобов'язував єпархіальних архієреїв слідкувати, щоб, виділені казначейством кошти на утримання служителів православних храмів, виплачувалися представникам кліру вчасно [284]. 27 січня 1868 р. Синод видав указ, в якому передбачалося надання державою грошової допомоги настоятелям та причетникам, котрі, постраждавши від пожежі, через бідність не могли застрахувати свою нерухомість [285]. 5 лютого 1868 р. вийшов ще один указ «Про нові штати архієреських домів і кафедральних соборів», відповідно до якого Волинсько-Житомирській єпархії Синод виділяв на утримання архієрея (єпископа Агафангела (Соловйова)) 4000 руб. сріблом на рік, його «свиті» і хору – 4350 руб., на ремонт архієреського дому – 175 руб., утримання служителів Житомирського кафедрального собору Св. великого князя Олександра Невського – 4000 руб. [209] Така значна сума мала показати, що уряд цінує роботу вищого волинського єпархіального кліру в утвердженні православ'я у регіоні.

З 1 січня 1868 р. уряд Російської імперії відмінив повинності парафіян (обробіток церковних наділів і будування будинків) на користь духовенства Волинсько-Житомирської єпархії, збільшивши державне фінансування православного кліру [39]. Необхідні кошти (461 920 руб. сріблом) на утримання настоятелів та причетників акумулювалися в Житомирському повітовому казначействі із кількох джерел: з поземельного збору (податків, котрі сплачували селяни на користь держави за користування землею) [227], що становив 9 488 руб. сріблом кожного року (8 % від цієї суми перераховувалися на створення «особливого додаткового капіталу» для ремонту та відбудови церковних будинків у сільських парафіях); коштів, що виділялися кожного року із державної скарбниці

на утримання волинських священно- та церковнослужителів відповідно до указів 1842, 1843 рр.; частки від капіталу в сумі 400 000 руб. сріблом (119 964 руб. 56 коп.), отриманого із відсоткового збору з маєтків землевласників на «підвищення утримання духовенства Південно-Західного краю»; коштів, що з 1863 р. виплачувалися казначейством як допомога найбільш біднішим служителям храмів Волинсько-Житомирської єпархії.

Збільшене державне фінансування настоятелі та причетники всіх волинських православних святинь отримали в 1869 р. На утримання одних лише священно- та церковнослужителів соборних храмів із державної казни виділили 20 586 руб. сріблом (див. додаток Т).

В 1869 р. державне забезпечення настоятелів та причетників парафіяльних храмів у повітових містах становило від 570 до 606 руб. сріблом на рік. На утримання священно- та церковнослужителів сільських парафій Волинсько-Житомирської єпархії, де духовні треби парафіянам надавали єрей, дяк, паламар та проскурниця, із державної казни виділялося 404 руб. кожного року; якщо духовні треби надавали священник, дяк та паламар – 388 руб.; священник і дяк – 350 руб. [302] Аналіз клірових відомостей церков Луцького повіту за 1869 р. та Володимир-Волинського повіту за 1870 р. засвідчує, що нарахування державних виплат на утримання священно- та церковнослужителів волинських парафій здійснювалося із врахуванням кількості та якості храмових земель, котрими користувалися єреї та причетники. У встановленому урядом Російської імперії обсязі кошти виплачувалися лише в тих парафіях, в яких площа церковного поля була 40–50 десятин. Там, де кількість землі була значно більшою чи кращої якості, державне забезпечення духовенства зменшувалося. Так, у Луцькому повіті 1869 р. нараховувалося 45 сільських православних парафій, де духовні треби парафіянам надавали священник і дяк. Настоятелі та дяки 43 храмів отримували із державної скарбниці кожного року по 350 руб. сріблом, маючи 40–50 десятин церковних земель [Пораховано за: 115]. На утримання священника і причетника

Воскресенського храму с. Галузія, виділялося менше коштів (310 руб. щороку), бо служителі церкви користувалися земельним наділом, площею аж 100 десятин (хоча й скаржилися на малородючість ґрунту). Єрей та дяк Хрестовоздвиженської церкви с. Ватин одержували на рік 290 руб., маючи 70 десятин поля хорошої якості [115, арк. 49, 100]. У 43 святинях Луцького повіту духовні треби парафіянам надавали священник, дяк, паламар та проскурниця. Настоятелі та причетники більшості храмів, отримували з державної скарбниці, визначену урядом суму 404 руб. сріблом [Пораховано за: 115]. На утримання єрея, дяка, паламара і проскурниці Покровської церкви с. Крупа виділялося менше (364 руб.) коштів, бо служителі храму користувалися великою кількістю (80 десятин) землі. Священно- та церковнослужителі храму Різдва Богородиці с. Боровичі одержували ще меншу суму (тільки 181 руб.), маючи дуже багато поля (160 десятин). В 1869 р. у Михайлівській церкві с. Білосток, духовні треби людям надавали два священники, котрі отримували від держави по 300 руб. сріблом кожен, два диякони (з утриманням по 200 руб. кожному), стільки ж дяків (одержували по 100 руб. кожен) і проскурниця (отримувала 16 руб.). Білостоцькі священно- та церковнослужителі користувалися 78 десятинами храмової землі [115, арк. 25, 39, 58].

На державне утримання православного кліру Волинсько-Житомирської єпархії із казначейства виділялося більше коштів, ніж на фінансування духовенства «великоросійських» єпархій. Наприклад, у Тверській єпархії в 1871 р. священник отримував від держави на рік 100–150 руб. сріблом, диякон дві третини цих коштів (67–100 руб.), дяк одну третину (33–50 руб.). Річний дохід сільських священників становив в основному 150–200 руб. сріблом, а настоятелів міських храмів 300–400 руб. сріблом [344]. На Волині доходи священників були майже вдвічі більшими. Влада більше дбала про добробут волинського кліру, адже покладала на нього особливу місію: утвердження православ'я у поліконфесійному регіоні.

Таким чином, державне фінансування служителів храмів Волинсько-Житомирської єпархії у 60-х рр. XIX ст. зросло вдвічі порівняно із сороковими

роками, але залежність нарахування окладів від кількості церковної землі, якою користувалися священно- та церковнослужителі, зберігалася.

У 1869 р. уряд виділив також 37 336 руб. 62, 5 коп. для підвищення «жалування службовцям духовно-навчального відомства Західного краю»; 70 912 руб. 75 коп. «допоміжного утримання» на потреби монастирів та парафіяльних священників і причетників [352].

Аналіз клірових відомостей церков Волинсько-Житомирської єпархії дає можливість визначити, скільки коштів за рік отримували волинські священно- та церковнослужителі із державної скарбниці на початку ХХ ст. Порівнюючи державне фінансування служителів храмів у 60-х рр. ХІХ ст. і на початку ХХ ст., можна стверджувати, що розміри окладів утримання не змінилися, як і залежність нарахування виплат від кількості церковних ґрунтів, якими користувалися священники і причетники [75, 101, 120].

Відзначимо, що на початку ХХ ст., середня заробітна плата некваліфікованих робітників на великих металургійних підприємствах становила 240–420 руб. сріблом, а токарів, слюсарів – 900–1200, поручика армії – 960 руб. сріблом [208]. Волинські православні священники, як зазначалося вище, в цей час мали річне державне утримання в середньому 300 руб. сріблом, диякони – 100, дяки – 50. Отже, представники кліру не мали високих доходів порівняно із тогочасними середніми заробітними платами. Ситуація ускладнювалася тим, що сім'ї священників були багатодітними, а синам потрібно було обов'язково надати освіту. Але враховуючи, що на початку ХХ ст. фунт солі коштував 2 копійки, стільки ж пшеничної муки – 8 копійок, цукру – 12 копійок, булка черствого хліба – 4 копійки, пляшка молока – 8 копійок, одне куряче яйце – 2 копійки, курка – 45 копійок, то священно- та церковнослужителі не витрачали багато коштів на харчування. Та й більшість служителів храмів забезпечували самі себе продуктами харчування із власних господарств. Не дуже високими були ціни і на одяг – черевики, наприклад,

коштували – 4–10 руб. сріблом, штани – 1 руб. сріблом, стільки ж сорочка, пальто – 19 руб. 50 копійок [208].

Крім надання священно- та церковнослужителям державного утримання, також передбачалася їм виплата пенсій. Ще з 1791 р. Синод повинен був направляти до банку надлишок доходів синодальної типографії, а з відсотків нарахувати пенсії православним священно- та церковнослужителям (у сумі не більше половини їхнього річного доходу), котрі через старість та хворобу не могли служити [279]. Однак цих коштів вистачало лише для виплати пенсій невеликій кількості єреїв та причетників. Більшість з них у похилому віці залишалася на утриманні своїх родичів [364, с. 369]. Лише у 40-х рр. ХІХ ст. указами від 4 квітня 1842 р. [324] та 1 квітня 1843 р. [323] два відсотки із капіталу (415 тис. руб.), виділеного державою на підтримку православного парафіяльного кліру Волинсько-Житомирської єпархії, почали відраховувати до пенсійного фонду.

Приблизно через двадцять років державне пенсійне забезпечення було гарантоване православним священикам, котрі прослужили 35 і більше років, а вдовам священнослужителів-пенсіонерів та їхнім малолітнім дітям виділялася допомога. В 1866 р. у Волинсько-Житомирській єпархії нараховувалося 56 «заштатних» священиків, які отримали пенсії в розмірі 70 руб. сріблом на рік. Вдовам священнослужителів із пенсійного фонду виплачувалося кожного року по 35 руб. державної допомоги. З 1 січня 1867 р. священикам розміри пенсії збільшили до 90 руб. на рік, а вдовам священнослужителів – до 55 руб. (ті, що мали неповнолітніх або хворих дітей – до 65 руб. на рік) [372]. В грудні 1867 р. у Волинсько-Житомирській єпархії надбавлену пенсію отримали 10 священиків із стажем 35 і більше років, 3 вдови священнослужителів із малолітніми дітьми та 7 вдів єреїв [339]. Також передбачалася можливість виплат одноразової державної грошової допомоги тим священно- та церковнослужителям, котрі, вийшовши на пенсію, жили бідно, але в тому випадку, коли у пенсійному фонді залишалися надлишкові кошти після виплати всіх пенсій представникам «духовного відомства»

[340]. Наступного року Синод виділив 2600 руб. сріблом одноразової грошової допомоги таким священикам та причетникам Волинсько-Житомирської єпархії.

У 90-х рр. XIX ст. волинські священики зі стажем служіння в церкві 35 і більше років отримували пенсію 130 руб. сріблом. на рік, а диякони – 90 руб. Причетники на державне пенсійне забезпечення переведені ще не були [215]. Розмір пенсії православного кліру Волинсько-Житомирської єпархії був дещо більшим від розміру пенсійного забезпечення духовенства інших єпархій Російської імперії. Наприклад, у Тверській єпархії 1891 р. священики, котрі прослужили у храмах по 35 і більше років, отримували від держави пенсії у розмірі 100–130 руб. сріблом на рік, диякони із таким же стажем служіння одержували 50–60 руб. [344]

У 1902 р. був затверджений статут Статут про пенсії і одноразові допомоги. Пенсії призначалися відповідно до кількості років духовного служіння. Священики, що прослужили від 20 до 30 років, одержували пенсію в розмірі третини своєї річної платні; від 30 до 35 років – дві третини; 35 і більше років – у повному розмірі річної платні. Повний оклад пенсії настоятелів православних кафедральних соборів становив 500 руб. щороку, ключників і протоєреїв соборних храмів – 400 руб., заштатних протоєреїв, іподияконів кафедральних соборів, священиків міських та сільських парафій – 200 руб., дияконів і дяків міських та сільських храмів – 100 руб. Вдови священиків отримували державну допомогу в розмірі половини пенсій своїх чоловіків. Якщо вдова залишилася з дітьми, то до половини пенсії додавалася ще третина повного окладу. Малолітні круглі сироти одержували четверту частину пенсії свого батька [347].

Матеріальне забезпечення волинського православного духовенства залежало не тільки від держави, а й від громади вірних. Православний клір отримував від парафіян рокивщину – щорічний збір коштів (продуктів харчування) з кожного двору парафії на утримання священика або членів причту. Вона збиралася не скрізь. У Житомирському повіті 1814 р. селяни двох парафій забезпечували

настоятелів кожного року житом і яриною, а в десяти парафіях – житом та гречкою; дякам чотирьох церков парафіяни платили щороку з двору по 1 коп. сріблом. У п'яти парафіях того ж повіту роківщину збирали для священика (по 1–15 коп. сріблом) і дяка (по 1–7 коп. сріблом); в двох для настоятеля, дяка та паламара [Пораховано за: 147]. В 1813 р. щорічний збір з парафіяльних дворів по 3–15 коп. сріблом отримували 12 дяків у церквах Ковельського повіту [Пораховано за: 79].

Поступово роківщина збиралася дедалі у меншій кількості парафій, бо 1835 р. її отримували тільки чотири дяки в православних святинях Ковельського повіту; тільки дев'ять служителів церков Старокостянтинівського повіту в 1840 р. [Пораховано за: 83, 166]

Волинські православні настоятелі та причетники отримували кошти за надання парафіянам духовних треб. Указом 1801 р. сенат Російської імперії встановив однакові ціни на треби по всіх православних парафіях: за шлюб священно- та церковнослужителі мали отримувати 20 коп. сріблом; хрещення – 6 коп.; за здійснення обряду поховання дорослої особи – 20 коп., а дитини – 6 коп. сріблом; за молитви при пологах – 4 коп. сріблом [276]. Аби покращити своє матеріальне забезпечення, деякі священнослужителі завищували оплату требовиконань [364, с. 358]. До 1861 р., коли була ліквідована особиста залежність селян, в церквах, збудованих на землі землевласників, «пани» могли встановлювати священнослужителям ціни за надання духовних треб [312].

Щоб визначити скільки пересічно за рік отримували волинські служителі православних церков за надання духовних треб, нами було проаналізовано декілька метричних книг. Ці документи, які велися священиками всіх православних храмів з 1722 р. [346], ділилися на три частини: (хрещених, шлюб, поховання). Кожного місяця настоятелі (іноді причетники) підраховували скільки у парафії було охрещено дітей, повінчано подружніх пар і відспівано покійників. Так, священик Параскевської церкви у с. Буцин Ковельського повіту Григорій Страшевський у 1801–1839 рр. хрестив 27 дітей пересічно за рік, вінчав 8 пар, відспівував 24

покійники, 9 з яких були дітьми [Пораховано за: 54, арк. 49–181; 121, арк. 1–91 зв.]. Враховуючи ціни на духовні треби, встановлені сенатом 1801 р., буцинський настоятель у першій третині ХІХ ст. отримував від парафіян кожного року за хрещення в середньому 1 руб. 62 коп., за вінчання 1 руб. 60 коп., відспівування померлих 3 руб. 54 коп. сріблом, всього 6 руб. 76 коп. сріблом. На той час це були невеликі гроші, за які можна було придбати мішок пшеничної муки.

Метрична книга Троїцької церкви с. Вербка Ковельського повіту, яку вели священник Іоаким Данилевич та паламар Іван Дубенський, дає можливість прослідкувати тільки кількість охрещених дітей у парафії за 1817–1829 рр. (приблизно 40 дітей кожного року). У Миколаївській церкві с. Поридуби Ковельського повіту єрей Лев Страшкевич у 1814–1831 рр. хрестив пересічно 27 дітей кожного року, укладав найчастіше по 6 шлюбів на рік, проводив поховання щороку 17 покійників (8 із яких були дітьми), за що міг отримати загалом 5 руб. 10 коп. сріблом [Пораховано за: 122, арк. 2–39 зв., 52–57, 59 зв.–72 зв.]. За такими даними можна підрахувати, що настоятель та паламар отримували кожного року від парафіян за хрещення близько 40 дітей 2 руб. 40 коп. [Пораховано за: 54, арк. 1–48 зв.]

Щоб підрахувати скільки коштів волинські священники отримували за надання духовних треб парафіянам після 30-х рр. ХІХ ст., також проаналізуємо метричні книги. У Свято-Семеонівському храмі с. Суходоли Володимир-Волинського повіту (до парафії відносилися також жителі сусідніх сіл Новосілки і Ласків) настоятель Іоанн Маринович у 1843 р. охрестив 65 дітей, отримавши за це 3 руб. 90 коп.; в 1845 р. він уклав 25 шлюбів, заробивши 5 руб.; здійснив поховання 69 покійників (44 із них були дітьми), одержавши від парафіян 7 руб. 64 коп. сріблом [Пораховано за: 42]. У метричній книзі Миколаївської святині Лудино-Рогожанської парафії Володимир-Волинського повіту за 1878 р. записано, що настоятель Харитон Гуревич провів 39 поховань (24 покійники були дітьми). Враховуючи ціни на духовні треби, встановлені сенатом 1801 р., він отримав 4 руб.

44 коп. сріблом [Пораховано за: 45]. Отже, доходи за надання духовних треб залишалися невеликими.

Грошова плата за здійснення волинськими настоятелями таїнства сповіді не була уніфікованою для парафіян. В 1833 р. у с. Журбинці Житомирського повіту люди платили священику за відпущення гріхів по 4 коп., дяку по 2 коп. сріблом; в с. Стовпів єрею та дяку сплачували по 10 коп., а паламарю по 5 коп. сріблом [спр. 148, арк. 26, 179 зв.]. У Старокостянтинівському повіті 1840 р. жителі с. Волиця-Керекешина давали за сповідь по 2,5 коп. сріблом тільки настоятелю, а у с. Лагодинці священику по 2,5 коп. і дяку по 1,5 коп. сріблом [166, арк. 26, 179 зв.].

Серед церковної документації другої половини ХІХ ст. зберігся зошит, в якому настоятель Параскевської церкви с. Біскупичі Руські Володимир-Волинського повіту записував борги парафіян за сповідь у 1878–1884 рр. В 1878 р. священик висповідав «у борг» 20 парафіян, кожен з яких був винен йому від 20 коп. сріблом до 1 руб. 55 коп. У 1883 р. за таїнство сповіді єрею заборгували гроші 37 жителів с. Біскупичі Руські, пересічно по 50–60 коп. сріблом. Якщо парафіяни не ліквідовували заборгованість, то священик переписував борг на наступний рік. Наприклад, через постійну неплату за сповідь борг селянина Йосипа Михильчука 1884 р. складав аж 10 руб. сріблом [47].

Таким чином, можна стверджувати, що за надання духовних треб парафіянам, волинське православне духовенство отримувало небагато коштів. Звичайно, що сума грошей залежала і від величини парафій. У великих парафіях, де хрестили багато дітей, укладали більше десятка шлюбів, часто проводили поховання, дохід за надання духовних треб був більший, ніж у малочисельних парафіях.

В архівних матеріалах немає багато відомостей про пожертви парафіян на утримання священно- та церковнослужителів православних храмів. У кліровій відомості соборної Воскресенської церкви м. Ковель за 1869 р. зберігся запис про те, що московський купець Малютін пожертвував на святиню та утримання

служителів храму 4% щорічних прибутків (200 руб. на рік) від покладеного ним у банк депозиту в сумі 5 тис. руб. сріблом [96, арк. 3 зв.–4]. Настоятель цього храму засвідчував право на отримання пожертвуваних коштів наявністю у нього банківського білету, в якому зазначалася сума, що мала виплачуватися банком служителям церкви кожного року. Варто відзначити, що синодальним рішенням від 18 травня 1867 р. православному духовенству дозволялося отримувати п'ятивідсоткові банківські білети на прибуток від нарахування відсотків з депозитів, пожертвуваних парафіянами на утримання служителів храмів [335].

У 1873 р. Синод затвердив документ під назвою «Правила про місцеві засоби утримання православного парафіяльного духовенства і про розподіл цих засобів між членами причтів», в якому зазначалося, що грошові пожертви парафіян на утримання священно- і церковнослужителів можливі двох видів: в одному випадку це могла бути особиста нагорода священника чи причетника за надання духовних потреб, призначена конкретній особі, а в іншому випадку пожертва призначалася на утримання всіх служителів храму за рівне виконання обов'язків. При цьому кошти «надходили до братської скриньки», і поділялись після закінчення кожного місяця між священно- і церковнослужителями [334].

У клірових відомостях церков Волинсько-Житомирської єпархії початку ХХ ст. також трапляються поодинокі відомості про пожертви парафіян на утримання служителів храмів. У 1903 р. надвірний радник Іван Іванов заповів священнику Покровської церкви Луцька Якиму Каранчуку старий дерев'яний одноповерховий будинок у місті із прилеглою присадибною ділянкою. На утримання священника і дяка тієї ж святині в 1907 р. парафіянка Катерина Рогаль-Качура пожертвувала 4% щорічних (212 руб. на рік) від покладеного нею у банк депозиту в сумі 5300 руб. сріблом [120, арк. 15 зв.].

Щоб підтримувати церкви у належному матеріальному стані, парафіяни здійснювали добровільні грошові пожертви на храми. Проаналізувавши дохідно-видаткові книги волинських православних святинь, можна визначити, скільки в

середньому коштів люди жертвували на церкви кожного року. Так, священник Миколаївської церкви с. Паридуби Ковельського повіту Венедикт Малеванський вказав у «записній книзі доходів» за 1799 р., що того року 80 парафіян пожертвували на храм 38 руб. 6 коп. сріблом. Із цих коштів настоятель витратив 10 руб. 88 коп., придбавши шнурову книгу за 45 коп., часослов (4 руб. 70 коп.), книгу «Про церкви і таїнства» (73 коп.); заплатив за оправу метричної книги 30 коп. сріблом [123, арк. 50]. У 1806 р. паридубський настоятель підрахував, що зібрав на церкву в сумі 36 руб. 46 коп. сріблом, окремо парафіяни «склали» 20 руб. на хрест, у наступному році до Миколаївського храму «поступило» 30 руб. 15 коп., а 1808 р. – тільки 15 руб. сріблом [123, арк. 51 зв.].

Аналіз дохідно-видаткових книг волинських храмів засвідчує, що до 1822 р. не було унормовано ведення цього виду документа. Лише з цього року всі православні парафії забезпечувалися дохідно-видатковими книгами, друкованими у синодальних типографіях за єдиним зразком [431]. Сторінка книги поділялася на дві колонки: у лівій настоятелі записували статті доходів за кожен місяць (продаж свічок, «від гаманцевого збору», пожертви до церковної скриньки) і статті видатків; в правій колонці вказувалася загальна сума коштів. Наприклад, у дохідно-видатковій книзі Йоано-Богословської церкви с. Троця Житомирського повіту за 1824–1831 рр., котру вів священник Матвій Соколовський, записано, що кожного місяця надходили пожертви парафіян до церковної скриньки, «гаманцевий збір» та, гроші за продані в церкві свічки; в 1824 р. було зібрано 38 руб. 87 коп., а в 1831 р. – 35 руб. 95 коп.

Серед церковної документації середини ХІХ ст. збереглася «Відомість про прибутки храму Преображення Господнього с. Товпизин Дубенського повіту від продажу вінців та листків для відпущення гріхів», датована 1844 р. У тому році парафіяни купили в товпизинського священника 13 листків для відпущення гріхів (один листок коштував 1 руб. 50 коп. сріблом) на суму 19 руб. 50 коп. сріблом і 17

вінців (10 «з позолотою», 7 «без позолоти») на суму 19 руб. 70 коп. сріблом; отримані кошти були використані на утримання церкви [41].

29 жовтня 1865 р. Синод надав право православним священно- та церковнослужителям без погодження з єпархіальним керівництвом вкладати надлишкові кошти, отримані від «гаманцевого збору», на депозити до банків під відсотки [342]. Синодальний указ від 16 лютого 1867 р. забороняв настоятелям та причетникам зберігати у храмах гроші в сумі більшій за 100 руб. сріблом; залишкові кошти вимагалось передавати до банківських установ. У зв'язку з тим, що більшість настоятелів та причетників не віддавали церковних коштів на зберігання до банків, 1894 р. вийшов синодальний указ, який зобов'язував священно- та церковнослужителів передавати значні суми грошей, пожертвуваних парафіянами на утримання храмів до Державного банку та його місцевих відділень [304]. Гроші, котрі накопичувалися у церквах, Синод велів «тримати» у спеціальних скринях, коморах чи ризницях [343].

Про пожертви людей на утримання церков Волинсько-Житомирської єпархії в другій половині XIX ст. згадується у часописі «Волинские єпархиальные ведомости». Так, у 1871 р. парафіяни с. Садів Луцького повіту жертвували на храм Казанської Ікони Божої Матері 633 руб. 50 коп. сріблом, а парафіяни с. Бутовець Заславського повіту придбали для місцевої святині дарохранильницю вартістю 100 руб. сріблом, церковний одяг для єрея на суму 100 руб. сріблом та на престольний ручний хрест за 20 руб. сріблом [305].

Коли пожежі чи стихійні лиха спричиняли руйнування волинських храмів, парафіяни жертвували кошти на відновлення святинь. Наприклад, у 1890 р. мешканці с. Гнідава Луцького повіту зібрали 40 руб. сріблом на Свято-Пантелеймонівський храм (зазнав пошкоджень внаслідок влучання в нього блискавки), а заможний селянин Яким Бойчук купив панікадило за 60 руб. сріблом [212].

Були випадки, коли представники духовенства просили небайдужих людей робити пожертви на будівництво чи відбудову зруйнованих храмів, даючи оголошення в церковній та світській періодиці. Так, у 1894 р. у часописі «Волынские епархиальные ведомости» був опублікований «Звіт про пожертви грошима та церковними речами, що надійшли в 1892–1893 рр. на завершення будівництва нової церкви замість згорілої у с. Жерів Овруцького повіту, за закликом, опублікованим із дозволу єпархіального керівництва у періодичних духовних та світських виданнях». Аналіз цього звіту засвідчує, що у 1892–1893 рр. на будівництво нової церкви у с. Жерів зібрали пожертвувань на суму 769 руб. сріблом. Найбільше грошей (по 100 руб. сріблом) передали жителі Санкт-Петербурга О. Абрамова та полковник Чулков. Крім грошей, для Жерівського новозбудованого храму жертводавці придбали церковне начиння (дарохранильницю, копіє, дискос, звіздичу, потир) та Євангеліє на загальну суму 233 руб. сріблом [322] (див. додаток У).

Аналіз «Книги запису надходжень і видатків грошових сум та капіталів Покровської церкви с. Орані Володимир-Волинського повіту за 1911–1913 рр.» засвідчує, що 1911 р. із пожертв до церковної скриньки, «гаманцевого збору» та продажу свічок, надійшло 234 руб. 1 коп. сріблом [43]. У такій же книзі за 1914 р. настоятель церкви Казанської ікони Божої Матері с. Озденіж Володимир-Волинського повіту Адам Нарушевич записав, що 1914 р. «свічкового, скринькового та гаманцевого збору» було зібрано 492 руб. 28 коп. сріблом; ще 135 руб. сріблом, пожертвуваних парафіянами на озденізьку святиню, зберігалися у банку [44]. Зібрані суми пожертв були значними для того часу. Це пояснюється покращенням матеріального забезпечення волинян, пов'язаного із економічним піднесенням Російської імперії наприкінці ХІХ ст.

Отже, у першій третині ХІХ ст. уряд Російської імперії робив спроби покращити матеріальний рівень волинського православного духовенства лише малозабезпечених парафій шляхом грошових дотацій. У сорокових роках ХІХ ст.

усі священно- та церковнослужителі були переведені на державне утримання. Однак нарахування державних виплат духовенству відбувалося з урахуванням розмірів церковних земельних наділів, якими користувалися священники та причетники; якщо служителі храмів мали більше 30-40 десятин поля, то державне утримання зменшувалося. Фінансування служителів соборних храмів передбачало більші оклади щоб показати як уряд цінує їхню роботу в утвердженні православ'я, підняти авторитет Російської Православної Церкви у регіоні. В 60-х рр. XIX ст. державне утримання парафіяльного кліру Волинсько-Житомирської єпархії зросло вдвічі порівняно із сороковими роками, але залишалося на одному рівні до часу розпаду Російської імперії. Державне фінансування Православної Церкви передбачало також виплату пенсій представникам кліру. Регулярні пенсійні виплати волинським священникам, вдовам єреїв-пенсіонерів та їхнім дітям були започатковані тільки в шістдесятих роках XIX ст.; причетники стали отримувати пенсії лише на початку XX ст.

Представники волинського кліру отримували дохід також від парафіян. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у деяких парафіях виплачувалася роківщина, але поступово вона ставала пережитком минулого. Ціни за надання священниками та причетниками духовних треб парафіянам, визначені державою, не були високими, а пожертви людей не приносили стабільного доходу.

Висновки до розділу 3

Після приєднання Волині до складу Російської імперії матеріальне забезпечення волинського православного духовенства, головним чином, визначалося доходом від обробітку церковної землі. Оскільки між землевласниками (в основному поляками-католиками) і представниками православного кліру виникали конфлікти з приводу прав власності на церковну землю, політика царського уряду визначалася підтримкою сторони духовенства у вирішенні цих суперечок. Священники, зазвичай, вигравали судові справи у

землевласників, отримуючи від консисторії документи, що засвідчували надання ктиторами церковних фундушів волинським парафіям ще в унійний період чи до переходу в унію. Урядова політика з кінця XVIII ст. і впродовж майже всього XIX ст. була спрямована на поступове збільшення церковних земель. Якщо в перші два десятиліття XIX ст. площа церковних земель в одній парафії на Волині становила 25–30 десятин, то вже у 40-х рр. священники та причетники користувалися земельними ділянками площею 55–60 десятин. Однак, екстенсивний спосіб ведення господарства визначав низькі доходи священно- та церковнослужителів від землеробства.

Щоб підняти авторитет Православної Церкви в регіоні, в 40-х рр. XIX ст. уряд перевів духовенство на державне утримання. Для цього були використані кошти акумульовані після проведення секуляризації фундушових володінь католицьких монастирів і костелів.

Після Січневого постановня 1863–1864 рр. державні виплати волинському православному духовенству зросли вдвічі порівняно із 1840-ими роками. Однак річне державне утримання священників та причетників не було великим, якщо взяти до уваги тогочасний рівень середньої заробітної плати. З іншого боку, виплати держави волинському кліру були вдвічі більшими, ніж представникам «духовного відомства» великоросійських губерній. Очевидним є той факт, що верховна влада бачила православне духовенство на Волині своєю опорою.

Волинські священники та причетники отримували також платню від парафіян за надання духовних треб, але вона не була високою, а пожертви не приносили стабільного доходу.

Отже, у досліджуваній період на урядовому рівні була реалізована низка заходів, направлених на фактичне перетворення представників православного духовенства Волинської губернії у державних службовців, які мали постійно пам'ятати про свій обов'язок перед «милостивим» государем.

РОЗДІЛ 4

ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНА, ГРОМАДСЬКА ТА ДУШПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА

4.1. Служба в органах єпархіального управління та виконання архієрейських доручень

Дослідження історії волинського православного духовенства – це також пошук відповідей на питання, пов'язані з церковно-політичною еволюцією суспільства. Наприкінці XVIII ст. з відновленням церковно-адміністративної структури Православної Церкви на Волині виникла потреба у священниках, які би могли служити в органах єпархіального управління та виконували доручення єрархів.

У 1795 р. була відкрита Волинська духовна консисторія – орган єпархіального управління при вікарному єпископові Житомирському Варлаамі (Шишацькому). Вона здійснювала нагляд за будівництвом нових храмів та реконструкцією старих, контролювала ведення церковної документації, розглядала спори між світськими і духовними особами. На той час духовні консисторії Російської імперії в своїй діяльності керувалися «Духовним регламентом», затвердженим у 1721 р., постановами Святійшого Синоду і світськими документами [36].

Аж у 1841 р. появилася новий «Статут духовних консисторій». У ньому консисторія визначалася, як орган церковної влади, через який архієрей управляє єпархією. У «Статуті» чітко окреслювалися функції консисторії: захист і поширення православної віри, нагляд за дотриманням порядку богослужіння в церквах, контроль за діяльністю духовенства, благоустроєм і утриманням храмів, за збереженням архієрейського, церковного та монастирського господарства, видача і нагляд за веденням церковної документації, здійснення єпархіального суду для

духовенства і мирян, розгляд справ про перехід осіб нехристиянського віросповідання на православ'я, врегулювання сімейно-шлюбних відносин [36].

Консисторія поділялася на присутствіє (до нього входили тільки представники вищого духовенства – архімандрити, ігумени, ієромонахи, протоєреї, яких за пропозицією єпархіального архієрея призначав Синод) і канцелярію у складі секретаря, столоначальника, скарбника та регістратора. Членами консисторії могли бути і священики, що «заслужували найбільше довіри своєю освіченістю та зразковою поведінкою» [357]. Консисторська канцелярія підпорядковувалася як Святійшому Синоду, що призначав секретаря (світського чиновника, який був головною особою в канцелярії та звітував перед обер-прокурором Синоду), так і архієрею, котрий затверджував решту її членів. Виконання розпоряджень консисторії здійснювалося через духовні правління, благочинних, настоятелів монастирів. Кандидатів на такі посади пропонував архієрей, покладаючи на консисторію обов'язок підготувати на духовних осіб детальну характеристику. Якщо єпископ вважав, що особа достойна служити в органах єпархіального правління, то затверджував кандидатуру [36, 237–238].

Аналіз клірових відомостей церков західних повітів Волинської губернії за 1807–1837 рр. засвідчує, що за 30 років тільки два парафіяльні священики перебували на службі у Волинській духовній консисторії: єрей Преображенського храму містечка Народичі Овруцького повіту Петро Урсул-Петрашевич, який служив в 1802–1804 рр. [154, арк. 34] та настоятель Воскресенського храму с. Куснища Володимир-Волинського повіту Андрій Ясевич, якого в 1819 р. прийняли писарем, через рік перевели на посаду підканцеляриста, а 1821 р. призначили канцеляристом [68, арк. 47 зв.]. Отже, в першій третині XIX ст. служіння волинських парафіяльних єреїв у духовній консисторії було рідкісним явищем.

Більше священиків працювало у духовних правліннях – окружних органах, що підпорядковувалися консисторії [364, с. 274]. Членів духовних правлінь призначав архієрей із парафіяльних священнослужителів, на їх засіданнях

головавав повітовий протопоп. У підпорядкуванні цих окружних органів були благочинні. Духовні правління мали поширювати серед парафіяльного кліру розпорядження Святійшого Синоду та єпархіального керівництва і контролювати їх виконання, врегульовувати конфлікти серед духовних осіб, перевіряти справність ведення метричних книг, духовно-сповідальних відомостей, церковну фінансову документацію і подавати звіт про результати перевірки до консисторії [36]. Члени духовних правлінь не отримували платні, а були на утриманні місцевого парафіяльного духовенства [364, с. 274]. В 1837 р. на парафіях Луцького повіту було сім священиків, котрі у своїх послужних списках вказали, що задіяні в роботі Луцького духовного правління [Пораховано за: 108]. У клірових відомостях церков Володимир-Волинського повіту за 1834 р. знаходимо лише одну згадку про службу в духовному правлінні: настоятель храму Різдва Богородиці с. Мельники Павло Климович зазначив, що з 1804 р. виконує обов'язки члена Володимир-Волинського духовного правління [68, арк. 12 зв.].

Духовні правління у Волинсько-Житомирській єпархії почали ліквідувати у 40–60-х рр. ХІХ ст., відколи парафіяльне духовенство стало безпосередньо підпорядковуватися консисторії через благочиння (благочинні округи) – церковно-адміністративні одиниці, що об'єднували більше десятка парафій, очолюваних благочинними священиками. Функції духовних правлінь були поділені між духовною консисторією та благочинними [235, с. 26].

У ХІХ ст. благочинних призначали архієреї з досвідчених, чесних і відданих пастирському служінню настоятелів храмів. Вони повинні були кожного року відвідувати парафії у своїх округах (могли включати 15–30 церков), щоб контролювати, аби всі єреї і причетники мали «достойну духовного сану поведінку» та слідкувати за належним веденням церковної документації [357, с. 164]. У клірових відомостях храмів Володимир-Волинського повіту за 1834 р. аж вісімнадцять священнослужителів зазначили, що перебували на посаді благочинних (серед них, наприклад, настоятель Георгіївського храму м. Любомиль

Стефан Лобачевський, єрей церкви Різдва Богородиці с. Шацьк Павло Герштанський); у парафіях Новоград-Волинського повіту в тому ж році таких було сімнадцять священиків (можна відмітити єрея Преображенського храму м. Новоград-Волинський Максима Грінєнкова, який до 1839 р. працював у Новоград-Волинському духовному правлінні, а потім був призначений благочинним); Луцького повіту в 1837 р. – дванадцять. Виконання обов'язків благочинного тривало пересічно п'ять років [Пораховано за: 68, 108, 150].

Можна зробити висновок, що у керівництві благочинними округами була задіяна значна частина православного парафіяльного кліру Волинсько-Житомирської єпархії, що говорить про швидкі темпи утвердження церковно-адміністративної структури Російської Православної Церкви в регіоні.

Настоятелі волинських храмів не тільки брали участь у роботі церковно-адміністративного апарату, а виконували також важливі доручення єпархіального керівництва. Насамперед велику відповідальність архієреї поклали на священиків-депутатів від духовенства, котрі мали захищати інтереси Церкви в повітових судах при розгляді справ, що стосувалися кліру. Найчастіше це були справи, пов'язані із розмежуванням церковних земель, «вчинками проти сану», скаргами духовних і світських осіб на служителів храмів [357, с. 175]. До 1864 р. єреї-депутати також брали участь у розгляді кримінальних злочинів, коли підсудними були представники духовенства [364, с. 286].

Як правило, призначалося по два депутати з кожних 10–15 парафій для того, щоб один із них при потребі міг замінити іншого під час судового процесу. Коли їм прислали повідомлення прибути на суд, вони, залишивши парафіяльні справи, відразу повинні були відправлятися в повітове місто. Священики-депутати не могли виконувати інші доручення єпархіального керівництва, щоб мати достатньо часу для участі у розгляді судових справ.

У клірових відомостях за 1834 р. чотири священики Володимир-Волинського повіту зазначили, що перебували на посадах «відомчих депутатів», а Федір Гуцевич

з Михайлівського храму містечка Свинюхи вказав, що, як депутат, у суді відстоював справедливе розмежування церковних земель. П'ять настоятелів святинь Луцького повіту відмітили в клірових відомостях за 1837 р., що, будучи депутатами, також розглядали справи, пов'язані з церковним нерухомим майном [Пораховано за: 68, 108].

Парафіяльні єреї служили також у Волинському єпархіальному попечительстві для бідних духовних осіб, створеному 1823 р. при духовній консисторії [294]. Постійними членами попечительства мали бути до шести священників (вимагалось, щоб один із них служив у духовній консисторії, решту обирали архієрей із представників парафіяльного кліру) [357, с. 178]. Поточну документацію вели секретар і два писарі. На місцях доручення попечительства виконували один–три відповідальні священники, обрані у кожному повіті. Попечителі вели книги, до яких вписували суми добровільних пожертв для бідних осіб духовного стану, контролювали збір коштів до церковних скриньок (парафіяни жертвували на утримання храмів у належному стані, а з 1823 р. ці кошти передавалися єпархіальному попечительству), складали списки осіб, котрим була потрібна допомога, доставляли їм виділені попечительством гроші [10, с. 57].

Опрацювання джерел дозволило встановити членство у Волинському єпархіальному попечительстві для бідних духовних осіб священника Успенського храму с. Старий Загорів Володимир-Волинського повіту Василя Садовського в 1821–1834 рр. та єрея Преображенської церкви с. Четвертня Луцького повіту Гаврила Боруцького (його призначили на посаду 1837 р.) [68, арк. 198 зв.; 108, арк. 257 зв.]. В першій третині ХІХ ст. у Ковельському повіті доручення опікунства виконували три священнослужителі [Пораховано за: 84].

Важлива роль у розвитку Православної Церкви відводилася духівникам. Їх обирали у кожному благочинному окрузі з авторитетних парафіяльних священників, а єпископ благословив на виконання важливого доручення: сповіді священнослужителів усього округу. Інформацію про сповідь вони заносили в

особливі сповідальні книги, які кожного року не пізніше січня передавали до консисторії. Причетники мали право сповідатися у парафіяльних священиків, але письмовий звіт про таку сповідь передавався духівникам [357, с. 172–173].

У клірових відомостях храмів Луцького повіту за 1837 р. чотири священики записали, що були духівниками, серед них Герасим Зінькевич з Покровської церкви с. Ботин, Іван Ненадкевич з церкви Різдва Богородиці с. Комарів [108, арк. 77 зв., 228 зв.]. У Ковельському повіті в 1825–1837 рр. духівником був священик Преображенського храму містечка Вижва Афанасій Страшкевич [84, арк. 57 зв.].

Деякі волинські парафіяльні священики отримували від єпархіального керівництва тимчасові доручення. Наприклад, настоятель Георгіївського храму містечка Торчин Луцького повіту в 1837 р. був призначений секретарем комітету «з будівництва Білостоцького монастиря» (йшлося про перебудову монастирських корпусів для потреб Православної Церкви) [108, арк. 67 зв.]; священик Покровської святині с. Брани Володимир-Волинського повіту з 1845 р. головував у тимчасовому комітеті з перебудови римо-католицького костелу на православний храм у містечку Дружкопіль Володимир-Волинського повіту [71, арк. 45 зв.].

Аналіз клірових відомостей дав можливість з'ясувати виконання волинськими священиками інших церковних доручень. Так, протоєрей Володимир-Волинського Успенського собору Севастьян Коссович в 1813–1816 рр. надавав духовні треби хворим у Володимир-Волинському військовому госпіталі. У 1818 р. його призначили депутатом від «духовного відомства» для вирішення розмежування церковних ґрунтів, а через три роки – членом духовного правління. З 1823 р. до 1826 р. С. Коссович був полковим священиком при штабі Житомирського піхотного полку, після чого став членом Волинського єпархіального попечительства, а з 1857 р. – благочинним [71, арк. 2 зв.]. Протоєрей Ковельського Воскресенського храму Роткевич (ім'я в джерелі не вказане) в 1842–1847 рр. був членом Ковельського духовного правління, виконуючи одночасно обов'язки цензора проповідей у Ковельському повіті (представника духовенства,

який повинен був «доносити» консисторії на священників, що не належним чином виголошували проповіді і катехізичні повчання про захист і поширення православної віри чи безвідповідально відносилися до такої роботи). В 1850 р. він став депутатом від духовенства в Ковельському повітовому суді. Пізніше Роткевича призначили членом Волинського єпархіального попечительства і членом комітету з будівництва соборної церкви в Ковелі, а в 1850 р. – благочинним. У 1851 р. ковельському протоєрею оголосило подяку Російське географічне імператорське товариство за детальний опис сонячного затемнення, що відбулося 16 липня 1851 р. [95, арк. 3 зв.]. Священик Георгіївської церкви с. Жадківка Новоград-Волинського повіту Григорій Терлецький з 1819 р. по 1828 р. служив у Новоград-Волинському духовному правлінні, потім два роки був благочинним, а з 1834 р. депутатом від духовенства в повітовому суді [150, арк. 9–10].

Можна стверджувати, що протоєреї соборних храмів і деякі сільські священники служили в органах єпархіального правління десятки років, робили духовну кар'єру.

За другу половину XIX ст. маємо більше відомостей про те, хто служив у Волинській духовній консисторії і як відбувалося заміщення на посаді її членів. Важливим джерелом служать документи канцелярії архієпископа Волинсько-Житомирського Агафангела (Соловійова). У 1867 р. на адресу преосвященного був відправлений лист директора Житомирського духовного училища, протоєрея Адріана Пурієвича про те, що він через заборону Святійшим Синодом поєднувати посади керівника навчального закладу і члена духовної консисторії відмовляється від останньої. Дізнавшись про цей лист, вчитель Закону Божого у Житомирській чоловічій гімназії, магістр Олександр Хотовицький просив архієпископа Агафангела призначити його членом Волинської консисторії замість протоєрея Адріана зі збереженням посади вчителя, однак отримав відмову. Натомість преосвященний у листі до Синоду пропонував на місце Адріана Пурієвича призначити тимчасовим членом консисторії священника житомирської церкви

Михайла Варваримського, що і було зроблено. Через деякий час волинський архієпископ просив Синод звільнити від служби в консисторії протоєрея Адріана Пурієвича і єрея Михайла Варваримського, а замість них надати можливість працювати там директору Милецького духовного училища Захарію Солеському (з можливістю його негайного рукопокладання в духовний сан до кафедральної житомирської святині) та священнику Волинського кафедрального собору Івану Домбровському [167, арк. 1–5 зв.].

Отже, можна стверджувати, що в 60-х рр. XIX ст. члени Волинської духовної консисторії втратили можливість одночасно займати інші посади. Крім того, кандидатів обирали лише з тих, хто служив у Житомирі.

У 70-х рр. XIX ст. на волинських парафіях вже не залишилося священників, які служили в духовних правліннях. Тринадцять єреїв Володимир-Волинського повіту вказали у клірових відомостях за 1870 р., що виконували обов'язки благочинних, ще шість (серед яких настоятель церкви св. Бориса і Гліба с. Руські Біскупичі Стефан Кирилович, священник Вознесенського храму Горохова Іоанн Скульський) були духівниками [Пораховано за: 71]. Тільки один єрей Успенської церкви с. Зимно Леонтій Велецький відзначив, що в 1867 р., служачи в Житомирі, працював у канцелярії Волинської духовної консисторії [71, арк. 151 зв.]. У клірових відомостях Ковельського повіту за той же 1870 р. лише п'ять священнослужителів вказали, що були благочинними [Пораховано за: 97].

Деякі волинські священники виконували важливі доручення єпархіального керівництва, насамперед були депутатами у повітових судах. Наприклад, сімнадцять єреїв Володимир-Волинського повіту зафіксували у 1870 р. виконання депутатських обов'язків у справах кліру в повітових судах. В Ковельському повіті таких священнослужителів було п'ять [Пораховано за: 71, 97]. Настоятель храму св. Кузьми і Дем'яна с. Вишнів Володимир-Водинського повіту Федір Ясієвич зазначив у клірових відомостях за 1870 р., що з 1842 р. мав обов'язок надавати

Санкт-Петербурзькому географічному товариству етно-статистичні відомості [71, арк. 58 зв.].

На початку ХХ ст., як і в ХІХ ст., небагато волинських священиків записали в клірових відомостях, що працювали в органах церковного правління. Так, тільки сім єреїв Луцького повіту відзначили в 1909 р., що були благочинними, а термін виконання їхніх обов'язків не був великим – один–три роки; ще чотири священики служили помічниками благочинних; лише один настоятель церкви Різдва Богородиці с. Медвенське Федір Лашкевич записав, що в 1902 р. його затвердили окружним духівником; чотири священнослужителі були депутатами у справах кліру в повітових судах. Священик Параскевського храму с. Більська Воля Віталій Курилович виконував обов'язки окружного місіонера [Пораховано за: 120]. З 1829 р. таких єреїв призначали для нагляду за діями священнослужителів та благочинних у «новонавернених» на православ'я парафіях, успішного утвердження в християнстві новохрещених, навернення на православ'я представників інших конфесій та релігій [357, с. 231]. Відзначимо, що саме в Більській Волі була значна громада чехів-протестантів.

Таким чином, на основі мікростатистичного аналізу клірових відомостей встановлено, що у першій половині ХІХ – на початку ХХ ст. значна частина парафіяльних священиків працювала в церковних управлінських структурах. Деякі настоятелі храмів, виконуючи доручення єпархіального керівництва, призначалися депутатами у повітових судах, вирішуючи справи, що стосувалися представників духовенства, служили у Волинському єпархіальному попечительстві для бідних духовного відомства. Протоєреї міських соборних святинь брали активну участь у роботі єпархіального управлінського апарату.

4.2. Участь у громадському житті

Від моменту християнізації України складовою частиною праці православного духовенства стала діяльність за межами храму, не пов'язана із

відправою богослужінь, котра, однак, мала церковний характер, вимагаючи тісної співпраці із громадою. Віддавна цей напрям реалізовувано через братства – громадські організації мирян і духовенства. Братства асоціюються здебільшого з організаціями XVI–XVII ст., хоча вони існували й пізніше, а з 60-х років XIX ст. переживали справжнє, хоч і контroversійне, відродження.

В XIX ст. у зв'язку із січневим повстанням у західних губерніях проти царизму та в умовах посилення експансії Росії на Правобережжі, православні братства відродилися вже в новій якості – не оберігати православ'я, а насаджувати його. Першочерговим завданням цих організацій була місіонерська діяльність, яка в західних губерніях спрямовувалася проти католицизму і уніацтва [213, с. 58].

Протягом 1864–1880 рр. у Російській імперії виникло всього 63 братства. На Волині в 1901 р. їх було 29 [213, с. 58]. Така статистика пояснюється в першу чергу конфесійною строкатістю регіону, в якому братства повинні були укріплювати позиції Православної Церкви.

Характеризуючи участь волинського православного духовенства в діяльності братств, зупинимося на тих організаціях, які працювали найактивніше. Відновлене Луцьке Хрестовоздвиженське братство почало функціонувати 2 лютого 1871 р. [53, с. 143–145]. Особовий склад організації в 1889–1890 рр. нараховував 79 чоловік. До керівного органу братства (Ради) входив протоєрей Луцького соборного храму Ананій Бродович. Останній в 1890 р. надав луцьким братчикам окрему кімнату за вівтарем Свято-Троїцького собору для зберігання зібраних пам'яток минувшини, серед яких були 6 Євангелій, декілька богослужбових книг Львівського ставропігійного братства із друкарні М. Сльозки, роботи Іоаникія Галятовського, старі ікони та хрести [53, с. 242–244]. Священик с. Оконськ Луцького повіту Є. Палецький в 1893–1894 рр. передав на зберігання братчикам старовинний дерев'яний хрест і рукописне Євангеліє XVII ст. У 1890 р. Рада Луцького Хрестовоздвиженського братства поставила завдання створити богадільню для утримання німечин. Архієпископ Волинський і Житомирський Модест

(Стрільбицький) дав дозвіл на виділення земельної ділянки поблизу Луцького Свято-Троїцького собору під будівництво закладу. Будівельні роботи розпочалися 11 травня 1892 р., завершившись у серпні 1893 р. До нового приміщення братчики перемістили лікарню, котра раніше перебувала в будинку міської управи. Лікарі надавали безплатні консультації хворим у двох кімнатах. За півтора року медичні послуги отримала 501 особа. 27 грудня 1906 р. у приміщенні богадільні луцькі братчики відкрили школу на 50 учнів. Туди зараховували дітей із малозабезпечених сімей. Завідуючим у школі і вчителем Закону Божого був протоєрей Луцького Свято-Троїцького собору Діонісій Кирилович, який навчав безкоштовно. Відзначимо, що у навчальному закладі обов'язковим було вивчення російської мови, дітям розповідали про відданих служителів Російської Православної Церкви [19, с. 155–160]. Це показує, що братчики-єреї поширювали серед учнів російську культуру та цінності.

Долучилося Хрестовоздвиженське братство також до відновлення старих релігійних центрів Луцька. На перших порах братчики зосередили увагу на вивченні історії церкви Іоанна Богослова – архітектурної пам'ятки середини XIV ст. До 1870-х рр. від цієї споруди дійшли тільки залишки фундаменту. Важливе значення церкви Іоанна Богослова в історії Луцька і Волині визначалося тим, що вона слугувала кафедральним храмом луцько-острозьких єпископів і водночас місцем захоронення волинських князів ще з доби Київської Русі. У 1850-х роках тут за дорученням Київської археографічної комісії проводилися археологічні розкопки. Після їх завершення місце, де розташовувався храм, поступово прийшло в запустіння. Братчики, прагнучи відновити пам'ять про храм, обгородили територію, де знаходилися його залишки, і встановили тут хрест [51, с. 182–183].

Протоєрей соборного Мстиславського (Успенського) храму у Володимирі-Волинському надав місцевому Свято-Володимирському братству приміщення для зберігання пам'яток минувшини та бібліотеки. Там були книги, пожертвовані Київською археографічною комісією, древні іконостаси та ікони, гравюри,

стародруки, рукописні богослужбові книги [53, с. 175]. Місцеві братчики проводили історико-пам'ятокознавчу роботу. Визнаним авторитетом у цій справі був священник Василівської церкви Данило Левицький. Він систематично оглядав та вивчав наявні у Володимирі-Волинському і його околицях пагорби, виявляючи залишки кам'яних стін та фундаментів, рештки старої цегли зі зруйнованих будівель. Знахідки навели його на думку про необхідність проведення на території міста кваліфікованих обстежень, про що місцевий дослідник неодноразово повідомляв істориків Києва і Санкт-Петербурга. Його зусилля увінчалися успіхом. Влітку 1886 р. до Володимира-Волинського прибула археологічна експедиція, куди входили відомі історики і мистецтвознавці Володимир Антонович, Адріан Прахов, Орест Левицький. Її учасникам вдалося розкопати й вивчити підземелля Успенського собору – визначної пам'ятки архітектури Київської Русі другої половини XII ст., що було необхідним для відновлення храму; відшукати залишки церкви Св. Федора, що постала в XVI ст. [51, с. 183–184].

Преосвященний Віталій (Гречулевич) єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії в 1880 р. став ініціатором заснування Свято-Миколаївського братства у Кременці, а голова Кременецького братства преосвященний Олександр, єпископ Острозький в 1890 р. започаткував проведення релігійно-моральних читань та бесід для парафіян на різні теми з історії Православної Церкви, життя святих апостолів, де також обговорювалося значення молитви, Символу віри. У братській церковно-парафіяльній школі Закон Божий викладав священник 31 Ризького полку Петро Добротворський, а протоєрей Кременецького Миколаївського собору Феодот Храневич та соборний диякон отець Сингалевиц завідували братською бібліотекою [53, с. 191, 194–197].

Директор Житомирського духовного чоловічого училища священник М. Щеглов брав участь і підтримував проведення у навчальному закладі, організованих Житомирським Свято-Володимиро-Василівським братством (заснованим в 1888 р.), безкоштовних релігійно-моральних читань для народу. Під

час великого посту в залі Житомирської міської думи такі ж читання робив член ради братства протоєрей М. Трипольський. Останній, після пропозиції Житомирського братства, в 1889 р. став організатором урочистого перенесення часток святих мощів князя Федора Острозького та княгині Юліани Ольшанської із Києво-Печерської лаври до Житомирського кафедрального собору. Архієпископ Волинський та Житомирський Палладій (Ганкевич) дав дозвіл житомирським братчикам на будівництво паркану навколо розвалин древньої Василівської церкви в Овручі, підтримав братську ініціативу здійснювати овруцьким духовенством святкові молебні перед старовинною іконою Богоматері (знаходилася в каплиці поблизу Василівського храму). Архієпископ Волинський та Житомирський Модест (Стрільбицький) освятив зображення чеських святих В'ячеслава та Людмили, що також визнавалися Православною Церквою, створених за пропозицією житомирських братчиків і розміщених у соборному храмі [53, с. 202–203, 208, 210].

До братського руху долучилося також і духовенство Острога. В училищі при Острозькому Кирило-Мефодіївському братстві географію викладав братчик священик Ігнатій Зілетинькевич [358].

Таким чином, волинське духовенство здійснювало громадську діяльність у церковних братствах, сприяло розвитку освіти в краї. Однак варто відзначити, що робота священнослужителів велася в межах ідеології російського імперського династичного націоналізму. Братчики-єреї закликали мирян славити «свого» імператора та його сім'ю, молитися «за велику та неподільну Росію».

Громадська активність православного кліру проявилася у складанні історико-статистичних описів волинських парафій. У другій половині XIX ст. на теренах південно-західних губерній Російської імперії під юрисдикцією Російської Православної Церкви почали утворюватися краєзнавчі осередки, які зайнялись пам'яткознавчою роботою. Таким був комітет зі збору матеріалів для підготовки історико-статистичних описів Волинсько-Житомирської єпархії. Описи як посібник для вивчення історії Російської Православної Церкви стали потрібними головним

чином для використання у конфесійній боротьбі з міцними позиціями польської спільноти в особі Римо-Католицької Церкви та залишками уніатства, насильно ліквідованого в межах імперії у 1839 р. Осередком створення історико-статистичного опису Волинсько-Житомирської єпархії стала Волинська духовна семінарія у місті Кременці.

Активну роботу проводив парафіяльний священник с. Сивки Острозького повіту Аполлон Сендульський. На початку 1860-х рр., відгукнувшись на заклик єпархіального керівництва, він розпочав збір відомостей про історію волинських церков і парафій. Його перші друковані праці на цю тематику під рубрикою «Матеріали для історико-статистичного опису православних церков Волинської єпархії» з'явилися в 1868–1869 рр. у «Волинских епархиальных ведомостях» [361, 259]. До 1882 р. А. Сендульський підготував і опублікував кілька десятків історичних нарисів про населені пункти Волині, статті про минуле деяких православних монастирів [246].

Поруч із А. Сендульським до збору етнографічних даних, складання історико-статистичних описів церков і парафій Волинської єпархії долучилися й інші священнослужителі – І. Жолтовський, А. Добротворський, В. Абрамович, Ф. Четиркін, А. Хойнацький, Т. Думицький, П. Гапанович [51, с. 176].

Своєрідним підсумком діяльності комітету зі складання церковних описів стала унікальна п'ятитомна праця «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії», що належить випускнику Петербурзької духовної академії, волинському краєзнавцю Миколі Теодоровичу. Даючи характеристику парафіям і храмам, автор детально висвітлив історію повітових міст і старовинних містечок, церковних та світських архітектурних пам'яток, інших старожитностей – ікон, церковного начиння, рукописних і друкованих книг [380].

Представники волинського православного кліру почали активніше займатися громадською діяльністю на початку ХХ ст., коли після оприлюднення маніфесту імператора Миколи II від 17 жовтня 1905 р., служителі храмів отримали виборчі

права. Волинське православне духовенство проявило себе головним чином у діяльності «Союза русского народа» (далі СРН) – партії, створеній 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі [413, с. 129]. В першому пункті Статуту було проголошено, що основною метою СРН буде розвиток національної «русской» самосвідомості й об'єднання людей незалежно від майнового стану й становища у суспільстві. «Союзники» виступали за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, проповідували войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм. Очолив новоутворену партію політик Олександр Дубровін [387, с. 9].

В умовах революційних подій правлячий волинський архієрей Антоній (Храповицький) для стимулювання діяльності СРН на Волині благословив керівний склад партії іконою Великомученика Георгія із часткою мощей святого, закликав духовенство обрати відповідальних єреїв у благочинних округах на посади окружних союзних діловодів або старост [16, с. 225].

Наприкінці 1905 р. відділи та підвідділи СРН почали виникати по всій Волинській губернії. Волинська духовна консисторія визначала, щоб у кожному благочинному окрузі керівниками місцевих відділень СРН обиралися священники, «здібні розвивати серед народу здорові ідеї цієї чорносотенної організації» [213, с. 119]. Уже в 1907 р. у Володимир-Волинському повіті нараховувалося 107 підвідділів Союзу, а у Заславському повіті – 146. Ось як описував створення нового підвідділу СРН волинський селянин : «Після обіду нам оголосили, щоб через годину зібратися у церкві для відкриття союзу. Ми зібралися. Священик провів службу: благословив нас хрестом в знак того, що ми повинні злитися в один союз, так як хрест Христа – один. Після цього ми всі одноголосно перед дверима Покровської церкви обрали голову союзу, його заступника та двох радників» [300, с. 84].

Для керівництва СРН участь священнослужителів у діяльності організації була дуже важливою, адже представники духовенства були грамотними людьми,

часто користувались авторитетом у селян. У записці волинського губернатора Михайла Мельникова «Про руські громадські організації у Волинській губернії» за 1912 р. зазначалося, що «в Старокостянтинівському повіті членами СРН є в основному селяни, які малограмотні, а частіше не грамотні, і ніякої ініціативи не проявляють. Головами підвідділів СРН в більшості обирають парафіяльних священників, що співбесідами і проповідями прищеплюють парафіянам патріотичні почуття до укріплення руських ідей, відмежовуючи населення від впливу поляків» [405, арк. 13].

Деякі настоятелі бралися за роботу в організації чорносотенців з ентузіазмом, інші були смиренними виконавцями волі керівництва. Адже парафіяльне православне духовенство, поставлене у церковно-дисциплінарну і матеріальну залежність від духовного начальства, орієнтуючись на нього, не могло відігравати самостійної ролі у суспільно-політичному житті. Нерідко волинські священнослужителі брали участь у діяльності СРН, щоб звернути на себе увагу та прислужитися перед можливими репресіями, які легко було викликати за бездіяльність у чорносотенному русі [213, с. 120]. В газеті «Рада» за 1907 р. один із волинських священників зізнався, що через «секретну вимогу» він, не записавшись до СРН, міг втратити парафію. А на питання селян чи потрібно вступати до цієї організації, змушений був відповідати ствердно, бо боявся урядника [348, с. 3]. Відмітимо й те, що існування на межі католицького і православного світів суттєво ускладнювало роботу православних волинських священників і змушувало їх вдаватися до протекції російської влади та ідентифікувати себе із московським православ'ям. У №50 «Волынских епархиальных ведомостей» за 1908 р. священник-анонім так писав про створення відділу СРН: «за моєї ініціативи затівається у парафії відкриття підвідділу «Союза русского народа». Після літургії при повному зібранні селян, волосної адміністрації та поліції читаю створений мною в душі патріотизму і законності договір. Селяни погоджуються з ним. Процедура довга, а тут уже й третя година по полудні. Доручаю дяку та уряднику слідкувати за

чистотою підписів, а сам їду додому. І що ж ? Зараз з'явилися крикуни: мій договір, вже багатьма підписаний, скасовують, а ввечері самі складають новий, зовсім в іншому дусі. Зрозуміло, що на цьому документі я вже не підписуюся і в результаті – глуха ворожнеча, прирікання та образи» [223].

Одним із провідних центрів чорносотенного руху став Почаївський відділ СРН, заснований в 1906 р. У реєстровій книзі Волинського губернського присутствія у справах про організації та союзи за 1906–1907 рр. зазначалося, що ««Почаївський союз русского народа» ставить собі за мету розвиток народної «русской» самосвідомості і об'єднання руських людей всіх станів Волині та сусідніх губерній для спільної роботи на користь дорогої вітчизни – Росії, єдиної і неподільної» [176, арк. 40–41 зв.]. Почаївський відділ СРН очолив архімандрит лаври Віталій (в миру Василь Іванович Максименко). Він народився у волинському селі Липки в сім'ї священика. Закінчив Маріупольське духовне училище. Навчався в Катеринославській духовній семінарії та Київській духовній академії, але за участь у студентських страйках із київського духовного навчального закладу його відрахували. Пізніше за сприяння ієромонаха Андрія Ухтомського (згодом став єпископом Уфимським) Василь Максименко поновився на другий курс до Казанської духовної академії. В академії познайомився і зблизився з її ректором Антонієм (Храповицьким), який у майбутньому почав йому допомагати [38].

Почаївський відділ СРН став одним із найбільших у Російській імперії. У 1908 р. він включав 1478 підвідділів, з яких 252 (17 %) очолювали священнослужителі Православної Церкви (див. додаток Ф).

З додатку Ф видно, що Почаївський відділ СРН мав ширшу мережу в Кременецькому повіті, а у Житомирському і особливо в Овруцькому, в порівнянні з іншими повітами, було мало підвідділів. Така ситуація пояснюється наявністю у Кременецькому повіті головного центру поширення чорносотенних ідей – Почаївської лаври. Щодо частки священнослужителів, які очолювали підвідділи Почаївського відділу СРН, то вона не була великою (коливалася в межах 20 %) в

жодному з повітів. Натомість більшістю підвідділів керували селяни. Також з додатку Ф видно, що середня кількість членів підвідділів СРН Волинської губернії становила приблизно 50–55 осіб, але разом з тим спостерігалася разюча чисельна неоднорідність – функціонували організації із членством більше тисячі осіб, а були й такі, де рахувалася лише одна особа.

Усі підвідділи Почаївського відділу СРН Волинської губернії об'єднувалися у округи (як правило в кожному повіті було 5–6 округів), які очолювали союзні старости – усі вони були священнослужителями (див. додаток Х). Почаївські союзники постійно розвивали свою діяльність. Додаток Ц засвідчує, що у 1912 р. порівняно із 1908 р. кількість окружних старост Почаївського відділу СРН у Волинській губернії зросла (з 63 до 72). Відповідно збільшилася кількість самих округів: якщо в 1908 р. максимальна їхня кількість у повіті була шість, то через чотири роки – вісім.

Беручи до уваги узагальнені відомості у додатках Ф та Х, можна стверджувати, що волинські православні священнослужителі не часто керували підвідділами Почаївського відділу СРН, але лише вони були окружними старостами. Отже, представники православного кліру в першу чергу контролювали створення та функціонування чорносотенної мережі.

Наприкінці липня 1908 р. проходив єпархіальний з'їзд волинського православного духовенства, на якому Почаївський відділ СРН вимагав, щоб священники не вважали відкриття підвідділів СРН втручанням у парафіяльні справи. У постанові з'їзду зазначалося: «волинське духовенство як раніше, так і тепер непорушно віддане ідеям Самодержавності, Православ'я і «Русской» Народності, постійно стараючись проводити ці ідеї в життя парафіян, беручи активну участь у поширенні ідей СРН» [214]. Однак учасники з'їзду висловили невдоволення з приводу призначення Почаївським відділом СРН керівників підвідділів без погодження кандидатур із місцевим духовенством. Тому в постанові з'їзду містилося прохання до єпархіального преосвященного зобов'язати Почаївський

відділ СРН завчасно повідомляти священнослужителів про приїзд до їхніх парафій представників чорносотенців. Таким чином, у офіційних постановах єпархіального з'їзду проглядаються як підтримка волинським православним духовенством ідей СРН, так і спроба не допустити монополії впливу «союзників» на парафіян.

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу архімандрит Віталій використовував друкарню лаври. В ній видавалися періодичні видання «Почаевские ведомости», «Почаевский листок» та величезна кількість брошур і листків чорносотенної літератури [413, 129–130].

Через те, що на початку ХХ ст. у Російській імперії (і на Волині зокрема) невирішеним питанням залишалося малоземелля селян, «союзники», закликаючи людей до вступу у організацію, запевняли, що дадуть їм землю. Для цього стараннями архімандрита Віталія був створений банк «Почаєво-Волинський кредит». Його статут затвердили в лютому 1911 р. Основний капітал склали членські внески і позика у 50 тис. руб., виділена Міністерством фінансів. Головним напрямком діяльності «Почаєво-Волинського кредиту» була видача позик селянам на купівлю землі. Тодішня влада відмічала «що банк працював інтенсивно, але капіталу все ж не вистачало для розвитку справи». Однак, історик Ігор Омелянчук зазначає, що із всіх економічних починань Почаївського відділу СРН, створення банку було «єдиним більш-менш вдалим прикладом фінансової діяльності» [413, с. 102]. Значно краще чорносотенцям вдавалося грати на національних почуттях селянства, звинувачуючи у їхньому малоземеллі в першу чергу польських землевласників-католиків, які користувалися величезними земельними фондами.

Громадську діяльність почаївське духовенство активно розгортало під час виборів. У газеті «Рада» за 1907 р. так характеризувалися дії Почаївського відділу СРН у виборчій кампанії до Державної Думи: «селян-виборців вони зустрічали на вокзалі і поміщали в монастирі; при них неодлучно знаходився Віталій, а «союзники» оберігали монастирське подвір'я. З монастиря виганяли виборців городян. Вигнали робітників виборців Самару й Святковського. Загального

передвиборчого зібрання не було. В монастирі день і ніч правили молебні; перед виборами селяни дали писану обіцянку голосувати за «істинно-руських». На вибори селяни прийшли із значками. Перед голосуванням знову – молебень і промова єпископа Антонія, який згадував про обіцянку. Чорносотенну агітацію вели зовсім одверто. Поступових кандидатів голосно лаяли» [209]. В жовтні 1912 р. архімандрит Віталій просив собор Почаївської лаври виділити вісімдесяти виборцям до Держдуми квартири і нагодувати їх, щоб «майбутні депутати, вирішуючи потім важливі церковні питання, згадували про гостинність лаврської братії». Перед від'їздом у Петербург 10–12 листопада 1912 р. обранці народу слухали у Почаївській лаврі літургію та «напутні промови» [203, арк. 35–36 зв.].

Поступово волинські православні священики-чорносотенці зрозуміли, що вони можуть впливати на політику центральних органів влади Російської імперії. В березні 1908 р. зібрання священиків 2-го округу Старокостянтинівського повіту звернулося до волинського єпископа Антонія (Храповицького) передати «прохання» імператору від імені «духовенства та православного народу Волині» щоб законопроект про статус Православної Церкви готувався не Кабінетом Міністрів, а Святійшим Синодом. Поява такої вимоги-прохання рядового волинського кліру до 1905 р. була мало реальною [384, с. 85].

Слід відмітити, що серед представників волинського кліру були й такі, які принципово відмовлялися брати участь у діяльності СРН. Так, 3 лютого 1907 р. єрей церкви Різдва Богородиці містечка Чуднів Житомирського повіту Яків Яшинський не впустив на службу до свого храму процесію, очолювану Чуднівським відділом СРН. Оскільки союзники несли портрет імператора Миколи II, то справа була такою серйозною, що її розглядав волинський губернатор Флор Штакельберг [404, арк. 10].

Серед волинського православного духовенства були священики, що критично оцінювали суспільно-політичну ситуацію в державі. В архівних матеріалах під грифом «секретно» збереглися документи із звинуваченням представників кліру в

антиурядовій діяльності у 1905–1907 рр. Так, помічник жандармського управління в Житомирському, Новоград-Волинському і Старокостянтинівському повітах Волинської губернії за 1906 р. записав свідчення селянина с. Кобилля Новоград-Волинського повіту Олександра Котюха, про те, що місцевий священник Олександр Лопухович під час богослужіння висловлювався негативно про особу імператора, зневажливо говорив про Державну Думу, відмічав, що «Миколку обманюють, а в нас, мабуть, буде республіка». Дружина дяка Анастасія Петровська додала до свідчень, що Лопухович казав її чоловікові: «Миколка молодий і не вміє керувати державою, скоро, напевно, буде республіка» [409, арк. 6 зв.–7 зв.]. В 1907 р. Житомирський окружний суд розглядав справу, в якій єрея с. Мнішино Острозького повіту Дмитра Бережицького звинувачували у непроведенні молебнів на честь царської сім'ї [411, арк. 7]. Унтер-офіцер додаткового штабу управління пункту в Новограді-Волинському Зариницький 1910 р. збирав свідчення щодо «політичної благонадійності» священника с. Голубочки Андрія Кулішова. Слідчий встановив, що у 1905 р. єрей збирав гроші для організації страйку на фарфоровій фабриці у Новограді-Волинському. Крім того, на богослужінні 19 лютого 1910 р. священнослужитель говорив селянам, що їм тепер так добре жити, бо вели боротьбу з урядом п'ять років тому [407, арк. 493–494].

В 1911 р. волинський губернатор Михайло Мельников у листі до генерал-губернатора Федора Трепова писав, що, будучи в Житомирській тюремній церкві на панахиді з нагоди річниці вбивства начальника Головного тюремного управління Максимовського і сорока днів від дня смерті голови Ради Міністрів Петра Столипіна, у проповіді місцевого священника протоєрея Дунаєвського, почув критику державних органів влади і політики загиблого Столипіна. Священнослужитель говорив, що в «уряді панують іногородці, які поневолили «все русское», а колишньому голові Ради Міністрів просив прощення гріхів за розорення ним десятків тисяч селян, насильно переведених на хутори. Тюремний інспектор засвідчив, що подібні проповіді Дунаєвський говорив неодноразово [402,

арк. 1–1 зв.]. В 1912 р. у Рівному ротмістр окремого корпусу жандармів Жинкін проводив розслідування щодо обвинувачення священника Кременецького повіту с. Верещаки Леонтія Коркушко в тому, що єрей на службі говорив парафіянам: «Хай би краще в Росії була конституція чи республіка; чому не надають рівноправ'я євреям, коли вони грамотні і розвинені люди, які могли би бути хорошими міністрами». Крім того, верещаківський настоятель радив парафіянам не записуватися до СРН, ще й запитував навіщо їм цар [406, арк. 4].

Отже, однією із форм співпраці представників «духовного відомства» та громади були відроджені церковні братства. Члени цих товариств дбали про приміщення для книгозбірні і віднайдених пам'яток минувшини, відкривали притулки і парафіяльні школи. Однак, діяльність волинського православного кліру у братствах не можна оцінювати однозначно, бо єреї на заняттях з учнями у школі, читаннях на релігійно-моральні теми поширювали серед волинян ідеї російського імперського династичного націоналізму.

Після оприлюднення імператором маніфесту від 17 жовтня 1905 р. представники кліру отримали виборче право. Православна Церква, будучи союзником монархії, підтримала праві організації. На Волині найпотужніше розвивалася політична партія «Союз русского народа», члени якої виступали за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, проповідували войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм. Єпархіальне керівництво і влада об'єднали зусилля в залученні парафіяльних священників до керівництва відділами та підвідділами СРН. Як люди письменні, користуючись авторитетом у селян, єреї заохочували парафіян до вступу у СРН. Джерела дають підстави стверджувати, що найчастіше підвідділами керували селяни, а окружними старостами партії були тільки священники. Найактивніше діяв Почаївський відділ СРН, який очолювали архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) та архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко). Завдяки

щедрому державному фінансуванню і маючи у своєму розпорядженні лаврську друкарню, вони створили розгалужену мережу підвідділів СРН на Волині, чим забезпечили для партії чисельний електорат. Почаївські представники СРН нав'язували волинянам ідеї російського шовінізму, пропагували антисемітизм, вели боротьбу з полонізмом та проявами української самосвідомості.

4.3. Взаємини представників кліру з парафіянами

Між громадою мирян і священиком зав'язувалися тісні відносини вже при отриманні парафії. На Волині в унійний період парафії як правило, фундувалися і утримувалися ктиторами, які мали право представляти своїх кандидатів на посаду священнослужителя [257, с. 57]. У доунійний час, коли волинські православні парафії відносилися до Київської митрополії, священно- та церковнослужителів обирали парафіяни. При цьому укладався спеціальний договір (в XVI–XVII ст. часто навіть у письмовій формі), у якому визначалися умови «займання» духовною особою місця служіння на парафії. Обраний кандидат за кошти громади (а іноді навіть з її представниками) вирушав до єпископа на затвердження і висвячення. Архієрей влаштовував достойнику іспити із знання віровчення, порядку виконання духовних треб, бо кандидатами у священики часто були селяни чи козаки. Коли іспит складався успішно, єпископ окрім висвячення, затверджував договір між священиком і громадою вірних. Таким чином, у доунійний період існував парафіяльний «вибір» – особливий документ, яким миряни підтверджували свою згоду прийняти духовну особу на парафію [39, с. 287].

Виборні традиції були глибоко вкоріненими в єпархіях Наддніпрянської та Південної України, де на затвердження архієрея представлялись обрані мирянами священнослужителі, а влаштування церковнослужителів взагалі було справою парафії. По-іншому було у російських єпархіях, де посади єреїв та причетників заміщалися згідно з волею єпархіальної влади [421, с. 80].

З кінця XVIII ст. при облаштуванні парафій єпархіальні архієреї мали керуватись зміненими правилами, які об'єктивно обмежували виборність. Згідно з синодальним указом від 7 травня 1797 р. парафіяни повинні були подавати не прохання про посвяту, а ухвалу про чесну поведінку кандидата на священика парафії. Навіть при наявності такого документа священно- чи церковнослужитель мав призначатись лише при засвідченні його належної поведінки духовним правлінням або благочинним. Крім того, обумовлювалось, що архієреї мають віддавати перевагу випускникам семінарій навіть перед тими особами, про призначення яких проситимуть парафіяни [301, 310]. Наступними кроками в обмеженні виборних засад і посилення вимог з боку єпархіального керівництва до кандидатів стали указ від 11 липня 1816 р. [278], затверджена 22 грудня 1823 р. доповідь Синоду [302], іменний указ від 17 червня 1826 р. [311], указ від 31 липня 1833 р. [308]. Незважаючи на законодавчу строкатість, право парафіян обирати священика юридично не скасовувалось. Однак у першій половині XIX ст. уряд фактично нівелював можливість сільських громад обирати собі єреїв. До парафій стали призначати пастирів, що отримали освіту в семінаріях [421, с. 79]. Така тенденція зберігалася до початку XX ст.

Взаємозв'язок духовенства з громадою традиційно відбувався через душпастирську діяльність кліру, зокрема, при служінні літургії – найважливішого богослужіння, під час якого здійснюється святе таїнство причастя (Св. євхаристія). Божественну літургію (Службу Божу) відправляли у трьох формах: літургія Св. Іоанна Златоустого, яка звичайно здійснювалася у майже всі дні неділі та будні; літургія Св. Василя Великого, ідентична попередній, за винятком інакшої, дещо тривалішої, євхаристійної частини; відправляли загалом до десяти разів на рік; літургія наперед освячених Дарів – відрізнялася від попередніх тим, що не мала освячення Дарів протягом самої служби, а вірні причащалися часточками, освяченими під час літургії у попередню неділю; відправлялася лише по середах та вівторках Великого Посту і в перші три дні Страсного Тижня [255].

Душпастирська діяльність кожного священнослужителя включала, крім таїнства причастя, надання й інших духовних треб парафіянам (вінчання, хрещення, миропомазання, сповідь, здійснення обряду поховання). В обов'язки єреїв входило укладання щорічного реєстру парафіян, які не були у сповіді і не причащалися. Списки людей, що не долучалися до Святих тайн більше трьох років, подавалися єпархіальному керівництву, яке присуджувало грішникам епітимії, маючи у цьому право звертатися за допомогою до цивільної влади [306].

Відзначимо також, що архівні документи 40–50-х рр. ХІХ ст. містять свідчення про зловживання духовенства при вимаганні плати за треби. Так, у селах Велика Татарівка і Ружин Житомирського повіту священник примушував селян безкоштовно виготовляти йому робочий реманент, а єрей у с. Росолівка Старокостянтинівського повіту велів парафіянам відробляти за сповідь. Трохима Наумчука, жінка якого не відробила за сповідь, він прив'язав разом із нею та матір'ю біля церкви майже на цілий день [213, с. 110]. Піклуючись про авторитет Православної Церкви у конфесійно строкатій Волині, верховна влада застерігала духовенство від подібної поведінки, погрожуючи покаранням. Так, в 1827 р. Синод розповсюдив указ, в якому наказувалося негайно звільнити з посад священнослужителів, що вимагали надмірної плати за треби і зловживали алкоголем [213, с. 107]. Для останнього також були підстави. Наприклад, у протоколах судових засідань та рішень Луцького повітового суду знаходимо справу за 1806 р. про недостойну духовного сану поведінку священника с. Гнідави Василя Теодоровича, який продавав парафіянам горілку [130].

Душпастирську роботу священники Волинської єпархії здійснювали навчаючи дітей молитов і основ християнської моралі [307]. Засобами просвіти мали служити особистий приклад пастора і церковна проповідь. Практичне завдання парафіяльних священників у Російській імперії розширювалося до функцій стабілізації життєдіяльності населення в межах парафії й підтримання довіри до влади – адже священнослужитель був не тільки місіонером-пропагандистом віри, а

й фактично державним службовцем [373, с. 49]. Також священники виголошували повчальні промови. У Волинських єпархіальних відомостях за 1873 р. один із єреїв (А. Рафаїл) опублікував три таких промови: «Про велич у воскресінні розіп'ятого Господа християнської віри», «Про засудження юдеями Господа нашого Ісуса Христа на смерть», «Про воскресіння Господа нашого Ісуса Христа із мертвих». Він проводив їх у свято Воскресіння Христового [382].

Душпастирська діяльність священнослужителів проявлялася і під час освячення предметів церковного культу. Наприклад, 10 квітня 1866 р. при освяченні позолочених дарохоронильниці та кіоту, пожертвуваних імператором Олександром III на Кременецький Миколаївський собор, представники кліру нагадували парафіянам про любов царя до Російської Православної Церкви і свого народу, підкреслювали, що люди, які здійснюють дароприношення на православний храм, «потрапляють безпосередньо під покров Божий» [363]. Пастирські обов'язки волинське духовенство здійснювало, проводячи також хресні ходи. Наприклад, указом від 18 жовтня 1871 р. Святійший Синод дозволив волинському єпархіальному керівництву проводити хресний хід в Острозі у день Сходження Святого Духа [349].

Душпастирська робота єреїв Волинсько-Житомирської єпархії проявилася у навчанні дітей грамоті в церковно-парафіяльних школах. Кількість цих навчальних закладів на Волині поступово зростала (наприклад, у 1834 р. їх було 10, а через шість років вже 33); у 1868 р. церковні освітні установи склали 82,1 %, тоді як державні – всього 17,9 %. Відповідно, в церковних школах навчалося й більше учнів (67,9 %), ніж у державних (32,1 %) [7, с. 252–254]. Скасування кріпосного права в 1861 р. поживило справу народної освіти. Селяни віддавали свої приміщення під школи, робили пожертви на їх утримання: на навчальні посібники, плату вчителям. Діти використовували здобуті знання в храмах, співаючи та читаючи під час богослужінь. Поступово справою народної освіти зацікавилася і цивільна влада, церковно-парафіяльні школи поділили на сільські та волосні. На

священно- та церковнослужителів був покладений обов'язок викладати Закон Божий, письмо, читання, короткі відомості з історії Російської Православної Церкви. Для підсилення засобів утримання шкіл мирові посередники подбали про розміщення закладів у селах, де знаходилися волосні правління. Це завдало удару по церковно-парафіяльних школах, бо відправляти дітей далеко від дому восени чи зимою стало практично не можливо. Плата на утримання шкіл ставала для селян непосильною, тому багато навчальних закладів закривалися [243, с. 139–140].

Аналіз джерел засвідчує, що кількість церковно-парафіяльних шкіл не була достатньою для задоволення потреб населення Волинської губернії. В 1898 р. одна школа припадала на 3564 жителів краю [422, с. 12]. Крім того, батьки часто відмовлялися віддавати дітей у науку, бо ніякої перспективи для них у цьому не бачили. З іншого боку, селяни не завжди довіряли священникам, які навчали незрозумілою російською мовою, ставилися до учнів і парафіян зверхньо [7, 252–254]. Така ситуація призвела до того, що рівень грамотності українського населення Волинської губернії наприкінці ХІХ ст. був дуже низьким. Так, за даними перепису 1897 р., частка грамотних серед українців Подільської губернії складала 10,5 %, а Волинської – 9,4 %. Для порівняння в Чернігівській губернії цей показник досягав 16,4 %, а середній показник грамотності всього населення Російської імперії становив 23,3 %. У Волинській губернії вміли читати і писати 38,17 % німців і чехів, 32,84 % євреїв і лише 9,4 % українців. На початку ХХ ст. стан народної освіти продовжував залишатись таким же критичним, як і наприкінці ХІХ ст. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Федір Трепов, відвідавши в 1909 р. 36 повітів Південно-Західного краю, змушений був констатувати, що в краї до 60 % дітей шкільного віку залишаються поза школою [422, с. 11–12].

Стосунки представників кліру та громади ставали особливо складними коли духовні особи вимагали значних фінансових витрат парафіян чи їхньої фізичної допомоги. Так, дописуючи до «Волинских епархиальных ведомостей», священник-

анонім згадував, що в 1886 р., бажаючи відкрити церковно-парафіяльну школу, витримав дуже багато образ від своїх односельчан. Селяни звинувачували священнослужителя у здиранні з людей останньої сорочки. Єрей писав – «сільські багатії в очі висловлювали мені своє невдоволення, стверджуючи, що їхні діди і батьки обходилися без грамоти; волосне управління робило мені різні перешкоди». Також священник бідкався скільки йому прийшлося витримати моральних мук, принижень та звинувачень від людей при організації будівництва нової церкви, освяченої в 1906 р. [223]. Відчувається, що вся стаття пройнята переживаннями єрея щодо втрати свого авторитету в очах громади. У деяких рядках він пише про невдоволення тогочасною суспільною думкою щодо асоціації постаті священнослужителя з людиною консервативною, закостенілою у своїх поглядах, що заважає прогресивному розвитку суспільства.

Державна влада і церковні єрархи у своїх розпорядженнях відносно просвітницької діяльності парафіяльного кліру керувалися переконанням, що «православне духовенство ближче від усіх стоїть до народу, краще за всіх знає й розуміє психологію народу й більше за всіх інших суспільних діячів має довір'я нашого народу» [373, с. 50].

Деякі представники волинського кліру, будучи грамотними, дійсно були для громади авторитетними людьми. Єреї ставали для парафіян радниками у роки суспільних змін. Так, священник с. Седлище Ковельського повіту О. Концевич у споминах описував реакцію православного кліру на відміну кріпосного права 1861 р. [9] Він згадував, що навіть наприкінці ХІХ ст. сільські жителі Волині через неосвіченість та безініціативність не могли без чийогось керівництва «зверху» (до селянської реформи 1861 р. це були землевласники) вирішувати громадські справи. Священнослужитель наводив приклад: організоване сільськими жителями товариство, уповноважене викупити у місцевого землевласника маєток, отримало договір купівлі-продажу, підготовлений на не вигідних для селян умовах; через неграмотність вони не могли цього зрозуміти. Справедливість була відновлена

лише після втручання у справу священника О. Концевича. Єрей вважав, що лише православні священнослужителі могли після реформи 1861 р. захистити права своїх парафіян. Анонімний автор статті «Сільське духовенство і селянське самоуправління», надрукованої у «Волинських єпархіальних відомостях» 1 листопада 1874 р., висловив думку, що сільські єреї, будучи грамотними людьми, повинні мати право участі у громадських та волосних з'їздах, аби відстоювати права своїх парафіян [362].

Варто відмітити, що священнику О. Концевичу довелося втрутитися у вирішення типового для того часу конфлікту, адже селяни після відміни кріпосного права отримали можливість викупити землю у землевласників за умови наявності сервітутів. Останніми передбачалося збереження у поміщицькому лісі селянських сінокосів, спільних водопоїв та випасів до тих пір, доки не буде проведено обов'язкового розділення землі. Це відбувалося тоді, коли обидві сторони не могли домовитися між собою про розподіл угідь. У випадку збереження такої форми стосунків колишні залежні селяни не отримували належних їм вигонів та сінокосів, але зберігали право на користування водопоями, вилов риби у річках, збирання грибів, ягід, випас худоби у певних кількостях, полювання, отримання хмизу та матеріалу для ремонту будівель з поміщицького лісу. Одночасно власники та орендарі маєтків могли випасати свою худобу на полях селян після збирання врожаю та на спільній толоці. На Волині сервітутами було охоплено 71 % селян та 86 % маєтків. За рішенням Державної ради сервітуту відмінялися при згоді 2/3 домогосподарів. Після цього різко зменшувалася ціна на землю, що давало змогу громаді отримати позику на купівлю угідь у Селянському поземельному банку [418, с. 164–168].

Джерела засвідчують також, що волинські представники кліру не завжди належним чином усвідомлювали свої обов'язки перед парафіянами. Це питання піднімав архієпископ Волинський та Житомирський Іннокентій (Сельнокринов-Коровін) (1778–1840) у своїх спогадах, опублікованих в часописі «Волынские

епархиальные відомости» священником з Полтавщини Іваном Павловським 1878 р. під назвою «Волинське причетництво тридцятих років» [48]. Архієрей Волинсько-Житомирської єпархії пам'ятав як, об'їжджаючи парафії в 30-х рр. ХІХ ст., звернув увагу на зловживання причетниками спиртними напоями, непослух керівництву, грубіянство. Найстрашніший злочин проти Бога, згадував преосвящений, робили дяки, котрі присвоювали собі єрейський сан, надаючи треби парафіянам. Для того, щоб призупинити деморалізацію серед церковнослужителів, архієпископ Інокентій просив благочинних доповідати йому про найбільших порушників дисципліни.

Проблемі взаємозв'язку волинського православного кліру з громадою вірних в ХІХ ст. присвячена стаття «Про взаємні відносини священника з парафіянами», опублікована у «Волинских епархиальных ведомостях» 1 листопада 1878 р. [297]. Автор розвивав думку, що єрей для громади не повинен бути чиновником чи керівником, його місія мала б полягати у «моральному керівництві парафіянами на шляху до духовної досконалості». В роботі підкреслювалося існування священника для парафіян, а не навпаки, наголошувалося на недопустимості грубого відношення до людей та різкого тону в спілкуванні з боку духовенства.

На початку ХХ ст. стосунки волинських представників кліру із парафіянами були також небезхмарними. Про це свідчить «Виписка із звіту благочинного Луцького міського округу, протоєрея Д. Кириловича», надрукована у «Волинских епархиальных ведомостях» в 1908 р. Луцький протоєрей зазначав, що стосунки вірних із пастирями формально хороші, але не можна сказати, що всі парафіяни щиро люблять своїх священнослужителів. Деякі люди, писав автор, задрять священникам за користування великою кількістю землі, а інші не люблять представників кліру за вимогу оплати требовиконань.

Таким чином, бачимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стосунки деяких волинських священників та парафіяльних громад були досить напруженими. На хвилі розвитку революційних рухів у Російській імперії люди бачили у представниках кліру вірних служителів царського режиму, яким жилося досить

непогано, користуючись великими наділами церковного поля, отримуючи державні виплати і кошти за виконання духовних треб. Особливо парафіян дратували вимоги духовенства жертвувати гроші на будівництво храмів, парафіяльних шкіл.

Отже, можемо стверджувати, що взаємозв'язок волинського православного духовенства з громадою був різнобічним. Представники кліру проводили душпастирську діяльність, будучи грамотними, ставали порадиниками в роки політичних змін. Відносини священників і причетників з паствою ставали проблемними головним чином через те, що світогляд осіб духовного відомства, які здобули освіту у зросійщених навчальних закладах дуже відрізнявся від світогляду малоосвіченого волинського простого люду. Крім того, громади втратили можливість самостійно обирати собі пастирів, були змушені пристосовуватися до призначених єпархіальним керівництвом представників кліру. З іншої сторони, авторитет священно- та церковнослужителів в очах парафіян дуже підірвався на початку ХХ ст., коли з розвитком революційного руху в Російській імперії соціальна група православного кліру у суспільній думці почала асоціюватися із чимось консервативним, закостенілим, що заважає прогресивному розвитку суспільства. Також людей дратували вимоги кліру працювати на будівництві храмів чи парафіяльних шкіл після відміни кріпосного права, завищення плати за виконання духовних треб.

Висновки до розділу 4

Після входження Волині до складу Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст., в регіоні активно почала відновлюватися церковно-адміністративна структура Православної Церкви. Єпархіальні архієреї за погодженням Святійшого Синоду стали призначати працівників Волинської духовної консисторії, якими зазвичай обирали єреїв, що служили у святинях міст, де перебував головний орган управління єпархією (Кременці, Житомирі). З однієї сторони таким людям було зручно добиратися до місця роботи, а з іншої – вони перебували під постійним

контролем єпархіального керівництва. Через постанови Синоду політику царського уряду на місцях впроваджували служителі духовних правлінь та благочинні, які також призначалися єпархіальним архієреєм.

На початку ХХ ст. представники православного духовенства Волинської губернії, отримавши виборче право, почали активно займатися громадською діяльністю. Архієпископ Волинсько-Житомирський Антоній (Храповицький), підтримуючи політику царського уряду, став ідейним натхненником поширення в регіоні ідей чорносотенної організації «Союза русского народа», яка виступала за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, пропагувала релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм. Ці ідеї найактивніше впроваджував серед волинян Почаївський відділ СРН, окружними старостами якого були виключно місцеві священнослужителі. Ті єреї, які рішуче відмовлялися вступати до СРН чи критикували політику уряду, мали проблеми із законом.

Пастирська робота вимагала тісного контакту представників волинського православного кліру з громадою. Єреї, будучи грамотними людьми, користувалися авторитетом серед парафіян, давали людям життєві поради в роки політичних змін та війни, співпрацювали з громадою у церковних братствах. Однак, в досліджуваний період стосунки православного духовенства з паствою ніколи не були безхмарними головним чином через те, що волинські парафії отримували священники, які здобували освіту в зросійщених навчальних закладах і несли в народ чужу російську культуру. Масла у вогонь підливало завищення кліром цін за виконання духовних треб. На початку ХХ ст. із поширенням революційного руху в Російській імперії священно- та церковнослужителі стали для людей своєрідним символом збереження царського режиму. Тому, в релігійних часописах ХІХ ст. трапляються статті, в яких досвідчені пастирі давали пораду духовенству в першу чергу любов'ю до ближнього та наполегливою працею здобувати прихильність парафіян.

ВИСНОВКИ

1. На сьогодні ні українська, ні зарубіжна історіографія не створила комплексного дослідження, присвяченого формуванню та розвитку соціальної групи православного духовенства Волинської губернії. Увагу науковців привертала, передовсім, державно-церковні проблеми, інституційний розвиток церковного організму. В основу аналізу історіографії досліджуваної теми покладено хронологічно-проблемний принцип з поділом на українську і зарубіжну наукові традиції та виокремлено три періоди: друга половина XIX – початок XX ст.; 20–80-ті рр. XX ст.; 1990-ті рр. – донині.

Серед українських дослідників, що здійснили вагомий внесок у дослідження теми, – Сергій Жилюк, Олег Крижанівський, Юрій Коптюх, Ірина Баляс, Валентина Лось, Володимир Борщевич. Серед закордонних науковців окремо слід відзначити праці французького історика Даніеля Бовуа, що розглядав верству православного кліру в контексті строкатої соціально-конфесійної палітри Волинської губернії та російського дослідника Бориса Миронова, який окреслив загальні тенденції розвитку соціальної групи православного духовенства у Російській імперії.

2. Наявна джерельна база, попри часткову фрагментарність, зумовлену специфікою збереження і комплектування архівних матеріалів та їх втратою, достатня для вирішення поставлених мети і завдань дисертації. Основу джерельної бази дослідження склали матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), державних архівів Волинської, Рівненської, Тернопільської та Житомирської областей, Волинського краєзнавчого музею. До наукового обігу введено низку архівних джерел, які не були належно висвітлені в українській історіографії.

Велике значення мають опубліковані джерела, використані у дисертації. Серед таких можна виділити багатотомне видання «Полное собрание законов Российской империи», «Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Перваго, издание 1857 года. Законы о состояниях» (книга I,

том IX), «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания». Їх використання дає змогу більш ґрунтовно дослідити поставлену проблему в нормативно-правовому та статистичному спектрах.

Значна роль в аналізі громадської діяльності волинського православного кліру в XIX – на початку XX ст., належить періодичним виданням «Волинские епархиальные ведомости», «Почаевский листок», газета «Рада».

3. Методологія дослідження теми дисертації зумовила структуру роботи й логіку викладу матеріалу. У зв'язку з цим використовувалися відповідні загальнонаукові, спеціальні історичні та міждисциплінарні методи дослідження. Для більш повного розкриття методології укладено відповідний понятійно-категоріальний апарат ☐ терміни «Церква», «духовенство», «причт», «матеріальне забезпечення», «громадська діяльність», «соціальна верства», «суспільство».

4. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. волинське православне духовенство творило окрему соціальну групу із властивими внутрішніми та зовнішніми ознаками і характеристиками, котрі залежали від політичного і соціально-економічного розвитку соціуму. Із входженням Волині до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої визначальним чинником формування стану православного кліру була політика царського уряду. У поліетнічному та поліконфесійному регіоні уряд Російської імперії розглядав православне духовенство як опору свого режиму. Тому, відразу розпочалося швидке відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви і наступ на Унійну Церкву, внаслідок якого багато унійних єреїв змушені були змінити конфесію, вливаючись до соціальної групи православного духовенства. До парафій, де унійні священники відмовлялися переходити на православ'я, єпископи висвячували молодих священнослужителів, які тільки закінчили зросійщені духовні навчальні заклади, рідше присилали єреїв із сусідніх єпархій.

Правові виміри життя всіх цих людей та їхніх сімей регламентувалися державним законодавством, що закріплювало соціальну замкненість стану православного кліру по відношенню до інших станів. Як наслідок на парафіях утворювалися цілі династії священно- та церковнослужителів, які надавали духовні треби парафіянам десятиліттями.

Виділяючи додаткові місця на парафіях священикам та причетникам, ввівши до храмів дияконів та проскурниць, Святійший Синод за протекцією державного керівництва, дуже швидко збільшив чисельність соціальної групи православного кліру у Волинській губернії.

Наприкінці XVIII ² на початку XIX ст. духовні треби людям в більшості продовжували надавати досвідчені унійні священики, що перейшли на православ'я, віком в середньому п'ятдесят років. Поступово їх змінювали випускники Волинської духовної семінарії. Щодо причетників, то обов'язки дяків виконували досвідчені люди, що мали близько сорока років; середній вік паламарів постійно зростав, починаючи від двадцяти п'яти до сорока років; проскурницями призначалися переважно вдови священиків, які мали в основному сорок–шістдесят літ.

Характерною рисою представників кліру була освіченість. Більшість єреїв, що надавали духовні треби парафіянам наприкінці XVIII – на початку XIX ст., вчилися читати і писати вдома. Багато з них закінчували також світські, утворені польською Едукаційною комісією, та духовні унійні і римо-католицькі школи Речі Посполитої, однак не проходили повного терміну навчання. Щодо церковнослужителів, то абсолютна їхня більшість аж до вісімдесятих років XIX ст. навчалися пастирських практик та літургії в домашніх умовах від батька чи тестя. Варто відмітити, що після включення Волині до складу Російської імперії, уряд потурбувався про розширення мережі навчальних закладів (відкрилися Волинська духовна семінарія, повітові духовні училища, народні училища, церковно-парафіяльні школи), в яких діти кліриків здобували знання з посиленням вивченням

російської мови, історії Росії та Російської Православної Церкви. Повертаючись до батьківських парафій з перспективою їх успадкування, майбутні священики та причетники несли свої здобуті знання парафіянам.

5. Щоб зробити соціальну групу православного духовенства на Волині прихильниками свого режиму, уряд подбав про матеріальне забезпечення священно- та церковнослужителів. На стороні кліру був закон при вирішенні судових суперечок із землевласниками (в основному поляками-католиками, які не хотіли аби їхніми родовими фундушми, наданими парафіям до поділів Речі Посполитої, користувалися православні «попи») за користування храмовими землями. Більше того, державна політика спрямовувалася на поступове збільшення храмових ґрунтів представникам «духовного відомства». Якщо в першому двадцятилітті ХІХ ст. середня площа церковних земель на Волині становила 25–30 десятин, то вже у 40-х рр. священики та причетники користувалися вдвічі більшими земельними ділянками.

Перевівши православне духовенство Волинської губернії на державне утримання після секуляризації земель католицьких храмів за участь римо-католицького кліру у листопадовому повстанні, уряд посилив залежність добробуту церковних служителів від своєї політики. Коли, після придушення російськими військами польського січневого повстання в 60-х рр. ХІХ ст. державні виплати священно- та церковнослужителям зросли вдвічі, священики і причетники все більше ставали прихильниками режиму «милостивого» імператора. Звертає на себе увагу також той факт, що державне утримання представників православного кліру великоросійських губерній було наполовину меншим, ніж у волинських служителів храмів. Це ще раз підтверджує думку про визначення урядом Російської імперії соціальної групи православного кліру Волинської губернії опорою в краї.

6. Відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви у регіоні вимагало залучення священиків до служби в органах єпархіального управління. Головною особою у Волинській духовній консисторії

(основного органу управління єпархією) був секретар, який призначався Святійшим Синодом і звітував йому. Решту членів обирали із священнослужителів та викладачів духовних навчальних закладів міста, де перебувала консисторія. В першу чергу, такий підхід давав можливість єпархіальному керівництву повністю контролювати діяльність консисторських працівників, яка базувалася на виконанні продиктованих урядом постанов Синоду. На місцях контролювали реалізацію політики Санкт-Петербурга духовні правління та благочинні.

Коли на початку ХХ ст. духовенство отримало виборчі права і представники кліру почали активно займатися громадською діяльністю, царський уряд у обличчі осіб «духовного відомства» здобув чисельний електорат. Священики вступали до проурядової партії «Союз русского народа», що нав'язувала частині православного кліру політичний та економічний антисемітизм, базований на рудиментах релігійного антисемітизму XVI–XVIII ст., боротьбу з полонізмом та проявами української самосвідомості, пропагував волинянам ідеї російського націоналізму.

Відмітимо, що волинські православні священнослужителі не брали дуже активної участі у організації підвідділів СРН, але окружними старостами були тільки єреї. Це говорить про те, що представники православного кліру в першу чергу контролювали створення та функціонування чорносотенної мережі. Оплотом «союзників» стала Почаївська лавра, де діяв один із найбільших осередків СРН, виходив друком «Почаевский листок». Головними регіональними ініціаторами формування мережі Почаївського відділу СРН були архієпископ Антоній (Храповицький) та архімандрит Віталій (Максименко). Ті єреї, які рішуче відмовлялися вступати до СРН чи критикували політику уряду, мали проблеми із законом.

Непростими в досліджуваній період були відносини православного духовенства з громадою. В першу чергу це пояснювалося різницею світоглядних орієнтирів – волиняни повільно сприймали російську культурно-релігійну модель, нав'язану служницею Санкт-Петербурга Православною Церквою. Також

парафіянам не подобалося, що представники кліру завищували ціни за надання духовних треб, змушували працювати на будівництві храмів та парафіяльних шкіл. На початку ХХ ст. у розпалі революційних подій в Російській імперії соціальна група православного духовенства в очах суспільства стала символом збереження старого ладу. Це ще більше підірвало авторитет Російської Православної Церкви серед громадян Волинської губернії.

Отже, стан православного духовенства Волинської губернії упродовж столітнього відтинку подолав низку етапів формування, поступово стаючи опорою царського режиму в регіоні. У ХХ ст. православний клір увійшов сформованою соціальною групою, яка функціонувала у межах загальноімперських норм і традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амвросий (Морев). *Православная Энциклопедия*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.pravens.ru (дата обращения: 23.09.2018).
2. Анофранка Н. Релігійныя і свецкія аспекты шлюбнаго заканадаўства Расійскай імперыі ў першай палове XIX ст. (на прыкладзе заходніх губерняў). *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Львів: «Логос». Частина 1 : Церковна історія. 2016. С. 282–293.
3. Антоний (Павлинский). *Православная Энциклопедия*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.pravens.ru (дата обращения: 23.09.2018).
4. Антоний (Храповицкий). *Православная Энциклопедия*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.pravens.ru (дата обращения: 23.09.2018).
5. Антонович В. Б. Що принесла Україні Унія. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1991. 132 с.
6. Арсеній (Москвин). *Православная Энциклопедия*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.pravens.ru (дата обращения: 23.09.2018).
7. Бабійчук В. В. Російська православна церква в освітній політиці самодержавства на Волині в кінці XVIII–XIX ст. *Історія міст і сіл Великої Волині*. Ред. М. Ю. Костиця. Житомир : ПП Косенко М. Г., 2002. Т. 25. Ч. 1. С. 248–256.
8. Баляс І. А. Роль уніатського кліру у суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. Вип. XXXV. С. 47.
9. Безпомощность крестьян. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1906. Неофициальная часть. № 15. С. 588–590.
10. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX века. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия

II. История. История Русской Православной церкви. Москва, 2014. Вып. 2 (57). С. 57.

11. Беллюстин И. С. Описание сельского духовенства. *Русский заграничный сборник*. Berlin, Paris, London, 1858. С. 57–67.

12. Білик В. А. Врегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 11–24.

13. Білик В. А. Греко-уніатське парафіяльне духовенство першої третини XIX ст.: соціальне походження, освіта, матеріальне забезпечення. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Сер.: Історичне релігієзнавство. Острог, 2011. Вип. 4. С. 42–51.

14. Білик В. А. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. Луцьк, 2014. № 7. С. 25–30.

15. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Авторизованный перевод с фр. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.

16. Борщевич В. Структурна характеристика православного духовенства Волині першого двадцятиліття XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 15. Серія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорука. Вінниця, 2009. С. 56–59.

17. Боярчук А. Грошове забезпечення православного духовенства Волинської губернії у 40-х рр. XIX століття (на матеріалах Володимир-Волинського, Ковельського та Луцького повітів). *Волинський музейний вісник*. Наук. зб.: вип. 7. Луцьк, 2015. С. 327–331.

18. Боярчук А. Державне утримання православного духовенства (60-ті рр. ХІХ–початок ХХ ст.). *Волинський музейний вісник*. Наук. зб. : Вип. 8. Луцьк, 2016. С. 115–121.
19. Боярчук А. Діяльність Луцького Хрестовоздвиженського братства у 90-х рр. ХІХ – поч. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю*. Наук. зб.: Випуск 56. Луцьк, 2015. С. 155–160.
20. Боярчук А. Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині ХІХ ст. *Історія релігій в Україні: науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. За заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич. Львів: «Логос», 2016. Частина 1. С. 269–281.
21. Боярчук А. Образование православных священников западных уездов Волынской губернии в первой половине ХІХ века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2017. № 9. С. 44–48.
22. Боярчук А. Православне духовенство Волині: особливості формування (кінець ХVІІІ–перша половина ХІХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 87–91.
23. Боярчук А. Православне духовенство і парафіяльна громада у Волинській губернії наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст. *Актуальные научные исследования в современном мире: ХХХІІ Международная научная конференция*, г. Переяслав-Хмельницький, 26–27 декабря 2017 г., Переяслав-Хмельницький. Сб. научных трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вып. 12 (32), ч. 9. С. 60–68.
24. Боярчук А. Православні парафії Володимира-Волинського наприкінці ХVІІІ–ХІХ ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. Наук. зб. Випуск 54. Матеріали 54 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2015. С. 152–156.

25. Боярчук А. Православні та унійні парафії Луцького повіту наприкінці XVIII ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2014. С. 4–8.

26. Боярчук А. Служба волинських православних священиків в органах єпархіального управління та виконання ними архієрейських доручень (перша половина XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 13 (338). С. 32–36.

27. Боярчук А. Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5 (354). С. 34–43.

28. Буравський О. А. Політика Російського самодержавства щодо землеволодіння Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII і першій третині XIX ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2011. С. 85–92.

29. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX і на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

30. Верт П. Православие, инославие, иноверие: Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи. Перевод с англ. Наталии Мишаковой, Михаила Долбилова, Елизаветы Зуевой и автора; научный ред. перевода М. Долбилов. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 280 с.

31. Выписка из журнала присутствия по делам православного духовенства, от 14 декабря 1867 г. Высочайше утвержденного в 1 день января 1868 г. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 19. С. 582–583.

32. Высочайше утвержденный устав гимназий и протогимназий ведомства Министерства народного просвещения. Именной указ, данный

Правительствующему Сенату. 1864. Ноября 19. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1874. Т. XXXIX. № 41 472. С. 167–179.

33. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах 14 июля 1864 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1864 г. 1867. Т. XXXIX. № 41 068. С. 613–618.

34. Высочайше утвержденное положение об обеспечении Православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебзкой, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском Волынской и в Белостоцкой области. 20 июля 1842 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1842 г. 1843. Т. XVII. № 15 872. С. 771–780.

35. Высочайше утвержденные Правила для обеспечения земельным наделом и помещениями причтов Православных сельских приходов в 9–ти Западных губерниях. Положение Комитета Министров, Высочайше утвержденное 11 апреля 1872 г., опубликованное 16 июня того же года. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1872 г. 1875. Т. XLVII. № 50 726. С. 476–483.

36. Высочайше утвержденный Устав Духовных Консисторий. 1841. Марта 27. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. СПб.: тип. 2. Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1842. Т. XVI. № 14 409. С. 222.

37. Высочайше утвержденный Устав духовных училищ 14 мая 1867 г. // *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1867 г. 1871. Т. XLII. № 44 572. С. 511–512.

38. Виталий Максименко. *Православная Энциклопедия*. Т. VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravens.ru. (дата обращения: 25.05.2019).

39. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4 т., 5 кн. Т. III.: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. Репринтне видання. Київ: Видавництво Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. 399 с.

40. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Сост. полподполковник А. Забелин. Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. Ч. 1. 365 с.

Волинський краєзнавчий музей

41. Відомість про прибутки церкви від продажу вінців та листків для відпущення гріхів. (с.Товпизин). ВКМ, інв. № КДФ – 81 21, арк. 2☐5.

42. Книга реєстрації обряду хрещення, вінчання та поховання в селах Суходоли, Новосілки, Ласків 1843–1845 рр. ВКМ, інв. № КДФ – 8492, арк. 41–48 зв., 85 зв.–89, 124 зв.–129 зв.

43. Книга для записи прихода и расхода денежных сумм по Покровской церкви с. Орани Владимирского уезда 1-го Благочиннического округа на 1911–1912 и 1913 года. ВКМ, інв. № КДФ – 550, арк. 1 зв.–5 зв.

44. Книга на записку прихода денежных сумм и капиталов с. Озденижи. ВКМ, інв. № КДФ – 22 154, арк. 13 зв.

45. Метрическая книга для записи актов об умерших по Лудино-Рогожанскому приходу с 1878 года. ВКМ, інв. № КДФ – 549, арк. 1 зв.–12 зв.

46. Проект про забезпечення сільського православного духовенства на 1849 р. (с. Княже, Миколаївська церква). ВКМ, інв. № КДФ – 82 49.

47. Тетрадь для записки крестьян села Руские Бискупичи виноватых денги в приходскую церковь. ВКМ, інв. № КДФ – 7276, арк. 1–8.

48. Волынское причетничество тридцатых годов // Волынские епархиальные ведомости. Кременец, 1878. Неофициальная часть. № 18. С. 711–714.
49. Волощенко С. А. Світські викладачі Володимирської василіанської повітової школи в першій третині XIX ст. // Наук. вісн Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. Луцьк, 2014. № 7. С. 19–24.
50. Встреча союзного знамени // Почаевский листок. Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, 1914. № 12. С. 13.
51. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. 532 с.
52. Гіль А., Скочиляс І. Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII– початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи. Львів; Люблін, 2012. С. XXXVI–XXXVIII.
53. Девятисотлетия православ'я на Волыни. У 2 ч. Ч. I. Житомир : Типо-литография Е. П. Льва, 1892. 659 с.

Державний архів Волинської області

Ф. 35. Волинська духовна консисторія. 1703 – 1946 рр.

оп. 1

54. *Спр. 4.* Метрическая книга записи рождений, браков и смерти Троицкой церкви в с. Вербка Ковельского уезда за 1816–1830 гг. Параскевской церкви в с. Буцин Ковельского уезда за 1829–1849 гг., 208 арк.
55. *Спр. 14.* Указы всероссийского самодержца о разрешении зачисления лиц римско-католического исповедования к православной церкви (29 декабря 1836 г. – 21 апреля 1867 г.), 328 арк.
56. *Спр. 20.* Переписка с Житомирским губернским духовнім правлением о строительстве, ремонте церквей, віделении земли под кладбище и мародерстве священников за 1837–1867 гг., 614 арк.

57. *Спр.* 51. Финансовые отчеты церквей Луцкого уезда и г. Луцка за 1878 г., 6 арк.
58. *Спр.* 88. Дело о выдаче пенсий священнослужителям и пособий их семьям (указы, правила, послужные списки, сведения о семьях) за 1861–1867 гг., 43 арк.
59. *Спр.* 89. Метрическая книга записи рождений и браков в с. Речица Ковельского уезда за 1862–1867 гг., 92 арк.
60. *Спр.* 322. Протоколы заседаний консистории (19 февраля 1882 г. – 31 декабря 1884 г.), 175 арк.
оп. 5.
61. *Спр.* 10. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1807 г., 190 арк.
62. *Спр.* 11. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1808 г., 190 арк.
63. *Спр.* 12. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1810 г., 186 арк.
64. *Спр.* 19. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1820 г., 184 арк.
65. *Спр.* 23. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1827 г., 187 арк.
66. *Спр.* 24. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1828 г., 183 арк.
67. *Спр.* 27. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1833 г., 494 арк.
68. *Спр.* 28. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1834 г., 397 арк.
69. *Спр.* 30. Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1844 г., 369 арк.

70. *Спр. 31.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1854 г., 462 арк.
71. *Спр. 48.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1870 г., 465 арк.
72. *Спр. 50.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1872 г., 422 арк.
73. *Спр. 62.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1885 г., 465 арк.
74. *Спр. 69.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1892 г., 519 арк.
75. *Спр. 86.* Клировые ведомости церквей Владимир-Волынского уезда за 1909 г., 561 арк.
76. *Спр. 97.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1805 г., 61 арк.
77. *Спр. 100.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1808 г., 59 арк.
78. *Спр. 102.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1811 г., 57 арк.
79. *Спр. 104.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1813 г., 57 арк.
80. *Спр. 110.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1820 г., 58 арк.
81. *Спр. 118.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1828 г., 58 арк.
82. *Спр. 121.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1834 г., 170 арк.
83. *Спр. 122.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1835 г., 149 арк.

84. *Спр. 124.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1837 г., 160 арк.
85. *Спр. 128.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1841 г., 148 арк.
86. *Спр. 129.* Клировые ведомости церквей 1-го округа Ковельского уезда за 1848 г., 59 арк.
87. *Спр. 130.* Клировые ведомости церквей 2-го округа Ковельского уезда за 1848 г., 70 арк.
88. *Спр. 131.* Клировые ведомости церквей 3-го округа Ковельского уезда за 1848 г., 63 арк.
89. *Спр. 132.* Клировые ведомости церквей 4-го округа Ковельского уезда за 1848 г., 102 арк.
90. *Спр. 144.* Клировые ведомости церквей 1-го округа Ковельского уезда за 1851 г., 59 арк.
91. *Спр. 145.* Клировые ведомости церквей 2-го округа Ковельского уезда за 1851 г., 75 арк.
92. *Спр. 146.* Клировые ведомости церквей 3-го округа Ковельского уезда за 1851 г., 63 арк.
93. *Спр. 147.* Клировые ведомости церквей 4-го округа Ковельского уезда за 1851 г., 105 арк.
94. *Спр. 148.* Клировые ведомости церквей 5-го округа Ковельского уезда за 1851 г., 55 арк.
95. *Спр. 171.* Клировые ведомости церквей 1-го округа Ковельского уезда за 1857 г., 56 арк.
96. *Спр. 209.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1869 г., 424 арк.
97. *Спр. 210.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1870 г., 149 арк.

98. *Спр. 213.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1873 г., 434 арк.
99. *Спр. 224.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1885 г., 404 арк.
100. *Спр. 244.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1906 г., 295 арк.
101. *Спр. 248.* Клировые ведомости церквей Ковельского уезда за 1909 г., 463 арк.
102. *Спр. 252.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1799 г., 195 арк.
103. *Спр. 258.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1805 г., 150 арк.
104. *Спр. 260.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1807 г., 150 арк.
105. *Спр. 262.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1811 г., 144 арк.
106. *Спр. 277.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1828 г., 145 арк.
107. *Спр. 279.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1831 г., 355 арк.
108. *Спр. 280.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1837 г., 387 арк.
109. *Спр. 283.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1844 г., 355 арк.
110. *Спр. 284.* Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1846 г., 364 арк.
111. *Спр. 298.* Клировые ведомости церквей 1-го округа Луцкого уезда за 1851 г., 100 арк.

112. *Спр.* 299. Клировые ведомости церквей 2-го округа Луцкого уезда за 1851 г., 103 арк.

113. *Спр.* 300. Клировые ведомости церквей 3-го округа Луцкого уезда за 1851 г., 104 арк.

114. *Спр.* 301. Клировые ведомости церквей 4-го округа Луцкого уезда за 1851 г., 75 арк.

115. *Спр.* 345. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1869 г., 384 арк.

116. *Спр.* 346. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1870 г., 384 арк.

117. *Спр.* 349. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1873 г., 337 арк.

118. *Спр.* 361. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1885 г., 373 арк.

119. *Спр.* 368. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1892 г., 391 арк.

120. *Спр.* 383. Клировые ведомости церквей Луцкого уезда за 1909 г., 427 арк.

оп. 10.

121. *Спр.* 5. Метрическая книга записи рождений, браков и смерти церкви с. Буцин Ковельского уезда за 1801–1828 годы, 86 арк.

122. *Спр.* 22. Книга брачного обыска Георгиевской церкви в с. Седлище Ковельского уезда за 1812–1825 годы, 30 арк.

123. *Спр.* 22 а. Метрическая книга записи рождений, браков и смерти церкви с. Паридубы Ковельского уезда за 1812–1831 годы, 99 арк.

Ф. 359. Володимир-Волинський повітовий суд, 1791–1873 рр.

оп. 2.

124. *Спр. 30.* Дело по обвинению крестьянки Сташук Марии в детоубийстве, 1826 г., 29 арк.

125. *Спр. 32.* Дело по обвинению берестечковского ксендза Гауры Феликса в изнурении заключенных в кандалы крестьян села Зборьшева, 1827 г., 26 арк.

Ф. 361. Луцкий повітовий земський суд (1797–1831 рр.). Луцкий повітовий суд (1831–1872 рр.).

оп. 1.

126. *Спр. 1.* Дело по обвинению священника Курашевича Григория в пропаганде униатской веры, 1797 г., 30 арк.

127. *Спр. 15.* Дело по обвинению священника Бубалевича в убийстве своего сына, 1809–1810 гг., 44 арк.

128. *Спр. 86.* Дело по расследованию жалобы Луцкого духовного правления на лакея помещика Скарчевскаго Захарчука Степана о недостойных поступках по отношению к церкви, 1827–1829 гг., 102 арк.

129. *Спр. 113.* Дело по обвинению крестьян села Боратин работающих в религиозные праздники, 1829–1831 гг., 24 арк.

130. *Спр. 177.* Дело об изъятии у священника села Гнидава Теодоровича Василия водки, 1838–1842 гг., 34 арк.

Ф. 362. Ковельське духовне правління, м. Ковель (1806–1864 рр.).

оп. 1.

131. *Спр. 1.* Описание церкви села Нуйно, 1806 г., 15 арк.

132. *Спр. 5.* Описание церкви села Обенижа, 1806 г., 18 арк.

Ф. 369. Володимир-Волинське духовне правління, м. Володимир-Волинський (1806 р.).

оп. 1.

133. *Спр. 2.* Описание церкви села Блудова, 1806 г., 8 арк.

134. *Спр. 30.* Описание церкви села Лишни, 1806 г., 8 арк.

135. *Спр. 31.* Описание церкви села Лудина, 1806 г., 5 арк.

136. *Спр.* 32. Описание церкви села Любохины, 1806 г., 5 арк.

Ф. 382. Луцька унійна генеральна духовна консисторія, 1779–1836 рр.

оп. 2

137. *Спр.* 89. Письма, прошения и рапорты духовных лиц. Сведения о священниках, церквях Владимирского, Луцкого, Староконстантиновского поветов, об оценке церквей, о недозволенном крещении униацким священником ребенка в городе Луцке, 1806 г., 81 арк.

138. *Спр.* 128. Письма духовных и свецких лиц о богослужении, о возвращении церковных земель, розыск лиц, переход церквей губернии на православие, 1809 г., 67 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 1. Волинська духовна консисторія, 1741–1921 рр.

оп. 1.

139. *Спр.* 20. По рапорту Ровенского благочинного священника Леневица, о бритии бороды священниками Клеванским, Гусаковским и с. Дикова Гаврилом Кудилевичем, 1796 г., 30 арк.

140. *Спр.* 34. По рапорту протоиерея Павла Кизимовича, с испрошением резолюции присоединить ли приход из унии в благочестие в Житомирском уезде до базилиан Тригурских принадлежащий, 1796 г., 29 арк.

141. *Спр.* 51. По рапорту благочинного Заславского уезда священника Павла Леневица о занятии униацкими попами плебаний, принадлежащих православным церквам, 1796 г., 20 арк.

142. *Спр.* 59. По рапорту Ровенского священника Шушковского, что некоторые священники с женами и детьми присоединившись к благочестию перешли на латинский обряд, а именно Игнатий Консутаровский, Федорович Николай и Тарановский, 1796 г., 50 арк.

143. *Спр.* 61. По рапорту Кременецкого благочинного иерея Леонтия Дверницкого, о неудобно возможной присылке ревизских сказок с уездов

Кременецкаго и Дубенскаго, и о неприсоединении всех церквей и проч., 1796 г., 15 арк.

оп. 3.

144. *Спр.* 255. Рапорт волынского и житомирского епископа в Синод о собранных по епархии пожертвованиях с целью сбора новых сил для отражения нашествия французских войск, 1812 г., 143 арк.

оп. 22.

145. *Спр.* 1254. Отношение обер-прокурора Синода волинскому архиепископу о принятии мер к прекращению распространения слухов среди народа о предстоящем новом переделе земли, по котрому вся земля от помещиков и землевладельцев должна перейти к крестьянам и рапорты благочинных округов с подтверждением фактов распространения указанных слухов в приходах в результате мер принятых священником, 1881 г., 53 арк.

оп. 23.

146. *Спр.* 930. Рапорт священника с. Сеянец Острожского уезда Волынской духовной консистории от 8 июля 1887 г. о самовольной порубке крестьянами церковного леса и использовании его в личных целях, 1887 г., 9 арк.

оп. 73.

147. *Спр.* 58. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда за 1814 г., 280 арк.

148. *Спр.* 59. Клировые ведомости церквей Житомирского уезда за 1833 г., 304 арк.

149. *Спр.* 2. Клировые ведомости церквей Новоград-Волынского уезда за 1807 г., 129 арк.

150. *Спр.* 8. Клировые ведомости церквей Новоград-Волынского уезда за 1834 г., 382 арк.

151. *Спр.* 11. Клировые ведомости церквей Новоград-Волынского уезда за 1853 г., 258 арк.

152. *Спр.* 38. Клировые ведомости церквей Новоград-Волынского уезда за 1885 г., 268 арк.
153. *Спр.* 57. Клировые ведомости церквей Новоград-Волынского уезда за 1909 г., 269 арк.
154. *Спр.* 241. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1807 г., 73 арк.
155. *Спр.* 246. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1831 г., 213 арк.
156. *Спр.* 251. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1845 г., 218 арк.
157. *Спр.* 254. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1851 г., 224 арк.
158. *Спр.* 281. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1885 г., 236 арк.
159. *Спр.* 300. Клировые ведомости церквей Овручского уезда за 1909 г., 300 арк.
160. *Спр.* 182. Клировые ведомости церквей Острожского уезда за 1807 г., 129 арк.
161. *Спр.* 183. Клировые ведомости церквей Острожского уезда за 1828 г., 138 арк.
162. *Спр.* 185. Клировые ведомости церквей Острожского уезда за 1851 г., 149 арк.
163. *Спр.* 212. Клировые ведомости церквей Острожского уезда за 1885 г., 156 арк.
164. *Спр.* 238. Клировые ведомости церквей Острожского уезда за 1909 г., 192 арк.
165. *Спр.* 428. Клировые ведомости церквей Староконстантиновского уезда за 1811 г., 295 арк.

166. *Спр. 439.* Клировые ведомости церквей Староконстантиновского уезда за 1840 г., 256 арк.

Ф. 158. Канцелярия Волинського епархіального архієрея, 1865–1913 рр.

оп. 1.

167. *Спр. 18.* Об увольнении протоерея Пуриевича от должности члена консистории и о лицах представленных в сию должность, 1872 г., 6 арк.

168. *Спр. 34.* О производстве в первокласный чин секретаря при Волынском архиепископе Порфирии Лобачевском, 1872 г., 6 арк.

169. *Спр. 288.* С предложениями его преосвященства Волынской духовной консистории, 1884 г., 12 арк.

170. *Спр. 406.* Предложения Волынской духовной консистории, 1890 г., 6 арк.

171. *Спр. 421.* Формулярные и именные списки лиц, служащих в духовных заведениях, 1890 г., 23 арк.

172. *Спр. 572.* О беспорядках в Волынской семинарии, 1900 г., 63 арк.

оп. 1. (дополнительный)

173. *Спр. 8.* О избрании членов в Государственный совет от духовенства. О раскольниках-великоросах и другие вопросы, 1905–1906 рр., 17 арк.

174. *Спр. 14.* Справочная книга Канцелярии Волынского епархиального архиерея, 1907 г. 63 арк.

175. *Спр. 20.* О вызове священника Нималовского к сдаче дел по столу консистории, которым он ведал, 1879 г., 15 арк.

Ф. 329. Волинське губернське присутствіє у справах про товариства та союзи, 1906–1917 рр.

оп. 1.

176. *Спр. 1.* Реестр обществ и союзов Волынской губернии, 1906–1911 гг., 79 арк.

177. *Спр. 6.* Переписка с уездными исправниками, Волынским губернским жандармским управлением о доставке в департамент общих для Министерства внутренних дел сведений о существующих в губернии обществах и союзах, преследующих политические цели; списки сельскохозяйственных, потребительских и др. обществ Волынской губернии, 1906–1917 гг., 30 арк.

178. *Спр. 19.* Об учреждении потребительской лавки Житомирского отдела «Союза русского народа», 1907 г., 2 арк.

179. *Спр. 96.* Об открытии в Новой Гуте Овручского уезда потребительской лавки отдела «Союза русского народа», 1907 г., 7 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. 22. Острозький повітовий суд, 1796–1905 рр.

оп. 1.

180. *Спр. 154.* Дело на ксендза католического костела Бродницкого Анастасия, осужденного за запрещение вступать в законный брак православным с католиками, 1862 – 1806 гг., 146 арк.

Ф. 370. Дубенський повітовий суд, 1774–1877 рр.

оп. 3.

181. *Спр. 26.* Дело о публичном выступлении на сельской сходке дядка села Ступно Чудаковича за невыполнение крестьянами повинностей в пользу помещиков, 1862 – 1865 гг., 73 арк.

182. *Спр. 103.* Дело о возвращении земли и униатской церкви в с. Страклове конфискованных в 1812 г. казной и переданных Православной церкви, 1840 – 1856 гг., 66 арк.

183. *Спр. 857.* Дело об отступлении от православия некоторых жителей г. Дубно, 1843 – 1859 гг., 175 арк.

184. *Спр. 858.* Дело о переходе некоторых жителей г. Дубно из православной веры в католическую, 1861 – 1864 гг., 17 арк.

Ф. 379. Рівненський повітовий справник, 1852–1877 рр.

оп. 1.

185. *Спр. 7.* Листування про збір відомостей на протоієрея церкви м. Рівне Клюковського, 1865 р., 14 арк.

186. *Спр. 9.* Листування з губернатором Волинської губернії щодо православних священників Рівненського повіту, 1865 р., 31 арк.

187. *Спр. 17.* Заява священника церкви у с. Городок Берестовського про невиконання церковних обрядів селянином Козярьським, 1869 р., 5 арк.

Ф. 639. Колекція матеріалів релігійних установ території Рівненської області.

оп. 1.

188. *Спр. 1.* Клировые ведомости церквей Дубенского уезда за 1799 г., 75 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 258. Духовний собор Почаївської Успенської лаври, м. Почаїв, Кременецького повіту, Волинської губернії, 1793–1926 рр.

оп. 1.

189. *Спр. 4503.* Справа про вихід з друку в 1905 р. журналу «Почаївський листок», 1904–1905 рр., 372 арк.

190. *Спр. 4569.* Статистичні зведення відомств Лаври про кількість земельних угідь, збір врожаю та інші питання за 1905 р., 1905–1906 рр., 12 арк.

191. *Спр. 4585.* Справа про продаж урожаю лаврських садів у 1905 р., 66 арк.

192. *Спр. 4586.* Рапорт економа лаври про складення опису кухонного майна, 1905–1906 рр., 4 арк.

193. *Спр. 4607.* Справа про видання у лаврській друкарні «Почаївських відомостей» і «Почаївського листка», 1906–1907 рр., 50 арк.

194. *Спр. 4613.* Книга обліку грошових надходжень Лаври за 1907–1908 рр., 89 арк.

195. *Спр. 4624.* Відомості про відділи «Союзу російського народу» на Волині за 1908 р., 24 арк.

196. *Спр. 4627.* Справа про нагородження друкаря Лаври архімандрита Віталія орденом святого Володимира IV ступеня, ієромонаха Феодула орденом Анни III ступеня і возведення ієромонаха Єрмолая в чин ігумена, 1907–1908

197. *Спр. 4643.* Справа про купівлю земель лаврського фільварку товариством селян в с. Новий Тираж Кременецького повіту Волинської губернії, 1906–1909 рр., 57 арк.

198. *Спр. 4623.* Відомості про надходження і видатки церковних грошових сум і капіталів у церквах 4-го благочинного округу Кременецького повіту Волинської єпархії, 1897 р., 8 арк.

199. *Спр. 4684.* Справа про призначення надвірного радника Олександра Зубова цензором «Почаївських вістей» і про його зауваження, 1908 р., 9 арк.

200. *Спр. 4712.* Справа за клопотанням Почаївського відділу «Союзу російського народу» і про здачу йому в оренду лаврської торгової площі, 1908–1909 рр., 28 арк.

201. *Спр. 4760.* Справа про відкриття в Почаївській Лаврі місіонерських курсів у 1910–1911 рр., 19 арк.

202. *Спр. 4763.* Справа про видання журналів «Почаївський листок» і «Російський чернець», 1910 р., 9 арк.

203. *Спр. 4829.* Справа про участь монахів лаври у виборах до Державної Думи, 49 арк.

204. *Спр. 4847.* Справа про розповсюдження архімандритом Віталієм брошури «Союзна наука», 1912 р., 8 арк.

205. *Спр. 4918.* Справа про святкування 75-річного ювілею звільнення Лаври від впливу унії і складання історичної довідки, 1908–1910 рр., 81 арк.

206. *Спр. 4909.* Журнал «Почаївський листок» від 8 квітня 1915 р., 10 арк.

207. *Спр. 4811.* Журнал «Почаївський листок» №60 присвячений 100-річчю перемоги у Вітчизняній війні, 1912 р., 48 арк.

208. Денежное обращение России. Исторические очерки. Каталог. Материалы архивных фондов: в 3 т. Банк России; [ред. совет: Г. И. Лунтовский, А. Н. Сахаров, А. В. Юров]. Москва: ИнтерКрим-пресс, 2010. С. 31–35.

209. До виборів по Україні. *Рада*. Київ, 9 лютого 1907. № 33. С. 4.

210. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті нашого народу. Берлін : РБ., 1940. С. 42.

211. До 400-ліття заснування Києво-Могилянської академії: події, імена. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/node/2573> (дата звернення: 13.02. 2019).

212. Епархиальныя распоряжения и известия. Преподание архипастырского благословения. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Официальная часть. № 14. С. 325.

213. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині: 1793–1917 рр. Житомир: Журфонд, 1996. 180 с.

214. Журнал Волынского епархиального съезда духовенства сессии 1908 г. *Волынские епархиальные ведомости*. Житомир, 1908. Официальная часть. № 34. С. 538–539.

215. Забытые в духовном сословии. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1891. Неофициальная часть. № 9. С. 332–333.

216. Загаецкий Св. Иоанна Милостивого мужской третьеклассный монастыр. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1877. № 20. Неофициальная часть. С. 845–875.

217. Законы о состояниях. Т. IX. О разных родах состояний и различии прав им присвоенных. Санкт-Петербург: в типографии второго Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1857. С. 61–64.

218. Земський Ю. С. Деградація соціальної ваги православного духовенства України в умовах політики Російської імперії впродовж XIX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 20. Київ, 2010. С. 185–198.

219. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва: Наука, 1984. 226 с.
220. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII і першій половині XIX століття. Київ, 1994. 178 с.
221. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра I. Казань, 1873. 851 с.
222. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословное общество Российской империи (XVIII и начало XIX века). Москва: Новый хронограф, Ин-т рос. истории, 2010. 752 с.
223. Из жизни духовенства. *Волынские епархиальные ведомости*. Житомир, 1908. Неофициальная часть. № 50. С. 885.
224. Из наблюдений сельского священника. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. Неофициальная часть. № 13. С. 521–527.
225. Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни (из воспоминаний и рассказов моего отца). *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1886. Неофициальная часть. № 33. С. 1063–1175.
226. Императорский указ, данный правящему должность Генерал-Губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Генерал-Поручику Тутолмину «Об устранении всяких препятствий к обращению Униат к Православной Греческой Церкви», от 22 апреля 1794 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1789–31 октября 1796 г. 1830. Т. XXIII. № 17 199. С. 509.
227. История учреждения на Волыни православной епископской кафедры по документам Волынской духовной консистории. *Волынские епархиальные ведомости*. Житомир, 1873. № 2–3. Неофициальная часть. С. 109.
228. Казаков М. В. Відродження церковно-братського руху в Київській єпархії на початку 1860-х рр. *Сумська старовина*. Суми, 2011. № XXXV. С. 37–43.

229. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2009. Вип. 28. С. 72–77.
230. Карліна О. М. Шкільна освіта в Луцьку наприкінці XVIII у середині XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 43–50.
231. К вопросу об обеспечении духовенства в Западном крае. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1887. Неофициальная часть. № 33. С. 1037–1038.
232. К вопросу о духовенстве, как сословию, в отношении к условиям Югозападного края. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. Неофициальная часть. № 7. С. 296–297.
233. Кильчевский В. А. Богатства и доходы духовенства. Санкт-Петербург: тип. «Работник», 1908. 46 с.
234. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. Вильно: тип. И. Блюмовича, 1895. 352 с.
235. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. Санкт-Петербург, 2003. 360 с.
236. Кондратюк Р. Ю. Джерела з історії Уніатської Церкви південно-східної Волині другої половини XVIII ст. *Архіви України*. Київ, 2001. № 4. С. 98–110.
237. Кондратюк Ю. С. Церковнопарафіяльне діловодство Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX століть. Монографія. Житомир: ЖДТУ, 2010. 210 с.
238. Коник О. О. Волинські першодумці в суспільному просторі пізньоімперської Росії: оцінка сучасників. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – початку XX століття* : зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 540 с.
239. Копия акта духовенства и церковных старост 2 округа Старокостаниновскаго уезда относительно устройства в с. Чернелевке окружной пасеки для получения чистаго пчелинаго воска. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 8. С. 179–180.

240. Копия рапорта благочинного пятого округа, Острожского уезда, священника Иоанна Струменского, на имя Его Высокопреосвященства, от 16 марта текущего года за № 110, с приложением акта духовенства о заведении в приходах церковных пасек . *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 11, 12. С. 293.

241. Копия циркулярного отношения Г. Обер-Прокурора Св. Синода, от 14 января сего 1894 года за № 515. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 9. С. 198.

242. Коптюх Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII–першій половині XIX століть). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Історія. Київ, 2004. Вип. 74. С. 16–19.

243. Костюк О. Ю. Організаційно педагогічні умови становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2007. Вип. 34. С. 139–143.

244. Коялович М. О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 г.). Минск: Лучи Софии, 1999. 400 с.

245. Краткая объяснительная записка к избранному и устроенному рамочному улью, рекомендуемому преимущественно для духовенства и начальных школ, как ближайших проводников разумного пчеловодного хозяйства в народе. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1893. Неофициальная часть. № 12. С. 347–352.

246. Краткие исторические сведения о православном Валуевском монастыре, ныне не существующем. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1872. № 3. Неофициальная часть. С. 87–90.

247. Кривелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. Москва: Знание, 1982. 64 с.

248. Кривошея І. І. До історії дворянства Уманського повіту Київської губернії (остання третина ХІХ–початок ХХ ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2003. Вип. 5. С. 149–168.

249. Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України ХVІІІ–ХІХ ст. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 15. С. 10–18.

250. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Київ: Вища шк., 1991. С. 82–91.

251. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-ох книгах. Кн. 3. Кінець ХVІ–середина ХІХ ст. Київ: Либідь, 1994. 336 с.

252. К указу от 5 февраля 1868 года за № 9, о новых штатах архиерейских домов и кафедральных соборов. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 15. С. 419–420.

253. Куцик Р. Роль Російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Історія релігій в Україні*. Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії: «Логос», 2016. Ч. 1. С. 464–472.

254. Лісейчыкаў Д. В. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх земель 1720–1839 гг. Мінск : Медысонт, 2011. 198 с.

255. Літургія та її загальне поняття, служіння Івана Златоустого і Василя Великого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/relig/21267/> (дата звернення: 22.10.2017).

256. Ліщук С. В. Навчальний процес у Волинській духовній семінарії (1796–1825). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. Вип. 19. С. 69–81.

257. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Відп. Ред. Л. А. Дубровіна. Київ, 2013. 300 с.

258. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1933. С. 8–9.

259. Местечко Ляхоцы Острожского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. № 18. Неофициальная часть. С. 707–719.

260. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії. *Волинська духовна семінарія: до 20-річчя відродження: зб. матеріалів наук.-практ. конф. з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волин. духовн. семінарії*. Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. С. 111–141.

261. Миронов Б. Н. Дискуссия вокруг «Социальной истории периода империи». Социальная история России периода империи (XVIII – XIX ст.). Генезис личности, демокритической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. Санкт-Петербург: Изд. Дмитрий Буланин. 2003. Т. 1. С. XV–XL.

262. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. (3-е изд). 583 с.

263. Михайлюк О. В. Аграрне перенаселення в українських губерніях Російської імперії початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць*. Черкаси, 2009. Вип. 3. С. 222–225.

264. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ: Київський нац. ун.-т ім. Т. Шевченка, 1996. 110 с.

265. Наставление как содержать лошадей и иной скот, чтоб они не хворали сибирской язвой; как узнавать эту болезнь и как нужно поступать, чтобъ ею не заражались люди, лошади, рогатый скот и другия животныя. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 25. С. 806–813.

266. Несколько слов о поездке по епархии преосвященного Модеста, епископа Волынского и Житомирского. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Неофициальная часть. № 16. С. 485–498.

267. Никольский Н. М. История русской церкви. 3-ие изд. Москва: Политиздад, 1985. 448 с.

268. Новік Н. Дзейнасць праслаўнай царквы на стварэнні прафесійных навучальных устаноў у другой палове XIX–пачатку XX ст. (на прыкладзе беларуска–літоўскіх губерняў). *Історія релігій в Україні: науковий збірник присвячений світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Львів: «Логос». Частина 1 : Церковна історія, 2016. С. 353–363.

269. Нужний С. С. Правове положення колишніх державних селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу. *Правничий часопис Донецького університету*. Вінниця, 2013. С. 229–235.

270. Обзор Волынской губернии за 1885 г. Приложение ко всеподданнейшему отчету волынского губернатора. Житомир, 1885. 136 с.

271. Об обучении поповских и диаконских детей и прочих церковнослужительских детей в греческой и латинских школах, о непосвящении в попы и диаконы тех, которые учатся не похотят и о неприеме оных ни в какие чины, кроме солдатского звания. Именной, объявленный из монастырского военному приказу. 1710. Ноября 11. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. IV. № 2308. С. 581.

272. Об общих средствах призрения для всего служащего при церквах духовенства. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1867. Мая 22. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1871. Т. XLII. № 44 610. С. 797–798.

273. Об определении поповских и диаконских детей в греческие и латинские школы, о непосвящении в попы и диаконы тех, которые учатся в оных школах не пожелают и о непринимании их ни в какие чины, кроме воинской службы. Именной, объявленный из монастырского военному приказу. 1708. Января 15. *Полное собрание*

законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. IV. № 2186. С. 401.

274. Об освобождении домов священно и церковнослужителей от полицейских повинностей. Именной, данный Сенату. 1798. Декабря 3. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 18772. С. 463–464.*

275. Об освобождении домов священно и церковнослужителей от постоя, поземельного сбора и других городских и полицейских повинностей. Именной, данный Сенату. 1821. Апреля 17. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXVII. № 28611. С. 694–695.*

276. Об освобождении прихожан от обязанности обрабатывать церковные земли, и об удвоении положенной в 1765 г. платы священнослужителям за исправление мирских треб. Именной, данный Сенату. 1801. Апреля 3. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXVI. № 19 816. С. 605–606.*

277. Об освобождении священников и диаконов от телесного наказания. Именной, данный Синоду. 1801. Мая 22. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXVI. № 19885. С. 655.*

278. Об оставлении без действия рекомендательных писем светских особ о священниках, не распространяя сего на духовных армейского ведомства. Именной указ, объявленный в приказе начальника главного штаба. 1816. Июля 11. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXIII. № 26 347. С. 930.*

279. Об отдаче накопившейся типографской суммы в Заемный банк, для обращения из процентов, и составлении из оной капитала для роздачи пенсии духовным и светским лицам, в ведомстве Синода служащим. Именной указ, данный

Синоду. 1791. Декабря 11. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. Канцелярии, 1830. Т. XXIII. № 17 004. С. 286.

280. Об отпуске священно и церковнослужителям на обстройку сгоревших домов леса, наравне с казенными крестьянами. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. 1816. Февраля 29. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXIII. № 26 169. С. 530–531.

281. Об усилении вящих способов к образованию духовнаго юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании. Именной, данный Синоду. 1829. Декабря 6. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. Канцелярии. 1830. Т. IV. № 3 323. С. 838.

282. Об устройстве детей лиц православнаго духовенства. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату Святейшим Синодом 11 июля. 1869. Мая 26. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1873. Т. XLIV. № 47 138. С. 521–522.

283. Об устройстве училищ. Именной, данный Сенату. 1803. Января 26. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии. 1830. Т. XXVII. № 20 597. С. 437–442.

284. Об учреждении епархий в новоприобретенных от Польши областях. Именной, данный Синоду. 1793. Апреля 13. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXIII. № 17113. С. 419.

285. Об учреждении в трех присоединенных от Польши Губерниях и в Каменецкой области по одному мужескому и одному женскому монастырю. Именной, данный Синоду. 1795. Апреля 12. *Полное собрание законов Российской*

империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXIII. № 17318. С. 663–664.

286. Об учреждении соборных церквей в некоторых городах на денежном окладе; об ассигновании суммы на жалованье священно и церковнослужителям оных церквей и о перемене названий епархий для единообразия по званию тех губерний, в коих кафедры их состоят. Синодский, в следствие Именного. 1799. Июля 31. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание первое. Санкт-Петербург: тип. II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 19 070. С. 750–754.

287. О замене в юго-западных губерниях особым поземельным сбором существующих там натуральных повинностей прихожан в пользу местного православного духовенства. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, объявленное Сенату обер-прокурором Святейшего Синода. 1867. Января 16. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1871. Т. XLII. № 44121. С. 24.

288. О записках в оклад церковнослужителей, находящихся по найму при Римско-Католических церквях и об освобождении от платежа податей и повинностей лично церковнослужителей, состоящих при Греко-Униатских церквях. Сенатский. 1838. Июнь 24. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1839. Т. XIII. Часть 1. № 11358. С. 997–998.

289. О записке в ревизию людей духовного звания, которые объявятся без местъ и в отставке. Высочайше утвержденный доклад Сената обще съ Синодом. 1722. Апреля 4. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. VI. № 3932. С. 324.

290. О несовершении крепостных актов на приобретаемая монастырями и церквями недвижимыя имения без высочайшаго соизволения. Высочайше утвержденное положение комитета Министров. 1819. Января 4. *Полное собрание*

законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXVI. № 27 622. С. 7–8.

291. О обработывании церковных земель прихожанами. Высочайше утвержденный доклад Синода и Сената. 1798. Января 11. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 18 316. С. 24–26.*

292. О представлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли. Именной, данный Сенату. 1801. Декабря 12. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXVI. № 20 075. С. 862–863.*

293. О пособиях Духовенству, претерпевающему от пожарных случаев разстройство в своем состоянии; с приложением Синодского указа Епархиальным Архиереям. Именной, данный Комиссии Духовных Училищъ. 1828. Мая 17. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. III. № 2034. С. 554–555.*

294. О призрении бедных духовного звания. Высочайше утвержденное положения. 1823. Августа 12. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXVIII. № 29 583. С. 1169–1176.*

295. О произвождении в церковный причет крестьян, увольняемых помещиками или обществами с платою за них подушных денег до будущей ревизии. Синодский указ. 1761. Октября 3. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XV. № 11336. С. 794.*

296. О распространении на Киевскую, Подольскую и Волынскую епархии положения об обеспечении сельского духовенства. Именной, объявленный Св. Синодом указ. 1843. Августа 31. *Полное собрание законов Российской империи.*

Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1844. Т. XVIII. № 17 133. С. 539.

297. О взаимных отношениях священника с прихожанами. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1878. Неофициальная часть. № 21. С. 829–840.

298. О возвышении окладов содержания и пенсий служащим в духовно-учебных заведениях. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 26. С. 689.

299. О захвате церковной земли, принадлежащей причту м. Бережец. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. Официальная часть. № 16. С. 457–458.

300. Омелянчук І. В. Чорносотенний рух на території України (1904–1914 рр.). Монографія. Київ: НГУРВ, 2000. 154 с.

301. О наблюдении епархиальным архиереям за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян всемерно старались отвращать от онаго. Синодский указ. 1799. Мая 7. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXIV. № 17 958. С. 606–607.

302. О наблюдении Епархиальным Архиереямъ за поведением ввереннаго имъ духовенства; о порядке избрания и рукоположения ищущих сего звания, и объ обращении особеннаго внимания на образ воспитания юношества в Духовных училищах. Высочайше утвержденный доклад Синода. 1823. Декабря 22. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXXVIII. № 29 711. С. 1337–1341.

303. О назначении единовременного пособия священно-церковно-служителям и вдовам их по Волынской епархии. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1871. Официальная часть. № 8. С. 154–155.

304. О неотложном внесении в Государственный Банк или в местные Конторы и Отделения онаго наличных сумм и процентных бумаг монастырей, церквей,

духовно-учебных заведений, попечительств и других духовного ведомства учреждений, подведомственных Епархиальным Преосвященным и Синодальным Конторам. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Неофициальная часть. № 1,2. С. 3–4.

305. О пожертвованиях в пользу церквей. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1871. Официальная часть. № 19. С. 500–501.

306. О правилах относительно побуждения к исполнению Христианского долга исповеди и св. Причастия крестьян, нерачительных в сем отношении. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1873. Официальная часть. № 6. С. 129–130.

307. Определение Волынской духовной консистории состоявшееся в следствие отношения к его Высокопреосвященству г. попечителя киевского учебного округа о состоянии церковноприходских школ в уездах: Житомирском, Новоградволинском и Овручском (от 17 марта 1879 г. за № 3084). *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1879. Официальная часть. № 15. С. 564–566.

308. О предписании епархиальным архиереям, дабы они усугубили бдительность надзора над поведением и нравственностью вверенного им духовенства. Синодский указ. 1833. Июля 31. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1834. Т. VIII. № 6360. С. 447–448.

309. О приведении епархиальных границ сообразно границам губерний и об учреждении новых епархий. Высочайше утвержденный доклад Синода. 1799. Октября 16. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание первое. Санкт-Петербург: тип. II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXV. № 19 156. С. 814.

310. О принятии, при производстве в священно и церковнослужительские чины прошений за подписанием одних только просителей, с приложением от прихожан одобрений о честном их поведении. Синодский указ. 1797. Июня 24. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург:

тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. XXIV. № 18 016. С. 635–636.

311. О принятии мер, чтобы священнические должности были замещаемы людьми истинной нравственности, съ достаточными познаниями и предпочтительно изъ Семинаристов; и об определении всех воспитывающихся въ духовных училищах непременно в духовное звание. Именной указ, объявленный оберъ-прокурору Св. Синода статс-секретарем Муравьевым. 1826. Июня 17. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. I. № 413. С. 590–591.

312. О причинах вражды к духовенству со стороны дворянства. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Неофициальная часть. № 29. С. 980.

313. О производстве настоятелей в монастыри и протопопов в соборы; об образе взыскания с духовных особ долгов, о суждении их за вины, о разводе браков, о решении дел по доносам инквизиторов и об имении оставшемся после умерших священно и церковнослужителей. Синодский. 1723. Марта 22. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. VII. № 4190. С. 40–43.

314. Опря Б. О. Повсякденне життя православного духовенства Правобережної України (1860-ті–1917 р.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.

315. О разложении подушного сбора. Именной, данный Сенату. 1722. Января 11. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. VI. № 3873. С. 477.

316. О распоряжениях по обрабатыванию земель церковных; об удовлетворении священно церковнослужителей хлебом в натуре или денгами, где обоюдное в том согласие последует, и об отводе указаго пространства земли к тем церквам, при коих священно и церковнослужители казеннаго жалованья не получают. Сенатский, ноябрь 1800 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание

Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1800–1801 г. 1830. Т. XXVI. № 19 764. С. 415–417.

317. О смерти священника. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Официальная часть. № 5. С. 97.

318. О смерти священника. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Официальная часть. № 6. С. 111.

319. О смерти псаломщиков. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Официальная часть. № 6. С. 124.

320. От 21-го сентября до 5-го октября 1877 г., № 1,390, о пожертвовании, сделанном духовенством ровенского уезда, Волынской епархии, на санитарные нужды действующей армии. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1877. Официальная часть. № 22. С. 650.

321. Отчет о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского братства за 1889–90 братский год. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1891. Неофициальная часть. № 7. С. 251.

322. Отчет о пожертвованиях деньгами и церковными вещами, поступивших в 1892–93 годах на окончание вновь строящейся церкви, вместо згоревшей, в селе Жереве, Овручского уезда, по воззванию, пропечатанному с разрешения Епархиального Начальства (Указ Волынской духовной Консистории от 21 апреля, 1892 года, за № 5, 676) в повременных духовных и светских изданиях. *Волинские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 8. С. 243–247.

323. О улучшении содержания православного духовенства Западного края. Именной [указ], данный Синоду. 1843. Апреля 1. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1844. Т. XVIII. Ч. 1. № 16 678. С. 191.

324. О штатах для причтов сельских церквей в епархиях: Литовской, Могилевской, Минской и Полоцкой и в двух уездах Волынской. Именной [указ], данный Синоду. 1842. Апреля 4. *Полное собрание законов Российской империи*.

Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1843. Т. XVII. Ч. 1. № 15 470. С. 264.

325. Павлюк В. В. Уніатська Церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2011. С. 150–157.

326. Памяти Илариона Антоновича Курджинскаго (священника с. Юначек 2 округа Заславскаго уезда). *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Неофициальная часть. № 6. С. 152–154.

327. Петров Н. И., Малышевский И. И. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Издано при министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: тип. Товарищества «Общественная польза», 1888. С. 239.

328. По вопросам, возникшим по согласовании статей Свода Законов с Высочайше утвержденными, 26 мая 1869 и 11 мая 1870 года, мнениями Государственного Совета о правах детей духовных лиц Православнаго и Армяно-Григорианскаго исповеданий. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1871. Марта 15. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Второе. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1874. Т. XLVI. № 49 361. С. 203–204.

329. По вопросу о порядке заключения и о значении договоров об аренде церковных недвижимых имуществ. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 26. С. 696.

330. Подготовка Волынской духовной семинарии к преобразованию ее по новому уставу. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 17. С. 464–465.

331. По делу о сношении помещичьих зданий, находящихся на церковной усадьбе, в близком розстоянии от церкви. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. Официальная часть. № 16. С. 458–460.

332. Постановление Волынской Духовной Консистории по делу о нарушении одним причтом лесного устава. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 25. С. 667–668.

333. Поучение, говоренное 12 февраля 1867 года Преосвященным Агафангелом, епископом Волынским и Житомирским, при освящении церкви в Житомирской мужской гимназии. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 11. С. 244–247.

334. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1873. Официальная часть. № 20. С. 585.

335. Правительственные распоряжения. О дозволении приобретать на месте 5 % банковые билеты на суммы, поступающие по завещаниям в пользу духовных учреждений и назначаемыя для внесения в кредитныя учреждения на вечные времена. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Официальная часть. № 14. С. 211–219.

336. Правительственные распоряжения. Указ святейшаго Синода, от 22 февраля 1868 г. за № 4, относительно отдачи в аренду церковных земель. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 14. С. 394–395.

337. Правительственные распоряжения. От 14 июня 1868 г., за № 39-м о своевременном получении церковными причтами ассигнуемаго им из казны содержания. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Официальная часть. № 24. С. 623–624.

338. Правительственные распоряжения. Указ Святейшаго Синода, от 27 января 1868 года за № 6, относительно выдачи ссуд и единовременных пособий по случаю пожаров. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 17. С. 439–444.

339. Правительственные распоряжения. Указ Святейшаго Синода от 14 февраля 1868 года за № 457, о назначении пенсий некоторым лицам епархиального ведомства.

Волынские епархиальные ведомости. Кременец, 1867. Официальная часть. № 16. С. 414–419.

340. Правительственные распоряжения. От 7 октября о порядке представления духовных лиц епархиального ведомства к пособиям. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 8. С. 259–261.

341. Правительственные распоряжения. От 4 мая 1822 г. за № 2658-м, о выписке из синодальных типографий листов с пробелами для книг метрических и исповедных, а также на записку церковных, свечных и кошельковых доходов и расходов. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Официальная часть. № 25. С. 651–652.

342. Правительственные распоряжения. От 29 октября 1865 г. о предоставлении церковным причтам самим, без посредства епархиальных начальств, отсылать в кредитные учреждения кошельковые суммы. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 4. С. 130–131.

343. Правительственные распоряжения. От 16 февраля 1867 г. по вопросу о том, следует ли принимать на хранения в кладовые уездных казначейств денежные ящики и пакеты городских и сельских церквей и духовно-учебных заведений. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 4. С. 131–134.

344. Предсмертное ходатайство старца протоерея о достойном вознаграждении трудов православного духовенства. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1891. Неофициальная часть. № 9. С. 329.

345. Преображенский И. В. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 гг. Тип. Спб. акц. тов. печ. дел в России. Е. Евдокимов, 1901. 543 с.

346. Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского. Прибавление к Духовному Регламенту. 1722. Мая 31. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание Первое. Санкт-Петербург: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830. Т. VI. № 4 022. С. 707.

347. Проект нового Устава о пенсиях и единовременных пособиях. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1902. Официальная часть. № 20. С. 463.
348. Рада (газета). Роль волинського духовенства в чорносотенній пропаганді. *Рада*. Київ, 6 березня 1907. № 54. С. 3.
349. Разрешение совершать крестный ход в г. Остроге в день сошествия Св. Духа. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1871. Официальная часть. № 23. С. 619.
350. Рожко В. Є. Волинська духовна семінарія (1796–2004 рр.): іст.-краєзнав. нарис. Луцьк: Медіа, 2004. 256 с.
351. Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. : Іст.-краєзнав. нарис. Луцьк : Медіа, 2002. 280 с.
352. Росписание городских и сельских причтов Волинской епархии и денежных им окладов. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1869. Официальная часть. № 10. С. 270–271.
353. Росписание окладов пенсий служащим в духовно-учебных заведениях. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1894. Официальная часть. № 26. С. 690–691.
354. Рункевич С. Г. Краткий исторический очерк столетия Минской епархии (1793–13 апреля 1893). Минск: Типо-литография Б. И. Соломонова, 1893. 127 с.
355. Сажок О. В. Новітня історіографія культурно-просвітницької діяльності церковних православних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 50–51.
356. Сажок О. В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2013. С. 33–38.

357. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Сост. Т. Барсов. Санкт-Петербург: в Синодальной типографии, 1885. Т. I. 663, CLXXVIII с.

358. Сведения об училище, находящемся при Острожском Кирилло-Мефодиевском Братстве, в память графа Блудова, и о братской приходской школе и аптеке. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 17. С. 479.

359. Святненко А. В. Правове становище Православної Церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. №162. С. 134–137.

360. Священник Епифаний Петрович Скалицкий (некролог). *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1890. Неофициальная часть. № 6. С. 152–154.

361. Село Сивки Острожского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. № 24. Неофициальная часть. С. 761–769.

362. Сельское духовенство и крестьянское самоуправление. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1874. Неофициальная часть. № 21. С. 796.

363. Слово при освящении сребропозлащенной Дарохранительницы с Киотом, пожертвованной в Кременецкий Николаевский Собор, Его Императорским Высочеством, Благоверным Государем Цесаревичем и Великим Князем Александром Александровичем. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Неофициальная часть. № 16. С. 437–442.

364. Смолич И. К. История Русской Церкви 1700–1917. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. Часть первая. Книга восьмая. 830 с.

365. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 : пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2012. 464 с.

366. Собрание узаконений и распоряжений правительства. Санкт-Петербург, 1864. № 112. С. 688.

367. Собчук В. Почаївська лавра і народна освіта. *Релігія і церква в історії Волині : збірник наукових праць*. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. 272 с.

368. Составъ правления Почаево-Лаврскаго Союза на 1912 год. *Почаевский листок*. Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, 1912. С. 118–119.

369. Список жертвователей в пользу терпящих нужду от неурожаев в некоторых местностях России. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Официальная часть. № 17. С. 461, 550–551.

370. Список лиц духовнаго ведомства Волинской епархии, принявших участие в деятельности общества попечения о раненых и больных воинах, с показанием количества пожертвованных ими в пользу этого общества в 1867 г. Денег. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1868. Официальная часть. № 17. С. 465–473.

371. Список ревнителей бывших на курсах Почаево-Лаврскаго Союза Русскаго Народа. *Почаевский листок*. Почаев : Типография Почаевской Успенской Лавры, 1912. С. 127–134.

372. Список священникам Волинской епархии, прослужившим безпорочно 35 и более лет и вдовам таковых священников, удостоенным пенсии. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1867. Официальная часть. № 1. С. 11–13.

373. Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914–лютий 1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. №5. С. 45–66.

374. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX–перша половина XX ст.) : Моногр. НАН України. Від-ня релігієзнав. Ін-ту філос. ім. Г.С.Сковороди, Рівнен. ін-т слов'янознав. Київ. славіст. ун-ту. Рівне : РІС КСУ - ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.

375. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви (до історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань). Монографія. Рівне: ПП ДМ, 2011. 320 с.

376. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 Сторожук Ірина Анатоліївна. Київ, 2015. С. 97.

377. Табель средней стоимости причтовых помещений в сельских православных приходах губерний Киевской, Подольской и Волынской. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1888. Неофициальная часть. № 25. С. 929.

378. Теодорович І. Благодатність ієрархії У. А. П. Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви). Ред. колег. П. Сохань та ін. Київ : Архангельський глас, 2009. 200 с.

379. Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария: 1796–1900 гг. Почаев, 1901. 1023 с.

380. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание Волынской епархии. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. Почаев, 1888. 440 с.

381. Ткачук А. Освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні напередодні освітніх реформ в Російській імперії. *Історія релігій в Україні*. Львів: Інститут релігієзнавства філія Львівського музею історії релігії, «Логос», 2016. Ч. 1. С. 257–269.

382. Три беседы православного приходского священника с православным прихожанином во дни св. Пасхи. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1873. Неофициальная часть. № 9. С. 305–319, 347–353.

383. Указы Святейшаго Правительствующаго Синода. От 29 ноября 1873 года за № 34/53 по Высочайшему повелению вычета по 2 % из содержания лиц, состоящих по духовно-учебной службе, а также из пенсий, которыя будут назначены за таковую службу с обращением сих вычетов в состав духовно-учебного капитала. *Волынские епархиальные ведомости*. Кременец, 1874. Официальная часть. № 2. С. 38–39.

384. Федевич К. І., Федевич К. К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки) / пер. з рос. Катерина Демчук. Київ: Критика, 2017. 308 с.

385. Федоров В.А. Русская православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. Москва, 2003. С.31.

386. Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. Минск: Бел. наука, 2006. 192 с.

387. Хитровська Ю. В. Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. *Сторінки історії: Збірник наукових праць НТУУ «КПІ»*. Київ, 2014. Вип. 38. С. 5–14.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр.

оп. 1

388. *Спр. 144*. Дело о лишении духовного звания и установлении полицейского надзора за священниками сел Долгого и Брани Пушаровским Д. и Чугалинским Г. за чтение крестьянам прокламации польских повстанцев, 1831 – 1834 г., 74 арк.

389. *Спр. 5378*. Дело по жалобе крестьян с. Роговичи Рачука П. и Михлая К. на священника Гардасевича и его жену за вымогательство непомерной платы за совершения погребения, нанесения побоев и оскорблений, 1844 г., 25 арк.

390. *Спр. 8672*. Рапорты Острожского земского суда генерал-губернатору от 24 января 1853 г. о поджоге сарая с хлебом принадлежащего священнику с. Подлисок Лозинскому, в чем подозревается работавший у него по найму крестьянин Селичук, 1851 г., 6 арк.

391. *Спр. 19*. Дело по прошению священника Викторовского о взыскании с владеющего Радзивилловской экономией Гордиевского денег за погребение дворянки Кошевой, 1834 г., 2 арк.

оп. 144.

392. *Спр. 323*. Дело по представлению Волынского губернатора о произнесении священником Гречиною дерзких слов против царя, 1836 р, 1836 г., 11 арк.

оп. 146.

393. *Спр.* 326, 463, 584. Дела по прошениям священников о взыскании денег должных им разными лицами, проживающими в Киевской, Подольской и Волынской губернии, 1837 г., 58 арк.

оп. 149.

394. *Спр.* 42 б. Переписка с Житомирским, Ковельским и другими земскими судами и уездными судами и учреждениями о взыскании долгов с помещиков в пользу церквей Волынской губернии, 1840 г. 89 арк.

395. *Спр.* 728 а. Дело по рапорту майора Гайворонского о жалобе священника с. Недашок, Выгова, Машева и м. Искорости о медленном производстве в присутственных местах дел о взыскании с разных лиц церковных денег, 1840 г., 72 арк.

396. *Спр.* 68. Дело по прошению канцеляриста П. Выговского об отобрании от священника с. Выгова Шавловича 18 крестьян принадлежащих Выговскому 1845 г., 3 арк.

397. *Спр.* 1118. Дело по прошению священника Слободыщенской православной церкви Пискановского о высылке ему помещицей Савирского А. Подгорской документа – обязательства на уплату совместно с владелицей м. Старых Слободыщ К. Вышомирской денег на его содержание, 1845 г., 75 арк.

оп. 295.

398. *Спр.* 34. Дело об обеспечении церковного прихода в м. Корце принадлежащего помещику Чарторыйскому хлебной ануатой, 1858 г., 20 арк.

оп. 451.

399. *Спр.* 159. Дело по жалобе священника м. Варковичей Клековского на местного помещика Млодецкого и его экономов, запрещающих крестьянам наниматься к нему для полевых работ (м. Варковичи, Дубенского уезда Волынской губернии), 1848 г., 31 арк.

400. *Спр.* 45, 91. Дела о «подстрекательстве» крестьян Волынской губернии церковными служащими к неповиновению своим помещикам, 1848 г., 25 арк.

401. *Спр.* 56, 61, 95. Дела о вмешательстве священников Волынской губернии в распоряжения помещика по управлению крестьянами, 1861 г., 20 арк.

оп. 641.

402. *Спр.* 590. Дело по поводу произнесенной в Житомирской тюремной церкви протоиерем Дунаевским речи возмутительного содержания, 18 октября 1911 г., 5 арк.

оп. 833.

403. *Спр.* 13. Дело по доносу о принадлежности священника с. Бубнова Мальчевскаго и его сыновей к «революционному сообществу» (21 января–18 марта 1883 г.), 3 арк.

Ф. 1335. Волинське Головне жандармське управління. 1830–1917 рр.

оп. 858.

404. *Спр.* 75. Донесення волинського губернатора про недопущення в церкву священником Ящинським процесії з прапором Чуднівського відділу «Союзу руського народу» і портретом царя, 1908 р., 10 арк.

оп. 862.

405. *Спр.* 90. Ведомость Волынского губернатора о русских общественных организациях существующих в Волынской губернии, 1912 г., 25 арк.

Ф. 1600. Помічник керівника Волинського Головного жандармського управління у Рівненському, Дубенському та Кременецькому повітах

оп. 1

406. *Спр.* 392. Дело о производстве дознания о священнике с. Верещёки Кременецкого уезда Корушко Л., обвиняемом в агитации крестьян против царского самодержавия за установления республики, 1912 г. 49 арк.

Ф. 1262. Помічник керівника Волинського Головного жандармського управління в Ізяславському та ін. повітах

оп. 1

407. *Спр.* 55. Переписка с унтер-офицером дополнительного штаба управления на пункте в г. Новоград-Волынске о проверке политической благонадежности

священника с. Голубочки Кулишова, по инициативе которого была устроена масовка рабочих, 1910 г., 500 арк.

Ф. 1335. Волинське Головне жандармське управління. 1830–1917 рр.

оп. 1.

408. *Спр. 20.* Циркуляр Департаменту поліції від 3 квітня 1884 р. Про отримання свідчень щодо поведінки, способу життя і судимості неблагонадійних осіб духовного звання у місцевого єпархіального керівництва, 1884 р., 23 арк.

409. *Спр. 717.* Переписка с помощником начальника Управления в Житомирском, Новоград-Волинском и Староконстантиновском уездах и др. о священнике с. Кобылье Монуховичем А. подозреваемом в агитации против существующего строя, 1906 г., 9 арк.

410. *Спр. 717.* Переписка с судебным следователем Пермского окружного суда, помощником начальника управления в Ковельском и других уездах о священнике Гутинском, ранее служившим фабричным священником в Пермской губернии и уволенным отсюда в 1905 г. за агитацию рабочих к забастовке, 1906 г., 28 арк.

411. *Спр. 943.* Переписка с прокурором Житомирского окружного суда, архиепископом Волынским и Житомирским Антонием о высказываниях против царя священников Жиронского К., Бережицкого Д. и др., 1907 г., 7 арк.

412. *Спр. 1169.* Переписка с прокурором Луцкого окружного суда и др. о священнике Левитском, обвиняемом в ругании царя, 1909 г., 4 арк.

413. Цецик Я. П. Роль чорносотенного СРН в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині у 1906–1914 рр. *Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць.* Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 14. С. 130.

414. Чистович И. А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1894. 383 с.

415. Шевкун П. В. Империя и церковь: российская политика в отношении православия на территории Беларуси (1796–1855 гг.) монография. Витебск : ВГМУ, 2015. 202 с.

416. Шевчук А. В. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національних меншин. *Волинські історичні записки*. Житомир, 2008. Т. 1. С. 142–150.

417. Шевчук А. В. Поміщицькі господарства Волинської губернії після Селянської реформи 1861 р. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Київ, 2008. №. 1. С. 167–171.

418. Шевчук А. В. Селянські господарства Волинської губернії другої половини XIX ст.: проблеми розвитку. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Київ, 2007. №. 5 (42). С. 164–168.

419. Шеретюк Р., Стоколос Н. «Благочестя і освіта»: просвітницькі ідеї Йосифа де Каласанса та їхній вплив на духовно-культурне життя Волині (XVII – перша половина XIX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: Вид-во РДГУ, 2016. Вип. 27. С. 208–214.

420. Шип Н. А. Навчально-виховна система Київської духовної академії (1819–1919 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2008. Вип. 15. С. 195–211.

421. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. XXVIII. С. 78–82.

422. Щербак Н. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ, 2005. Вип. № 5. С. 11.

423. Giżycki J. Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhorach. Kraków, 1912. 173 s.

424. Gmiterek H. Album studentów Akademii Zamojskiej (1595–1781). Arhiwum Dziejów Oświaty. T. 11. Red. K. Bartnicka. Warszawa, 1994. 644 s.

425. Janeczek S. Komisja Edukacji Narodowej (KEN, Komisja Edukacyjna, właśc. Komisja nad Edukacją Młodzi Szlacheckiej Dozór Maja). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ptta.pl/pef/pdf/k/ken.pdf> (data obiegu: 12.05. 2017).

426. Kowalewska M. Akademia Zamojska. Copyright by Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ptta.pl/pef/pdf/a/akademiazamojska.pdf> (data obiegu: 11.05. 2017).

427. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Wydanie drugie. Warszawa : b.m.w., 1906. Cz. II. S. 9–10.

428. Skinner B. The Western front of the Eastern church: Uniate and Orthodox conflict in eighteenth-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia. Illinois: Published by the Northern Illinois University Press, 2009. 290 s.

429. Taraszkiewicz J. Początki działalności zakonu pijarów w Lubieszowie czyli Nowym Dolsku na Ukrainie. Синопис: текст, контекст, медіа, 2015. № 2. S. 1–9.

430. Horyń R. Problematyka etyczna i moralna w pismach Antoniego Popławskiego (1739–1799), pijara, członka Komisji Edukacji Narodowej. Wrocław, 2009. 249 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Словник термінів і понять

- **Аналой** – високий, чотирикутний, із похилим верхом, вкритий тканиною столик, що використовується під час богослужінь у Православній та Унійній Церквах. Зазвичай слугує підставкою для читання стоячи, на зразок попітру, або кафедри.
- **Антимінс** – посвячена хустина із зашитою частинкою мощів святих на престолі в православних храмах. На антимінсі звершується під час св. Літургії таїнство причастя.
- **Антисемітизм** – одна із форм національної та релігійної нетолерантності, дискримінації, що виражається у неприязному або ворожому ставленні до євреїв як представників уособленої етнічної, релігійної групи.
- **Архієпископ** – у Православній Церкві не окремий чин, а почесний титул, що надається єпископу як нагорода.
- **Архієрей** – повновладний глава духовенства церковно-адміністративного округу (єпархії). Він висвячує священників, дияконів на парафії, вирішує незгоди між мирянами та єреями. Архієреям належить право нагороджувати за службу і судити підлегле їм духовенство за протиканонічні та неморальні вчинки, їм належить також виключне право освячувати миро й антимінси. Архієреї білого духовенства – архієпископи, єпископи, вікарії.
- **Архімандрит** – титул управителів великих чоловічих монастирів, керівників монарших чинів.
- **Білий клір** – духовні особи, що не приймали чернечий постриг (іподиякони, диякони, єреї, протоєреї).
- **Благочинний** – адміністративна посадова особа в сані священника, якій підпорядковується усе духовенство певної округи

- **Благочиння** – церковно-адміністративна одиниця, яка об'єднує декілька парафій і є складовою єпархії.
- **Василіани** – один із основних чернечих орденів Унійної Церкви, заснований у 1617 р. митрополитом Київським, Галицьким та всієї Руси Йосифом Велямином-Рутським.
- **Візитація** – документ, в якому записувалися висновки перевірки парафіяльних справ і церковного майна у парафіях в країнах із римо-католицьким та унійним віросповіданням в XIII–XIX ст.
- **Вікарій** – правитель адміністративного округу єпархії, помічник (заступник) єпископа.
- **Воздух** – покривало на святі дари, тобто для церковного посуду з причастям.
- **Гаманцевий збір** – збір пожертв на храм, що здійснювався парафіянами під час літургії при обходженні їх «з церковним гаманцем».
- **Гомілетика** – наука про церковну проповідь.
- **Дарохранильниця** – срібна чи золота скринька у православному храмі, призначена для зберігання причастя (святих дарів), що використовуються при проведенні богослужінь. Звичайно має вигляд маленької моделі храму, одержує розкішне оздоблення.
- **Десятина** – у XVIII–XIX ст. міра площі землі (1,45 га).
- **Диякон** – духовна особа у першому ступені святого Таїнства Священства із трьох можливих (диякон, священник, єпископ) в єпархії Церкви. У його обов'язки входить співслужіння з єпископами і єреями при уділенні ними святих Таїнств, здійсненні богослужінь.
- **Догматичне богослів'я** – наука, що в систематичному порядку розколює зміст основних християнських віровчительних істин (догматів), які визнаються всією спільнотою Православної Церкви.
- **Духівник семінарії** – священник, на якого покладено обов'язки сповідати семінаристів.

- **Духовенство** – особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях. Іноді як синоніми до терміну «духовенство» вживаються слова «**клір**», «**священно-та церковнослужителі**», «**духовні особи**».
- **Духовна консисторія** – орган єпархіального правління в Російській Православній Церкві синодального періоду, який перебував у віданні правлячого архієрея і діяв під його керівництвом як дорадчий та виконавчий орган.
- **Духовне правління** – окружний орган, що підпорядковувався консисторії; повідомляв парафіяльний клір про розпорядження Святійшого Синоду та єпархіального керівництва, контролюючи їх виконання, врегульовував конфлікти серед духовних осіб, перевіряв метричні книги, духовно-сповідальні відомості, церковну фінансову документацію і подавав звіт про результати перевірки до консисторії.
- **Духовні треби** – релігійні обряди (хрестини, вінчання, панахида), які здійснює священник на замовлення мирян.
- **Дяк** – церковнослужитель православного храму, що допомагає священнику у проведенні богослужінь, відповідаючи за правильний спів і здійснення літургії на криласі.
- **Ерекція** – це письмовий дозвіл ктитора на зайняття священником вакантної парафії, в якому священнослужителю надавалося право користуватися церковним фондомом. В ерекціях детально описувалися розміри наданих парафії земельних володінь, їх місцезнаходження.
- **Єпархія** – церковно-адміністративна одиниця у Православній Церкві на чолі з єпископом.
- **Єпископ** – найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських Церков.

- **Єпитрахиль** – приналежність богослужбового одягу православного священика і єпископа, довга стрічка, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди.
- **Знаменний наспів** – основний вид давньоруського богослужбового співу. Назву бере від так званих «знамен», що використовувалися для позначення нотних знаків на письмі.
- **Ігумен** – у церквах східного обряду настоятель монастиря.
- **Іподиякон** – у християнстві причетник, який служить при архієреї під час його священнодій (носить перед ним у зазначених випадках трикирій, дикирій та ріпіді, підстилаючи орлець, омиває йому руки, одягає).
- **Катехізис** – предмет, що містить науку про основні положення християнського віровчення.
- **Кіот** – невеликий застелений ящик для розміщення ікон та інших предметів церковного культу.
- **Клірові відомості** – вид церковної документації введеної Святійшим Синодом 20 січня 1769 р. під назвою «именных списков всем лицам духовного звания православного исповедания». У такі документи православні священнослужителі кожного року вписували назву церкви в якій служили та назву населеного пункту, рахунок дворів і людей окремо чоловічої та жіночої статей, інформацію про священно- і церковнослужителів із сім'ями, їх вік та поведінку, угіддя, що належали парафії: хутори, сінокоси, млини.
- **Комеморативні практики** – весь комплекс дій та об'єктів (ритуали, церемонії, пам'ятники, меморіальні комплекси), спрямованих на репрезентацію певного історичного нарративу, який є значущим для значної частини спільноти.
- **Консисторія** – орган церковної влади, де через безпосереднє керівництво єпархіального архієрея здійснюється управління і духовний суд в єпархії.

- **Конфесія** – напрямок в межах певної релігії (наприклад, православ'я, католицизм, протестантизм в християнстві, сунізм, шіїзм в ісламі). Об'єднання віруючих, які дотримуються такого напрямку.
- **Ктитор** – особа, на кошти якої збудовано або заново відбудовано православний храм чи монастир.
- **Миро** – в християнстві спеціально приготовлена і освячена ароматна олія, що використовується в таїнстві миропомазання для помазання тіла людини.
- **Митрополит** – другий після патріарха титул єпископа у Православній Церкві; також очолює автокефальні та автономні церкви.
- **Орар** – довга широка стрічка з тієї ж тканини, що і стихар. Вона носить на лівому плечі, поверх стихаря. Орар знаменує благодать Божу, яку диякон отримав у Таїнстві священства.
- **Паламар** – церковнослужитель православного храму, який дзвонить у дзвони, співає на криласі і допомагає священнику у здійсненні богослужіння.
- **Панікадило** – велика центральна люстра зі свічками у християнській культовій споруді, підвісний світильник.
- **Парафія** – у християнстві церковно-адміністративна організація найнижчого рівня в межах однієї єпархії; громада (клір і миряни) одного храму.
- **Підрясник** – довгий одяг священнослужителів із вузькими (на відміну від ряси) рукавами. Переважно чорного кольору.
- **Плебанія** – двір священника Римо-католицької чи Унійної Церков на теренах Польщі, Західної України і Білорусі в XVI–XX ст. Зазвичай розташовувався біля храму, включав житловий будинок і господарські споруди.
- **Попечительства** – в XIX ст. організації (утворені священнослужителями та парафіянами), що вирішували питання благоустрою храмів, початкової освіти дітей і благодійності в межах парафії.

- **Поручі** – частина літургійного вбрання всіх ступенів священства (дияконів, священників, єпископів). Їх надягають на зап'ястки обох рук поверх підрясника; символізують кайдани Ісуса Христа.
- **Презента** – документ, в якому закріплювалося право конкретного священника на користування церковними угіддями, надане презентатором або його попередниками згідно з давніми фундушами, без їхніх опису та переліку.
- **Причт (причет)** – особи (іподиякон, дяк, паламар, проскурниця), які не зведені у ступінь священства, але допомагають у здійсненні богослужінь. Іноді як синонім до терміну «причт» вживається слово «церковнослужителі».
- **Проскурниця** – причетниця (у ХІХ ст. зазвичай вдова священника) православного храму, що випікає проскури.
- **Протоєрей** – титул, що надається особі білого духовенства Православної Церкви (зазвичай настоятелю храму), як нагорода. В урочистій чи офіційній промові до протоєрея прийнято звертатися «Ваше високопреподобіє».
- **Риза** – верхній одяг священнослужителів під час богослужіння.
- **Ризниця** – приміщення при храмі для зберігання одягу священно- та церковнослужителів й іншого церковного майна.
- **Святі тайни** (у Православній Церкві – хрещення, миропомазання, причастя, сповідь, таїнство священства, шлюб, маслособорування) – це священнодія, встановлена Ісусом Христом, Головою Церкви при звершенні якої невидимо подається від Бога благодать Пресвятого Духа тому, над ким священнодія таїнства звершується.
- **Священик** – термін у більшості християнських Церков та назва сану священнослужителя, поставленого єпископським рукоположенням (висвятою) на уділення священних таїнств, відправлення церковних богослужінь та релігійного обслуговування вірних. Іноді як синоніми до терміну «священик» вживаються слова «єрей», «священнослужитель».

- **Соціальна верства** – реально існуюча соціальна група, яка виділяється у відповідності з певними ознаками, що описують місце її членів у соціальній стратифікації.
- **Соціальний стан** – великі угруповання людей, котрі умовно об'єднанні своїм правовим та економічним становищем у соціальній ієрархії. Особи, що належать до певного соціального стану, мають як правило однакові спадкові права та обов'язки.
- **«Союз русского народа»** – партія чорносотенців, створена 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі; її очолив політик Олександр Дубровін. Чорносотенці виступали за збереження єдиної та неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм.
- **Стихар** – довгий одяг священно- та церковнослужителів без розрізу спереду і ззаду, з отвором для голови і з широкими рукавами.
- **Унійна Церква** – помісна Римо-Католицька Церква грецького обряду (Греко-Католицька), утворена в І Речі Посполитій унаслідок підписання Берестейської унії 1596 р.
- **Фундуш** – капітали, маєтки і земельні наділи, призначені на певні цілі, зокрема, на благодійні.
- **Церква** – **1.** спільнота віруючих, мирян і священників одного віросповідання, як місцева, так і спільнота всієї земної кулі (у дисертації пишеться з великої літери). **2.** будівля для богослужінь у християнській релігії (у дисертації пишеться з малої літери).
- **Церковна кружка** – у православному храмі дерев'яний ящик для пожертв парафіян.
- **Чорносотенці** – збірна назва для низки російських монархічних й ультранаціоналістичних організацій, що виникли після революції 1905 р. в

Російській імперії. Назву взяли від низового нижньогородського ополчення «Смутного часу», під проводом Кузьми Мініна.

Додаток Б

Соціальне походження священиків та причетників у окремих повітах Волинської губернії в 30-х рр. XIX ст.

Рік	Повіт	Соціальне походження священиків				Разом		Соціальне походження причетників				Разом	
		З «духовного відомства»		З інших соціальних станів				З «духовного відомства»		З інших соціальних станів			
		особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%
1831	Луцький	62	96,9	2	3,1	64	100	90	100	0	0	90	100
1831	Овруцький	37	92,5	3	7,5	40	100	43	97,8	1	2,2	44	100
1833	Володимир-Волинський	105	99,1	1	0,9	106	100	136	99,3	1	0,7	137	100
1834	Ковельський	42	100	0	0	42	100	49	100	0	0	49	100
1834	Новоград-Волинський	103	96,3	4	3,7	107	100	118	99,2	1	0,8	119	100

Джерело: Пораховано за: [67, 82, 107; 150, 155].

Додаток В

Соціальне походження священників та причетників у Володимир-Волинському і
Ковельському повітах Волинської губернії у 1909 р.

Повіт	Соціальне походження священників				Разом		Соціальне походження причетників				Разом	
	З «духовного відомства»		З інших соціальних станів				З «духовного відомства»		З інших соціальних станів			
	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%	особи	%
Володимир-Волинський	113	92,6	9	7,4	122	100	90	83,3	18	16,7	108	100
Ковельський	87	96,6	3	3,4	90	100	64	75,3	21	24,7	85	100

Джерело: Пораховано за: [75, 101].

Додаток Г

Священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви, та унійні єреї, які перейшли на православ'я, в окремих повітах Волинської губернії наприкінці

XVIII – на початку XIX ст.

Рік	Повіт	Священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви		Унійні священики, які перейшли на православ'я		Усього священиків	
		особи	%	особи	%	особи	%
1797	Луцький	56	43,4	73	56,6	129	100
1799	Дубенський	9	18,4	40	81,6	49	100
1804	Володимир-Волинський	70	43,7	90	56,3	160	100
1805	Ковельський	15	31,2	33	68,8	48	100
1811	Старокостянтинівський	77	68,7	35	31,3	112	100
1814	Житомирський	98	72,1	38	27,9	136	100

Джерело: Пораховано за: [103, 76; 147, 165; 188].

Додаток Д

Священики, висвячені на волинські парафії, що не змінювали місць служіння, та єреї, переведені служити з інших повітів і губерній на початку XIX ст., у західних повітах Волинської губернії

Рік	Повіт	Священики, висвячені на парафії, що не змінювали місць служіння	Священики, переведені на парафії з інших повітів		Священики, переведені на парафії з інших губерній		Загальна кількість священиків у церквах повіту
			повіти	Оособи	губернії	особи	
1805	Луцький	66	Острозький	3	Мінська	1	86
			Заславський	1	Київська	1	
			Рівненський	2			
			Кременецький	1			
			Дубенський	3			
			Житомирський	4			
			Ковельський	2			
	Новоград-Волинський	2					
1811	Володимир-Волинський	59	Острозький	1	Курська	1	63
			Кременецький	1	Подільська	1	
1811	Ковельський	35	Кременецький	1			38
			Дубенський	1			
			Новоград-Волинський	1			

Джерело: Пораховано за: [63, 78, 103].

Додаток Е

Священики та причетники у парафіях Волинсько-Житомирської єпархії наприкінці
XVIII – на початку XIX ст.

Рік	Повіт	Священики та причетники у парафіях	Усього парафій	Усього священиків та причетників
1799	Дубенський	Священик	24	81
		Священик і дяк	27	
		Священик, дяк і паламар	1	
1805	Луцький	Священик	22	272
		Священик і дяк	48	
		Священик, дяк і паламар	41	
		Священик і паламар	12	
		Два священики і дяк	1	
		Священик, два дяки і паламар	1	
1805	Ковельський	Священик	28	73
		Священик і дяк	14	
		Священик, дяк і паламар	5	
		Два священики	1	
		Священик, два дяки і паламар	1	
1811	Старокостянтинівський	Священик	10	280
		Священик і дяк	11	
		Священик, дяк та паламар	60	
		Священик і паламар	34	
1814	Житомирський	Священик	28	322
		Священик і дяк	33	
		Священик, дяк та паламар	58	
		Священик і паламар	27	

Джерело: Пораховано за: [103, 76; 147, 165; 188].

Додаток Ж

Священно- та церковнослужителі у парафіях Волинсько-Житомирської єпархії в
40-х рр. XIX ст.

Рік	Повіт	Священно-та церковнослужителі	Кількість священно-та церковнослужителів	Усього священно- та церковнослужителів у церквах повіту
1844	Володимир-Волинський	Священики	112	318
		Диякони	3	
		Дяки	110	
		Паламарі	55	
		Проскурниці	38	
1846	Луцький	Священики	96	287
		Диякони	2	
		Дяки	95	
		Паламарі	52	
		Проскурниці	42	
1848	Ковельський	Священики	49	142
		Диякони	1	
		Дяки	48	
		Паламарі	22	
		Проскурниці	22	

Джерело: Пораховано за: [69, 86, 110].

Додаток 3

Священно- та церковнослужителі у парафіях Володимир-Волинського і Луцького повітів у 1870 р.

Повіт	Священно-та церковнослужителі	Кількість священно-та церковнослужителів	Усього священно- та церковнослужителів у церквах повіту
Володимир-Волинський	Священики	117	318
	Диякони	2	
	Дяки	119	
	Паламарі	51	
	Проскурниці	53	
Луцький	Священики	95	285
	Диякони	3	
	Дяки	94	
	Паламарі	46	
	Проскурниці	47	

Джерело: Пораховано за: [71, 116].

Додаток И

Середній вік волинських священиків та причетників у першому десятилітті ХІХ ст.

Рік	Назва повіту	Священики та причетники, що служили у волинських храмах	Середній вік представників кліру
1808	Володимир-Волинський	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	33
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на православ'я	50
		дяки	35
		паламарі	29
1808	Ковельський	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	31
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на православ'я	55
		дяки	32
		паламарі	30
1807	Луцький	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	35
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на православ'я	55
		дяки	38
		паламарі	27
1807	Новоград-Волинський	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	36
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на православ'я	54
		дяки	38
		паламарі	32
1807	Овруцький	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	37
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на	52

		православ'я	
		дяки	39
		паламарі	32
1807	Острозький	священики, рукопокладені єпископами Православної Церкви	35
		священики, рукопокладені єпископами Унійної Церкви, які перейшли на православ'я	53
		дяки	35
		паламарі	31

Джерело: Пораховано за: [62, 77, 104; 149, 154, 160].

Додаток К

Середній вік волинських священно- та церковнослужителів у 1828, 1851, 1885 і
1905 роках

Назва повіту	Представники духовенства на волинських парафіях	Середній вік представників духовенства			
		1828 р.	1851 р.	1885 р.	1909 р.
Володимир-Волинський	священики	39	42	47	46
	дяки	33	37	42	38
	паламарі	25	38	50	–
	проскурниці	–	41	56	46
Ковельський	священики	40	37	44	48
	дяки	34	41	41	41
	паламарі	30	39	51	–
	проскурниці	–	43	53	60
Луцький	священики	40	30	44	44
	дяки	32	35	44	38
	паламарі	27	31	50	–
	проскурниці	–	45	49	51
Новоград-Волинський	священики	41	36	43	45
	дяки	33	36	41	34
	паламарі	29	36	48	–
	проскурниці	–	44	52	59
Овруцький	священики	42	37	45	44
	дяки	34	38	42	37
	паламарі	29	38	49	–
	проскурниці	–	43	50	57
Острозький	священики	40	41	44	45
	дяки	32	37	42	38
	паламарі	28	36	49	–
	проскурниці	–	41	48	58

Джерело: Пораховано за: [66, 70, 73, 81, 90–94, 99, 106, 111–114, 118; 149–160].

Додаток Л

Освіта православних священників Волинсько-Житомирської єпархії (дані на 1807–
1808 рр.)

Навчальні заклади, в яких здобували освіту волинські православні священники	Священники на парафіях						Разом
	Луцького повіту	Ковельського повіту	Володимир-Волинського повіту	Новоград-Волинського повіту	Острозького повіту	Овруцького повіту	
Кременецька школа	2	1	2	–	8	–	13
Житомирська школа	1	1	1	4	1	5	13
Луцька школа	6	–	1	–	–	–	7
Замойська академія	–	–	1	–	–	–	1
Києво-Могилянська академія	–	–	–	2	2	2	6
Володимир-Волинська василіанська підокружна школа	4	15	71	–	–	–	90
Любарська василіанська підокружна школа	1	1	6	40	3	–	51
Овруцька василіанська підокружна школа	–	–	–	–	–	14	14
Любешівська піярська підокружна школа	–	3	1	–	–	–	4
Межиріцька піярська підокружна школа	–	–	–	10	6	1	17
Хелмська духовна семінарія	–	–	3	–	–	–	3
Волинська духовна семінарія	6	2	10	16	24	3	61

Джерело: Пораховано за: [62, 77, 104; 149, 154, 160].

Додаток М

Освіта православних священиків, що служили на парафіях Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Овруцького та Новоград-Волинського повітів у 1828–1834 рр.

Рік	Повіт	Навчальні заклади	
		Волинська духовна семінарія	Світські та духовні унійні і римо-католицькі школи Речі Посполитої
1828	Луцький	37	11
	Володимир-Волинський	51	28
	Ковельський	18	21
1831	Овруцький	19	7
1834	Новоград-Волинський	86	6
Разом:		211	73

Джерело: Пораховано за: [66, 81, 106; 150, 155].

Додаток Н

Освіта православних священиків, що служили на парафіях Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Новоград-Волинського та Овруцького повітів
у 1851 р.

Повіт	Навчальні заклади, в яких здобували освіту священики					
	Волинська духовна семінарія	Литовська духовна семінарія	Луцька духовна семінарія	Київська духовна академія	Милецьке повітово-парафіяльне училище	Дерманське повітово-парафіяльне училище
Луцький	50	5	–	–	1	–
Володимир-Волинський	59	6	–	–	–	1
Ковельський	38	14	15	–	2	–
Новоград-Волинський	85	1	–	2	–	–
Овруцький	29	1	–	–	–	–
Разом:	261	27	15	2	3	1

Джерело: Пораховано за: [70, 90–94, 111–114; 151, 257].

Додаток II

Причетники, які отримали освіту в духовних повітових училищах і служили у волинських храмах у 1851, 1853 рр.

Рік	Назва повіту	Православні причетники, які здобули освіту в духовних повітових училищах										Разом		% від усіх причетників, що служили у храмах повіту	
		Острозьке училище		Дерманське училище		Милецьке училище		Білостоцьке училище		Ковельське училище					
		дяки	паламарі	дяки	паламарі	дяки	паламарі	дяки	паламарі	дяки	паламарі	дяки	паламарі	дяки	паламарі
1851	Луцький	8	1	2	1	–	–	3	1	–	–	13	3	25,1	10,7
	Володимир-Волинський	5	1	9	–	–	1	5	1	–	1	19	4	35,8	20,8
	Ковельський	5	2	1	–	5	4	2	–	4	1	17	7	26,9	18,9
	Овруцький	23	–	1	–	–	–	–	–	–	–	24	–	63,1	–
1853	Новоград-Волинський	25	2	3	–	1	–	–	–	–	–	29	2	43,2	5,7
Разом		66	6	16	1	6	5	10	2	4	2	102	16	37,4	11,1

Джерело: Пораховано за: [70, 90–94, 111–114; 151, 257].

Додаток Р

Освіта православних причетників, що служили на парафіях у 1885 р.

Повіт	Домашня освіта		Навчальні заклади, в яких отримали освіту причетники			
			Волинська духовна семінарія		Повітові училища	
	діяки	паламарі	діяки	паламарі	діяки	паламарі
Луцький	27	22	9	1	25	1
Володимир-Волинський	24	11	9	–	41	4
Ковельський	21	16	11	–	43	–
Овруцький	19	11	5	1	37	1
Новоград-Волинський	18	9	10	2	42	3
Разом	109	69	44	4	188	9

Джерело: Пораховано за: [73, 99, 118; 152, 158].

Додаток С

Грошове забезпечення священиків і причетників Волинсько-Житомирської єпархії
відповідно до поділу парафіяльних церков на класи
за указами 1842 і 1843 рр.

Клас парафії	Священики і причетники	Кількість священиків і причетників	Розмір грошового забезпечення (руб. сріблом)			
			за указом 1842 р.		за указом 1843 р.	
			кожному	всього	кожному	всього
I	священик	2	180	360	160	320
	диякон	1	80	80	70	70
	дяк	2	40	80	36	72
	паламар	1	32	32	30	30
	проскурниця	1	24	24	16	16
	Разом:	7	356	576	312	508
II	священик	2	180	360	160	320
	диякон	1	80	80	70	70
	дяк	2	40	80	36	72
	проскурниця	1	24	24	16	16
	Разом:	6	324	544	282	478
III	священик	1	180	180	150	150
	диякон	1	80	80	70	70
	дяк	1	40	40	36	36
	проскурниця	1	24	24	16	16
	Разом:	4	324	324	272	272
IV	священик	1	160	160	140	140
	дяк	1	40	40	36	36
	паламар	1	32	32	30	30
	проскурниця	1	24	24	16	16
	Разом:	4	256	256	222	222
V	священик	1	140	140	120	120
	дяк	1	40	40	36	36
	паламар	1	32	32	30	30
	проскурниця	1	24	24	16	16
	Разом:	4	236	236	202	202
VI	священик	1	120	120	100	100
	дяк	1	40	40	36	36
	Разом:	2	160	160	136	136
VII	священик	1	100	100	80	80
	дяк	1	40	40	36	36
	Разом:	2	140	140	116	116

Джерело: Пораховано за: [323, 324].

Додаток Т

Державне фінансування священно- та церковнослужителів соборних храмів
Волинсько-Житомирської єпархії у 1869 р.

Титул церкви	Кількість священно- та церковнослужителів	Сума коштів державного утримання на рік (руб. сріблом)
Кафедральний собор св. великого князя Олександра Невського, м. Житомир	Протоєрей Ключник Три священники по 500 руб. Протодиякон Два диякони по 400 руб. Два іподиякони по 350 руб. Два дяки по 250 руб. Паламарі та церковні прислужники	6 500
Соборний Воскресенський храм, м. Ковель	Протоєрей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 286
Соборний Воскресенський храм, м. Рівне	Протоєрей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Миколаївський храм, м. Володимир-Волинський	Протоєрей Священик Два диякони Паламар Проскурниця	1 274
Соборний Миколаївський храм, м. Дубно	Протоєрей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280

Соборний Миколаївський храм, м. Кременець	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Преображенський храм, м. Новоград-Волинський	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Преображенський храм, м. Овруч	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 286
Соборний Успенський храм, м. Остріг	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Хрестовоздвиженський храм, м. Заслав	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Хрестовоздвиженський храм, м. Луцьк	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280
Соборний Хрестовоздвиженський храм, м. Старокостянтинів	Протоерей Священик Диякон Дяк Паламар Проскурниця	1 280

Джерело: Пораховано за: [352, С. 270–271; 71, арк. 2 зв.–6 зв., 96, арк. 3 зв., спр. 345, арк. 7].

Додаток У

Витрати настоятеля храму с. Жирів Овруцького повіту на оздоблення церкви,
купівлю предметів церковного призначення та богослужбових книг у 1894 р.

Види витрат	Суми витрат
	Руб. коп.
Впорядкування храму	162, 87
Євангеліє напристольне	25
Євангеліє	5
Службник	0,90
Чаші з приладдям	15
Дарохранильниця	12
«Хрест молебний»	2
Кадило	1,50
Чаша для «теплоти»	1,50
Семисвічник та панікадило	130
Дві хоругви	18,75
Плащаниця	12,66
Хрест і чотири лампадки	20
Антимінс	6
Підсвічник виносний	6
Шлюбні вінці	7
Чотири воздухи	5
Парча для престолу та жертовника	32,40
Одяг для священика	145,40
Ікона «Спасителя»	25
Дзвін	50
Освітлення храму	52,92
Пуд церковних свічок	30
Плата Волинській духовній консисторії за дохідно-видаткову книгу	1,50
Разом:	768,4

Джерело: [322, С. 246–247].

Додаток Ф

Священики-голови підвідділів Почаївського відділу «Союза русского народа» у
1908 р.

Повіт	Кількість підвідділів	Голови-священнослужителі підвідділів	
		особи	%
Володимир-Волинський	176	17	9,6
Дубенський	183	20	10,2
Житомирський	60	13	21,7
Заславський	166	34	20,5
Ковельський	94	20	21,3
Кременецкий	198	37	18,7
Луцький	120	23	19,2
Новоград-Волинський	106	21	19,8
Овруцький	13	6	46,1
Острозький	155	20	12,9
Рівненський	98	16	16,3
Старокостянтинівський	109	25	22,9
Разом:	1478	252	17,1

Джерело: Пораховано за: [195, арк. 2–15 зв.].

Додаток Х

Священики-союзні старости Почаївського відділу «Союза русского народа» у 1908

р.

Повіт	№ округу	Союзний староста
Житомирський	Міський	Іван Глаголев
	1	с. Кам'янка Юліан Шиманський
	2	м. Горошки Петро Козильський
	3	м. Кательня Віктор Кашубський
	4	с. Голубочки Володимир Балковський
Володимир-Волинський	5	с. Бабушки Дмитро Варжанський
	Міський і 1	с. Ізів Марчевський
	Перша частина 2	м. Кисилин Петро Антонович
	Друга частина 2	с. Конюхи Микола Вержбицький
Дубенський	3	с. Квасів Арсеній Бордюговський
	4	с. Сомин Іван Жирицький
	Міський	Стефан Михалевич
	1	с. Тростянець Йосип Шидловський
Заславський	2	с. Дідичі Володимир Зах
	3	с. Княгинин Фортунат Бельський
	4	с. Срібне Микола Галанович
	Міський	с. Михля Андрій Сингалевич
Ковельський	1	с. Чижівка Володимир Островський
	2	с. Бутівці Олексій Буйницький
	3	с. Великі Каленичі Сергій Лотоцький
	4	с. Плиска Пахомій Мартинюк
Кременецький	Міський	с. Нові Кошари Іван Тучапський
	1	м. Несухойжі Михайло Сошинський
	2	с. Нуйно Іван Дучинський
	3	м. Ратне Сергій Кудринський
Луцький	4	с. Радошин Авксентій Маркевич
	Міський	с. Тетильківці Володимир Барцевський
	1	Йосип Чайковський
	Пеша частина 2	с. Гніди Михайло Дублянський
Новоград-Волинський	Другу частина 2	с. Перидмірки Юстин Белецький
	3	с. Погорільці Анфіш Лукасевич
	4	с. Вілія Никифор Павленко
	Міський	с. Озденіж Адам Нарушевич
Овруцький	1	с. Лаврів Григорій Гобчанський
	2	с. Старосілля Іван Бочановський
	3	с. Оконськ Н. Сукманський
	4	м. Чорторійськ Феодосій Лашкевич
Овруцький	Міський	с. Гульськ Євтихій Гнеповський
	1	с. Головниця Мардорій Коханевич
	2	с. Підлуби Арістарх Гловинський
	3	Леонтій Конашинський
Овруцький	4	Ще не обрано
	Міський	Ще не обрано

	1 2 3 4	Володимир Юхновський с. Дідковичі Петро Загоровський с. Раківщина Віктор Яницький с. Суцани Михайло Тучемський
Острозький	Міський 1 2 3 4 5	Ще не обрано с. Крупець Аполлоній Нарушевич с. Симонів Петро Маркевич Ще не обрано с. Велика Радогощ Вессаріон Левицький с. Денисівка Дмитро Коссаковський
Рівненський	Міський 1 2 3 4	Ще не обрано с. Оржів Володимир Прокопович с. Сенів Перхорович с. Кричильськ Володимир Селецький с. Кураш Стратонік Шаравський
Старокостянтинівський	Міський 1 2 3 4	Овдій Концевич с. Семеренки Антоній Денбновецький Микола Рогальський Михайло Шиманський с. Бальківці Михайло Костанович

Джерело: [195, арк. 16–16 зв.].

Додаток Ц

Волинські священники-старости Почаївського відділу «Союза русского народа» в
1912 р.

Повіт	Кількість священників-старост
Володимир-Волинський	8
Дубенський	4
Житомирський	8
Заславський	6
Ковельський	5
Кременецький	6
Луцький	6
Новоград-Волинський	7
Овруцький	5
Острозький	5
Рівненський	7
Старокостянтинівський	5

Джерело: Пораховано за: [371, С. 123–126].

